

АНАТОЛЬ КУДРАВЕЦ

НА БАЛОЦЕ СКРЫПЕЛІ ДРАЧЫ

АНАТОЛЬ КУДРАВЕЦ

НА БАЛОЦЕ СКРЫПЕЛІ ДРАЧЫ

Апавяданні

МІНСК „МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА" 1979

Бел 2
К 88

Мастак В. Валынец

Для старэйшага школьнага ўзросту

К $\frac{70803-040}{М 302(05)-79}$ 150—79

ХОЛАД
НА ПАЧАТКУ ВЯСНЫ

З таго дня, як да іх прыйшла стаяць Таня, Кастусю стала цяжка жыць на свеце. Ён ніяк не мог вырашыць, каго яму любіць болей — Таню ці Людмілу, маўчком перажываў усё гэта, злаваўся, капрызіў.

Пакуль не было Тані, усё было добра: ён любіў Людмілу і ні пра што не думаў. Любіць яе было проста. Кожную раніцу ён бег да цёткі Аўгінні, бег як быццам да Гені і таптаўся ў парозе ці садзіўся на лаўку супроць печы — чакаў, пакуль Геня паснедае і можна будзе ісці на вуліцу. Але чаканне гэта было ўсяго толькі партызанскай хітрасцю. У сапраўднасці ж Кастусь чакаў не Геню, а той пары, калі адхінецца квяцістая шырма, што дзяліла хату на дзве няроўныя палавіны — невялікі закутак паміж печчу і акном і ўсю хату,— і адтуль выйдзе Людміла. Выйдзе і скажа: «А-а-а, гэта ты, Кастусь...» — і ўсміхнецца мяккай прытомленай усмешкай. У яе былі шэрыя з карычневым, як у дзікай казы, вочы і тоўстыя цвёрдыя губы.

Кастусю было радасна і шчасліва чуць кожную раніцу і гэтыя словы, і Людмілін голас, бачыць яе вочы і губы. Губы ў Людмілы былі не такія ўжо і тоўстыя, як пра гэта гаварылі.

Некаторы раз з-за шырмы першая выходзіла Людміліна маці — цётка Аўгіння звала яе Поля, а ўсе жанчыны ў сяле проста «вы»,— такая ж, як Людміла, высокая, акуратная, строгая, і гаварыла тое ж самае: «А-а-а, гэта ты Кастусь...» І тады сэрца ў Кастуся абрывалася. Яму здавалася, што за шырмай больш нікога няма, што Людмілу ён больш не ўбачыць. Яму чамусьці думалася, што Людміла можа ў любы час знікнуць — з'ехаць куды ці сысці. Але ў закутку за шырмай чулася нейкае жыццё — там быў ложак, на якім спалі Людміла з маці, услон, куфар,— і неўзабаве з-за шырмы выходзіла сама Людміла.

У цёткі Аўгінні Людміла з маці атайбаваліся з восені, калі ў Буду першы раз зайшоў, размясіўшы мокрую вуліцу ў непралазную гразь, батальён Івана Васільевіча. Тады ў цёткі Аўгінні стаялі і Людмілін бацька — высокі вусаты мужчына, і Людмілін брат Віцік — цыбаты круглашчокі хлапец гадоў на шаснаццаць. Прозвішча іхняе было Карачун. У Будзе ўсе звалі іх — Карачуны.

Батальён пастаяў з тыдзень, падаўся ці не ў Цярабольскія лясы, з ім — старэйшы і малады Карачуны, а жанчыны засталіся.

Пасля таго батальён Івана Васільевіча яшчэ колькі разоў стаяў у Будзе, і тады ў цёткі Аўгінні было тлумна і весела. З хаты не вылазілі партызаны — часцей за ўсё

гэта былі хлопцы. Прыходзілі да Віціка, а чапляліся да Людмілы, але яна была да ўсіх аднолькава спакойная, стрыманая, і гэта стрыманасць, гэта спакойная незалежнасць надта падабаліся Кастусю. Людміла была не такая, як усе! Яна была гордая і недаступная са сваёй мяккай прытомленай усмешкай. Пры ёй партызаны стараліся менш лаяцца і цішэй гаварыць. Мінала некалькі дзён, партызаны ішлі на аперацыю, і зноў жанчыны заставаліся адны, а само сяло прымаўкала, затойвалася.

Кастусь любіў, калі Людміла прыбіралася ў чорную спадніцу і ружовую, з вузенькімі дробнымі карункамі на грудзях кофту. Кофта была з нейкай надта тонкай тканіны, праз якую нават прасвечвалася цела. Гэтую кофту Людміла адзявала толькі тады, калі партызаны наладжвалі танцы. Карачуны былі гарадскія і выдзяляліся сярод вяскоўцаў сваёй акуратнасцю, стрыманасцю і нейкім сваім гонарам. Нават у Людмілінай маці, хоць яна была і немаладая, паходка была размераная, роўная, і сама яна трымалася заўсёды прама, а калі гаварыла з кім, то глядзела проста ў вочы. Кастусю здавалася, што яна вельмі цвёрдая характарам і сэрцам, што яна не ўмее, не можа і не павінна плакаць. Яго маці можа плакаць, цётка Аўгіння можа, а Карачуніха — не. Ён не ведаў, чаму ў яго з'явілася гэта перакананне, але яму так здавалася; і здавалася яму, што гэта добра... Яна, як і Людміла, была другая, зусім не такая, як усе іхнія вясковыя жанчыны. Некаторы раз ён думаў, што калі б ёй даць у рукі кулямёт, то яна страляла б немцаў не горш чым мужчына. І сам Кас-

тусь баяўся яе. Баяўся яе вачэй. Нават і тады, калі яна гаварыла што-небудзь далёкае, што яго не датычыла, яму здавалася, што вочы яе гаварылі зусім другое: «А я ведаю, чаго ты бегаеш сюды па пяць разоў на дзень. В-е-едаю, мяне не падманіш!..» І Кастусь заўсёды апускаў вочы і стаяў патупіўшыся, як толькі яна загаворвала з ім. «Чаго ты такі надзьмуты? — пыталася яна.— Як ваўчок. Праўда, Людміла, ён падобен на маладзенькага ваўчка? Мне часам здаецца, што скора ён пачне кусацца...» — Чым болей яна гаварыла, тым цяжэй было Кастусю вырвацца з палону чэпкіх яе вачэй, і ён наліваўся чырванню, і яшчэ ніжэй апускаў галаву, і маліў бога, каб яна хутчэй адчапілася ад яго...— «Ну што ты, мама... Які ж ён ваўчок? Ён добры хлопчык»,— заступалася за Кастуся Людміла і гладзіла па галаве. Кастусю і радасна было, што Людміла стаяла ля яго, ён адчуваў цяпло яе рукі на сваёй галаве, чуў нейкі своеасаблівы, толькі яе, Людмілін, пах — нешта ад паху лесу і нейкага адэкалону ці пудры, і разам з тым увесь наструньваўся: саромеўся, што яго прымаюць за маленькага хлопчыка. Яму хацелася, каб на яго глядзелі, як на дарослага чалавека, ён жа немаленькі, неўзагадкі яму стукне сем гадоў!..

Адзін раз Людміла нават узяла была яго на рукі, прыціснула да грудзей, і яму адразу стала горача і добра-добра. Хацелася, каб так было як можна даўжэй, хацелася чуць гэты своеасаблівы Людмілін пах, блізка бачыць ружовенькае — яно аж прасвечвалася на сонцы — мочка яе вуха, але Кастусь быў мужчына і ў хаце быў Геня, торкаў на яго пальцам і крычаў: «А-я-яй,

маленькі! На рукі ўзялі! Маленькі Косцік!» — і Кастусь напружыўся і выкруціўся з Людміліных рук...

Ён любіў утайкі глядзець, як Людміла стаіць перад люстэркам, расчэсвае густыя каштанавыя валасы.

Сам з сабой Кастусь часта думаў пра тое, як скончыцца вайна, усе раз'едуцца дамоў, і Людміла з маці, з братам і бацькам паедуць у свой горад, і як ён, Кастусь, вырасце, скончыць школу і прыедзе да іх, і як яна будзе радасна здзіўлена, убачыўшы яго — высокага, стройнага, у хромавых ботах і ў чорным галіфэ. Што будзе далей, ён не ведаў, але ведаў адно, што будзе нешта вельмі добрае.

Кожную раніцу, не паспеўшы паснедаць, ён лучыў момант, каб бегчы да цёткі Аўгінні.

А потым да іх прыйшла стаяць партызанка Таня...

Як толькі яна зайшла і спытала ў Косцікавай маці, ці возьме яна яе ў хату, яна так і сказала: «Ці возьмеце вы мяне ў хату?», а Кастусь быў якраз дома, калыхаў Вову — Кастусь зразумеў, што ў яго жыцці адбудзецца нешта вельмі важнае. Таня яму адразу спадабалася, і ён рашыў, што Людмілу больш любіць не будзе, а будзе любіць Таню. Яму было шкода Людмілу, але ён суцяшаў сябе: «Нічога. Людміла не будзе крыўдаваць, вунь да іх колькі партызан ходзіць, і ўсе зыркаюць на яе». Яшчэ ён падумаў, што, можа, лепей адразу пайсці і сказаць ёй пра ўсё, але потым перадумаў: яна сама ўсё зразумее, і так будзе лепш.

А Таня пастаяла ля парога, потым спытала, ці можна глянуць на дзіцятка, падышла да калыскі і радасна прашаптала: «Такое малюпасенькае, харошанькае —

тфу-тфу-тфу, хай расце здаровае», прашаптала так, быццам лепшай пахвалы, чым назваць Вову «малюпасенькім», і не было на свеце... Адступілася назад да парога і засмяялася, весела глянуўшы на Кастусёву маці:

— І як вы адчаіліся на такое?

— На гэта адчайвацца не трэба. Зробіцца само, хоць і не загадваеш,— усміхнулася Кастусёва маці...

— А гаспадар пры доме? — пасур'ёзнела Таня, абводзячы хату вачыма, мусіць, шукала што-небудзь, што пацвердзіла б яе думку.

— Ваюе, як і вы. У колькі месяцаў раз пакажацца, убачым жывога і зноў жывём чаканнем. А цяпер у нас ніхто не стаіць.— Маці ўмудрылася адразу адказаць і на просьбу і на пытанне. Кастусь бачыў, што і маці Таня спадабалася.

— Я шмат месца не займу,— зноў засмяялася Таня.

І праўда, росту яна была невысокага, у чорным, завужаным у стане паўкажушку, валёнках, чорнай кубанцы, з нейкім простым, надта свойскім тварам. Кастусю здавалася, быццам ён даўно яе ведае, быццам сустракаў яе многа-многа разоў і быццам яны даўно ўжо з ёй падружыліся...

— Не ведаю, дзе толькі спаць пакласці? Сама я сплю на ложку, ля малога, хлопец на печы, і мужык, калі надараецца быць дома, ці на ложку, ці на печы. Хіба, можа, на канапе?

— О, такой бяды... Можна і на канапе. А калі змерзну, пусціш пагрэцца? — Цяпер Таня пазірала на Кастуся, і ён засмяяўся:

— Ведама што пушчу!

— От і добра!.. Я такая мярзлячка і так люблю печ.— Таня трасанула галавой, быццам ёй і цяпер было холадна, бліснула роўнымі белымі зубамі і павярнулася да Кастусёвай маці.— Скажыце, як вас завуць?

— Мар'я.

— А па бацьку?

— Мар'я Іванаўна.

— Мар'я Іванаўна... Я вас буду зваць Іванаўна. Добра? А я — Таня... А цябе як, таварыш сур'ёзны?

Кастусь таксама назваўся.

— Тады я пайду.— Таня была ўзялася за клямку, але павярнулася, кіўнула на калыску.— А яго чым корміце?

— Пакуль цыцку даю і трохі прыкармліваю — што ёсць...

— Цяжка з такім без малака. У нас у атрадзе карова ёсць. Для раненых трымаем...

— Колькі там у вас таго малака... А ён ужо нічога, прывык. І булён з лыжачкі п'е, зацірку...

Таня пайшла, але неўзабаве вярнулася з невялічкім чамаданчыкам. Там было ўсё яе дзявочае багацце — невялічкае круглае люстэрка, грабеньчык з тонкай алюмініевай пласцінкі, некалькі касынак і яшчэ розная адзежа... Там жа ляжаў маленькі, загорнуты ў невялікую чорную шарсцяную анучку пісталет.

Маці дастала з куфра вымыты сяннік, набіла яго саломай, паклала на канапу, дала Тані падушку, коўдру...

— Ой, як слаўна пахне салома! — усклікнула Таня, калі першы раз клалася спаць.— Іванаўна, вы ведаеце, калі я спала на такой пасцелі? Не ведаеце? Да вайны... А як пайшла ў партызаны... Якое гэта шчасце

спаць вось так — разуўшыся, раздзеўшыся, і ведаць, што не трэба ўскокваць пры кожным шолаху, пры кожным голасе...

Аднойчы пад раніцу Кастусь прачнуўся ад таго, што яго нехта асцярожна пасунуў да сцяны... Ён расплюшчыў вочы. Гэта была яна, Таня. Яна ўбачыла, што ён расплюшчыў вочы, прыклала палец да сваіх губ: ціха, усе спяць, і прашаптала яму ў самае вуха:

— Была на пасту і страшэнна сакалела. Такі маразішча. Хачу пагрэцца ля цябе,— і прыціснулася да яго. І рука яе, і шчака, і ўся яна сама былі халодныя-халодныя і пахлі марозам...

Кастусь ляжаў ціхенька, баючыся паварушыцца, баючыся глыбока дыхнуць... І ён яшчэ раз рашыў, што будзе любіць толькі Таню. Яна такая добрая, яна прыносіць Вову малако, і ў яе ў чамаданчыку ляжыць сапраўдны пісталет і дзве абоймы... А Людмілу ён любіць не будзе. Яна вельмі важная, і з ёй нельга пагаварыць пра вайну, бо сама яна не ваюе, ваююць яе бацька і брат Віцік... А Таня сама ваюе...

Да іх усё часцей і часцей пачаў заходзіць Жыбуртовіч, камандзір узвода — высокі, танклявы, у хромавых ботах і галіфэ, з прыгожымі чорнымі вусікамі над тонкімі губамі... І гаварыў ён заўсёды так, быццам пасміхаўся над Таняй, падколваў яе. Кастусю гэтыя смешачкі не падабаліся, ды і сам Жыбуртовіч не падабаўся, і яго дзівіла, што Таня ніколечкі не злуецца на Жыбуртовіча. Яна як быццам любіла гэтыя жарты,

смяялася, а то і сама пачынала кпіць з яго. Кастусь пачаў думаць, што гэта так і трэба, усё ж Жыбуртовіч — камандзір, а Таня простая партызанка... Неяк Жыбуртовіч прынёс Кастусю раменьчык з партупеі. Зусім новы, чорна-ружовы, з разрэзамі на канцах. І гэта толькі спачатку было, што Жыбуртовіч здаваўся хмурым, строгім і нелюдзімым. Ён быў добры, і Кастусь пачаў дазваляць яму прыходзіць кожны дзень і падоўгу гаварыць з Таняй... Некаторыя разы ён заставаўся позна ўвечары. Хай застаецца. Хай гаворыць, калі яму хочацца, хіба Кастусю шкода...

Потым неяк Кастусь устаў раніцай. У хаце было ціха, і на вуліцы не чутно было галасоў. Ён зірнуў на сцяну, дзе заўсёды вісеў Танін карабін: там было пуста... І маці была нечым заклапочана.

— Мама, а дзе Таня? — спытаў ён.

— Няма Тані. Пайшла разам з атрадам. І запомні, сынок, калі хто будзе пытацца, у нас ніхто не стаяў, і ніякіх партызан у Будзе не было, і ты нікога не ведаеш... Запомніў?

— А хто будзе пытацца?

— Хто ні будзе. Можа, немцы будуць пытацца, можа, паліцэйскія. А можа, дасць бог, і ніхто не будзе... Кажуць, на станцыю прыбыў вялікі атрад немцаў і быццам яны ідуць з блакадай.

Кастусь пабег да Гені. Людмілы і яе маці таксама не было — яны пайшлі разам з атрадам...

І Буда прымоўкла, прыціхла, насцярожылася... Усе жылі ў чаканні нечага невядомага, страшнага. Гаварылі ціха, быццам за кожным вуглом нехта падпільноў-

ваў, сачыў, падслухоўваў. Але дні ішлі, а немцаў і паліцэйскіх не чуваць было. Гаварылі, быццам яны пайшлі другім бокам, за ракой, і там вялі баі з партызанамі.

Жыццё ў Будзе мала-памалу смялела, у людзей крэпла надзея, што ўсё будзе, як і было дагэтуль, што немцы не пойдуць сюды. У Буду зноў пачалі наведвацца партызаны — па два, па тры... Прыедуць, павернуцца — і зноў не чуваць. Кастусь чакаў Танін атрад, а яго ўсё не было і не было, а калі перастаў чакаць, ён прыйшоў. Цяпер у Кастусёвай хаце разам з Таняй стаяў хмуры і ваўкаваты партызан Дзёмін.

Да цёткі Аўгінні зноў вярнуліся Карачуны — усёй сям'ёй.

І зноў Кастусь любіў Таню і, як свята, чакаў той пары, калі яна намерзнецца на дварэ і прылезе да яго на печ грэцца. Такое свята надаралася рэдка: на канапе цяпер спаў Дзёмін, а Таня перайшла ў першую хату. Там, у кутку за печчу, стаяў стары ложак, і на ім ляжаў Танін сяннік і падушка. Так захацела сама Таня. Яна доўга шапталася з Кастусёвай маці, тая ўсё адгаворвала: «Шчэ ж холадна, глядзі, застудзішся», але Таня настояла на сваім, засмяялася: «З ім не змерзнеш», і маці пагадзілася з ёй, дала яшчэ адну коўдру, стары кажух... Цяпер Жыбуртовіч прыходзіў да іх кожны вечар, часта садзіўся і вячэраць. Чамусьці Кастусю хацелася, каб Таня хоць раз прагнала Жыбуртовіча, чаго ён да яе ўсё чапляецца? — а яна толькі смяялася ды бліскала белымі зубамі. Кастусь злаваў на яго: калі ты камандзір, дык будзь камандзірам над усімі людзьмі, а то прывык тырчаць у адной іхняй хаце, ля Тані.

* * *

Кастусь прачнуўся рана і прачнуўся ад радасці. Нешта добрае муляла ў галаве, не давала сну — і ён прахапіўся. Чарэнь ля коміна была яшчэ цёплая, і ён адсунуў пасцілку, дастаў нагамі да голай цэглы. Пазіраў у столь, у тое месца, дзе цямнела дзірка ад выбітага сучка ў дошцы. На печы было яшчэ цемнавата, але дзірачка была добра відаць. Кастусь ведаў, што ў гэту дзірачку нанач уцякае спаць павучок. Гэта яго домік. Ён і зараз, мусіць, спіць там, падкурчыўшы лапкі. Узяць хіба ды пужнуць яго! Кастусь прыўстаў на калені, зірнуў на хату. І там яшчэ было шэра; ля печы сядзелі маці і Таня і пры жоўтым агні «смаркачыка» абіралі бульбу; на канапе, укрыўшыся паддзёўкай, спаў Дзёмін: ён нядаўна вярнуўся з каравула. І тут Кастусь як не закрычаў. Ён успомніў, чаму прачнуўся. Ён учора быў у цёткі Аўгінні, і Віцік даў ім з Генем па планшэтцы. Гэта былі зусім новыя планшэткі, са слюдзянымі перагародкамі, бліскучымі кнопкамі, з вузенькімі раменнымі паскамі, каб насіць планшэтку цераз плячо. Планшэтку можна было раскласці, як сшытак, а потым скласці назад і зашпіліць на раменьчык. Учора было позна, і Кастусь не паспеў нагуляцца з ёю і пафарсіць, і маці адабрала планшэтку і схавала ў куфар, а яго пратурыла спаць. Кастусь ссунуўся жыватом на зачынак, гупнуў нагамі ў падлогу, падбег да куфра.

— Чаго гэта ты ўспароўся? — узняла на яго вочы маці.— Калі трэба малое пакалыхаць, дык цябе не

ўстурыць, а гэта гатоў. Лезь зараз жа на печ, а то сама падсаджу.

— Мама, дастань планшэтку...

— А-а-а, вунь яно што... Планшэтка... А я-то думаю, ці не воўк у лесе здох, што Кастусь так рана прачнуўся.

Кастусь маўчаў.

— Ідзі спаць,— ужо стражэй сказала маці, мыючы нож і рукі ў чыгуне з наабіранай бульбай.

Кастусь стаяў, унурыўшы галаву.

— Дайце яму, Іванаўна. Хай пацешыцца,— заступілася за Кастуся Таня.

Маці моўчкі ўстала, выцерла рукі аб трапкач, падышла да куфра. Адкінула цяжкае века і з дна, з-пад трубак палатна, дастала планшэтку.

Кастуся толькі і бачылі. Ён шмаргануў на печ і, сеўшы спіной да коміна, пачаў адшпіляць і перашпіляць раменьчыкі, зацягваў, каб яны былі якраз на яго рост, каб можна было перакінуць планшэтку цераз плячо. Зусім забыўся, што столь на печы нізкая, падскочыў і так гвазданўў галавой аб дошку — тую ж самую, з дзірачкай ад сучка,— што аж іскры пасыпаліся з вачэй, і павучок выскачыў з дзірачкі і пабег пад бэльку. Кастусь не заплакаў, толькі пашкроб балючае месца. Пачаў прыкідваць, што будзе класці ў кожнае аддзяленне планшэткі. Камандзіры кладуць туды карты, паперы. Ні карт, ні папер у яго не было... Успомніў, што некалі баба давала бацьку чытаць святыя кніжкі — тоўстыя, цяжкія, у цвёрдых чорных вокладках. Кнігі гэтыя ляжалі на паліцы. Бацька паціху вырываў лісткі з гэтых кніжак і курыў — без курыва ён не мог пра-

жыць ні аднаго дня... Можа, у кнігах яшчэ не ўсе лісты павыразаны, тады можна было б выдраць і сабе... Кастусь зноў шуснуў з печы, падцягнуў услон пад паліцу. Якія кнігі! Ад іх засталіся адны вокладкі. Хоць бы лісцік. Кастусь узяў вокладкі.

— Вот я табе зараз пашвэндаюся, дык пашвэндаюся,— матанулася маці па трапкач, але Кастусь паспеў ужо шуснуць на печ.

Ён засунуў вокладкі ад кніг у планшэтку, яна адразу патаўсцела, стала цвёрдай і важкай. Як у камандзіра. І Кастусю здалося, што і ён сапраўдны камандзір, у галіфэ, з аўтаматам. Во зараз ускочыць на каня і — пайшоў на немцаў!

Пакуль Кастусь разбіраўся з планшэткай, павучок зусім асмялеў, вылез з-пад бэлькі і злавіў муху, пачаў укручваць яе ў павуціну. Дурніца: не паспела аджыць, пачуўшы вясну, а ўжо трапіла ў сіло. Кастусь узяў трэску і разарваў павуціну. Павучок уцёк у свой домік, а муха доўга яшчэ церабілася, пакуль выбілася на волю.

У хаце стала віднець. Таня канчала абіраць бульбу, маці перакладвала дровы ў печы. Гаварылі ўпаўголаса, потым маці зусім нахілілася да Тані, і тая пачала шаптаць нешта на самае вуха. Маці пільна слухала, аж рот разявіла, твар яе выцягнуўся ў радасным здзіўленні. Яна не дала Тані дагаварыць, перабіла:

— Дык ты не рада?

— Не таму, што не рада, Іванаўна. Але ж страшна... Гляджу на вас, вы і дома, у сваёй хаце, і то вунь як нялёгка. А я... Сёння тут — і добра, і цёпла, а што заўтра будзе...

— Ніхто не ведае, што заўтра будзе, што нават сёння будзе...

Таня сабралася ў камячок, апусціла вочы.

— І не думай, дзеўка... І сябе загубіш, і яго... А бацька што? — Маці кіўнула галавой на двор.

— Ён, як і вы. Кажа: і не думай...

— Ну во, бачыш... Нават калі і не тут будзеце, усё роўна недалёка адсюль... Прыйдзеш да нас, ці ж я цябе выганю, ты ж даўно як радня нам...

— Дзякуй, Іванаўна, дзякуй. Можа, і рана яшчэ гаворку ўсчалі. Калі тое будзе...

— Не паспееш аглянуцца, дзеўка. Толькі беражыся. І на холадзе не прастойвай і надта на сябе не грузі...— Маці ўскінула галаву, убачыла, што Кастусь звесіўся з-за коміна, разявіў рот, слухае іх, забыўся і на планшэтку і на ўсё, раззлавалася, крыкнула:

— А ты чаго вушы развесіў? Бачыш, цікава яму. Глядзі вунь торбу сваю, бо забяру зараз і выкіну і не знойдзеш ніколі.

— Што я там слухаю... Нічога я не слухаю. Цікава мне дужа. У мяне во раменьчык не зашпіляецца...— Кастусь узяў у рукі планшэтку. «Падумаеш, нейкія сакрэты там. А ён... а яна...» Кастусь разумеў, што ў іхняй хаце адбываецца нешта важнае, але ніяк не мог здагадацца, што гэта такое. Зноў пачаў быў услухоўвацца ў гаворку маці з Таняй, але так нічога і не зразумеў.

Усю раніцу ён насіўся з планшэткай. Нават калі снедалі — Таня, маці, Жыбуртовіч і ён — планшэтка вісела ў яго цераз плячо. Дзёмін усё яшчэ спаў на канапе.

Жыбуртовіч пажартаваў:

— Давай-давай. Планшэтка ёсць, засталося дабыць аўтамат — і хадзі да нас. Канешне, калі маці адпусціць. А, Іванаўна, адпусціш з намі?

— А хай ідзе... Ён мне кішкі ўжо ўсе пераеў. Там, можа, хоць вымуштруеце трохі, да парадку прывучыце, слухацца будзе...

— Ну, у нас гэта строга. У нас дысцыпліна жалезная... Дык пойдзеш у мой узвод?

— Пайду. Толькі ж у мяне аўтамата няма...

— Гэта можна паправіць. Трохі падрасцеш, падловіш немца дзе ці «бобіка» — і вось табе аўтамат.

Жыбуртовіч быў сёння нязвычна вясёлы, і ён зноў стаў падабацца Кастусю; гаварыў з Кастусём, а сам пазіраў на Таню, усміхаўся ёй, і яна яму ўсміхалася... Хай усміхаюцца.

Потым Кастусь выйшаў на вуліцу, сустрэў Жэню Марынінага і Аліка Матрунінага, паказаў ім планшэтку. Жэню нават даў адзець і пахадзіць з ёй па двары. А Аліку не даў. Хай ведае. Не трэба было заўчора піхаць Кастуся ў канаву. Вярнуўся дамоў пад абед. На дварэ было сонца, і на кастрыцы ля стопкі было цёпла, як летам. Раскінуўшы плямістую нямецкую плашч-палатку і прысланіўшыся спіной да задымленай бурай сцяны, сядзеў Дзёмін. Прымасціўшы на каленях дошчачку, а паверх яе ліст паперы, ён пісаў пісьмо. Дзёмін хмура зірнуў на Кастуся, не адрываючы руку з алоўкам ад паперы. Позірк яго быццам гаварыў: «Ну чаго ты стаў? Не бачыў, як пісьмы пішуць?» І тут угледзеў планшэтку.

— А ну хадзі, хадзі,— паманіў ён Кастуся пальцам.

Кастусь падышоў бліжэй.

— Пакажы,— працягнуў руку Дзёмін.

Кастусь зняў з пляча планшэтку, падаў:

— Гэта Віцік Карачуноў мне ўчора даў...

— Віцік Карачуноў, кажаш... У яго заўсёды знойдзецца што-небудзь... Ага... Добры планавік...— Дзёмін расшпіліў планшэтку, зашпіліў.— Што малады, то і дурань. Нашто малому планшэтка. А камандзіру яна будзе добрая. А то яго сумка зусім абтрапалася...

Дзёмін гаварыў спакойна, ціха, не падымаючы вачэй, як бы сам сабе, але Кастусь адчуў нядобрае, працягнуў руку:

— Аддайце...

Дзёмін нічога не сказаў. Абкруціў планшэтку рэменем, рыўком устаў, пацягнуў на сябе плашч-палатку. Ступіў колькі крокаў ад стопкі і раптам спыніўся, павярнуў галаву да Кастуся. Той стаяў, як аглушаны.

— Ну, чаго глядзіш?

— Аддай планшэтку. Гэта не ты мне яе даў, каб адбіраць.

— Не я даў, ды я забраў. Табе яна для забаўкі, а камандзіру дакументы насіць...

— Камандзір каб хацеў, даўно ў немцаў узяў бы. Аддай...— Кастусь учапіўся ў планшэтку.

— Ну, малец, адстань,— усур'ёз зазлаваў Дзёмін і сціснуў Кастусёву руку так, што ў таго выступілі слёзы на вачах. Ён выпусціў планшэтку.— Рана табе з такімі цацкамі хадзіць. Вырасцеш, вывучышся на камандзіра, тады і хадзі.— І Дзёмін пайшоў па вуліцы, цяжка ступаючы па мокрай, гразкай зямлі, размахваючы рукой

з планшэткай. Вада пырскала ў яго з-пад ботаў, раменьчык ад планшэткі раскруціўся і матляўся, чыркаючы па гразі.

* * *

— Гаспадынька, мне б чаго-небудзь мякенькага, а? Трэба коніка майго падмасліць...— Дзёмін узняў угару пануры твар, паглядзеў на Қастусёву маці. Ён сядзеў на падлозе, заціснуўшы паміж ног кароткі тупарылы ствол ротнага мінамёта. Сказаў як быццам жартам, а твар змрочны, спакойны, і вочы сумныя.

— Не давай, мама, яму нічога. Ён учора ў мяне планшэтку адабраў...— не ўтрываў, апярэдзіў маці Қастусь. Сам ён сядзеў на ложку, гушкаў калыску з Вовам, цягаючы рукой за почапку.

— Ну, куды ты, малец, са сваёй планшэткай... Я ж табе сказаў, што планшэтка трэба камандзіру, на тое ён і камандзір. У яго ўсё павінна быць лепшае. І планшэтка, і яшчэ тое-сёе.— Ён ні то зморшчыўся, ні то ўсміхнуўся...— Дык што, гаспадынька, мякенькае штонебудзь знойдзем?

— Чаму ж не знойдзем. Шчэ згалелі не настолькі, каб не знайсці акраек якой анучы.— Маці таксама злосная, быццам гэта ў яе Дзёмін забраў планшэтку. Яна выходзіць у сенцы і неўзабаве вяртаецца, нясе рукаў ад старой бацькавай кашулі, кідае на ногі Дзёміну.

— А як там масла маё? — пытае Дзёмін.

Маці зазірае ў печ, выгортвае качаргой бляшанку з двума рыльцамі, ставіць ля Дзёміна:

— Усю хату засмуродзіў...

— Хіба ж гэта смурод, гаспадынька,— ухмыляецца Дзёмін.— Гэта ж ружэйнае масла. Толькі загусла трохі, ляд яго бяры.

Ён ададраў ад рукава кавалак анучы, наліў на яе масла. Змазваў мінамёт і спяваў — глухім, нудным голасам:

Не для меня весна придет,
Не для меня сад разовьется...

Спяваў, быццам у хаце быў ён адзін, толькі ён адзін. Быццам ля печы не тапталася маці, а на ложку не сядзеў Кастусь і на печы не спала Таня.

На пе-е-ечке бедная Татьяна-а-а,
Она лежит не для меня-а-а...

Разам з сумам і страшнай нудой у яго голасе прарывалася нешта надта шчымлівае, жаласнае... Кастусь злосны быў на Дзёміна і не хацеў прымірацца з ім, а песня размякчала яго, прымірала. Кастусю было дзіўна бачыць, што спяваў заўсёды хмуры Дзёмін. І спяваў пра нейкую «бедную Татьяну», а на печы ў іх ляжала партызанка Таня, і Кастусь не разумеў, чаму Дзёмін пяе, што яна ляжыць не для яго. Кастусь пазіраў з-за калыскі на Дзёміна, а сам думаў пра тое, што ўчора, пасля таго як Дзёмін панёс планшэтку камандзіру, Кастусь залез у яго брызентавую сумку — яна вісела на спінцы ложка — і выкраў дзесяць вінтовачных патронаў. Патроны Кастусю зусім не трэба былі, і ўкраў ён іх на злосць Дзёміну, за планшэтку. І зараз ён глядзеў на Дзёміна і думаў: «Гэта табе за планшэтку. Наляцяць немцы, ты пачнеш перазараджаць вінтоўку, пале-

зеш у сумку, а там — раз-два — і ўсе патроны. Тады будзеш ведаць, як адбіраць планшэткі...»

Дзёмін перастаў спяваць, узняў галаву:

— Таня, пусці пагрэцца... А, Таня? — Вочы яго не павесялелі, але ажылі, засвяціліся.

— Чаго ты хочаш ад мяне? Хіба гэта мая печ? Пытайся ў Іванаўны...

— Іванаўна і словам не абесціцца. Печ цагляная, хіба ёй шкода... І зноў жа. Я буду ціхенька ля бока ў цябе ляжаць, а?

— Ты б лепей пра жонку помніў, пра дзяцей.

— Ці то дзеці яму наўме? — падтрымала Таню Кастусёва маці.

— Ты, Іванаўна, дарма гэта,— Дзёмін зноў спахмурнеў.— Жонку як жонку, а дзяцей я заўсёды помніў і цяпер помню.

— Цяпер ты, можа, і жонку ўспамінаеш...

Дзёмін нічога не адказаў. Зноў нагнуўся над сталом і зноў сумна зацягнуў:

На печке бедная Татьяна-а-а,
Она лежит не для меня.

Зайшоў. Жыбуртовіч, абабег позіркам хату; Кастусь ведаў — шукаў Таню. А яна цішком ляжала за комінам, і ад парога не было відаць яе ботаў.

— Камандзір... Непарадак ва ўзводзе,— узняў галаву Дзёмін.— Загадай ёй, каб пусціла пагрэцца,— Дзёмін кіўнуў на печ...

— А хто там? — як бы здзівіўся Жыбуртовіч, зазірнуў за комін. Убачыў Таніны ногі, усміхнуўся, пра-

святлеў тварам.— У гэтым я ёй не камандзір... Тут у яе свой плацдарм.

— Ну во, чуеш, Таня. Камандзір сказаў, каб пусціла...

— Я і яму накамандую,— Таня прысела на печы, спусціла ногі на зачынак, правяла рукой па твары, усміхнулася Жыбуртовічу.

— Што, мала ночы было, не выспалася? — засмяяўся Жыбуртовіч.

— Ночы... Якая тут ноч. Досвіткам прыйшла пагрэцца, дык Іванаўна пасадзіла бульбу абіраць. Пакуль набіралі, пакуль тое, сёе...— яна гаварыла і глядзела на Жыбуртовіча, і Кастусь бачыў, што ёй прыемна было і гаварыць так, і глядзець... І Жыбуртовічу таксама не хацелася адыходзіцца ад печы. Але ён павярнуўся, падышоў да Дзёміна.

— Трэба Петрусевічаў кулямёт паглядзець. Заядае недзе. У дыску, мусіць. Вазьміся.

— Вазьміся, вазьміся... Хопіць з мяне гэтай дурніцы,— Дзёмін стукнуў рукой па ствале мінамёта, устаў, павярнуўся да Кастуся.— Ну, а я табе што казаў, малец? Камандзір ёсць камандзір, прыйшоў, загадаў, а я павінен слухацца, хоць зноў жа на мне гэта дурніца, мінамёт, вісіць.— Дзёмін нібыта жартаваў, ішоў на прымірэнне з Кастусём, браў яго ў памагатыя, але Кастусь не хацеў яго слухаць.

— Мінамёт мінамётам,— незадаволена паморшчыўся Жыбуртовіч.— Петрусевіч кажа, што спружына вінавата. Прынясеш сюды. Тут у стопцы і апробуеш, далёка хадзіць не трэба... Толькі патроны эканом.

— У мяне адно і думак, як бы пастраляць. Як у яго,— Дзёмін кіўнуў на Кастуся.— Толькі і шукаю гэтай забаўкі...

— Ну, забаўкі не забаўкі... Ведаеш, не на гулянку сабраліся.

Пакуль Жыбуртовіч гаварыў з Дзёміным, Таня злезла з печы, прыткнула люстэрка ў куточку на акне, пачала расчэсваць валасы. Валасы былі густыя, аж грабянец не хацеў лезці, і Таня смешна моршчылася, торгала галавой, а Жыбуртовіч пазіраў на яе, усміхаўся.

— Дзе яны стаяць, ведаеш? — павярнуўся да Дзёміна і як бы забыўся на Таню, пасур'ёзнеў.

— Чаму не ведаю... За калодзежам...

— Ага...

Дзёмін вынес на двор мінамёт, паклаў на параконную фуру, на якой стаялі скрынкі з мінамі. Маці таксама выйшла некуды. У хаце засталіся Кастусь з Вовам — ён даўно ўжо спаў,— Жыбуртовіч і Таня. Жыбуртовіч падышоў да Тані, абняў яе за плечы. Яна павярнулася, абняла яго за шыю, правяла рукой па шчацэ. «Калючы...» — «Ага»,— Жыбуртовіч пагладзіў яе па валасах...

«У-у-у, надумалі абнімацца... І ён, конь такі, і яна»,— злосна падумаў Кастусь і палез на печ.

— Увесь атрад пойдзе? — спытала Таня.

Жыбуртовіч кіўнуў галавой:

— І не толькі наш.

— Я таксама пайду...

— Ты застанешся з раненымі.

— Я пайду.

— Табе лепей застацца...

— Не-а,— Таня заматала галавой.— Не.

У хату зайшоў Дзёмін, пашукаў вачыма Кастуся.

— Табе, малец, відаць, няма работы, а? — спытаў, выціраючы рукі анучай.

Кастусь маўчаў. Ён цвёрда рашыў з Дзёміным не гаварыць.

— Бачу, што табе няма работы. Хадзем са мной,— Дзёмін надзеў паддзёўку, падперазаўся.— Пайшлі, прынясём кулямёт, паглядзім, што там у ім, можа, што і падправім.

— Кулямёт? — не паверыў Кастусь.

— Ага... Пайшлі, пайшлі. Табе тут няма чаго рабіць.

Кастусь у адзін міг саслізнуў з печы, уздзеў світку, паглядзеў на Таню і Жыбуртовіча:

— Калі Вова прачнецца і будзе плакаць, дасцё суслу. Яна ў калысцы.

— А няўжо ж,— засмяялася Таня.— Ідзі ўжо, ідзі...

Потым Кастусь з Дзёміным сядзелі на падлозе ля разабранага кулямёта. Кастусь ніколі не думаў, што кулямёт можна так разабраць — і ножкі адвінціць, і раструб, і дыск... Дзёмін зняў крышку дыска — у Кастуся аж сэрца зайшлося: у дыску было поўна патронаў. Яны ляжалі кругам, акуратненька, дзюбкамі ў кучу, як кураняты пад курыцай. Дзёмін павылушчваў іх усе, як семкі, пакінуў толькі адзін, правяраў, як ён выскаквае. Пастукаў малатком па спружыне, падпілаваў беражок напільнікам, дастаў з сумкі маслёнку, змазаў. Потым зноў наклаў поўны дыск патронаў, пра-

вяраў, як яны выскакваюць... Потым зноў пакінуў адзін. Зноў нешта падпілоўваў напільнікам. Зноў наклаў поўны дыск — акуратненька, адзін да аднаго, і яны не раскочваліся, ляжалі шчыльненка, сціснутыя спружынай. Змазаў і затвор, сабраў увесь кулямёт, апусціў рукі на калені і доўга пазіраў на Кастуся. Пазіраў і як быццам не бачыў яго. Кастусю нават страшна стала: чаго гэта ён глядзіць на яго так доўга. Можа, ведае пра тыя патроны? Ну і надае!.. Але Дзёмін пачаў варушыць губамі, быццам гаварыў нешта без слоў, і нічога нельга было пачуць... Правёў рукой па твары, зморшчыўся...

— Цябе як завуць, малец? — запытаў нарэшце.

— Кастусь. Жывеш ужо колькі і не ведаеш. Як маленькі.

— Кастусь...— паўтарыў Дзёмін.— Кажаш, Кастусь. У мяне дома недзе такі ж падшыванец расце... Гэта не блізка, ажно за Віцебскам. Ты не ведаеш. І другі — большы... І трэці — яшчэ большы... Трое... Дык, гаворыш, Кастусём завуць... Добра...— І зноў ён гаварыў ціха, як быццам сам з сабой, гаварылі адны губы, а слоў не было чуваць, і Кастусю нязвычна было гэта і трохі боязна. Але Дзёмін раптам спрытна ўскочыў на ногі, лёгка падняў кулямёт за ствол, паставіў прыкладам на падлогу.— Пайшлі, праверым.

Спусціліся ў прыстопачнік. Адразу запахла сырасцю, плесняю, гнілой бульбай... Дзёмін паклаў кулямёт на калоду — яна стаяла ля самага ўвахода,— павярнуў так, каб кулі ішлі ў зямлю ля дальняй сцяны...

— Зачыні дзверы,— сказаў Кастусю. Кастусь зачы-

ніў. У пристопачніку стала цёмна, як ноччу, не верылася нават, што там, за дзвярыма, дзень і свеціць сонца.

— Стой ля дзвярэй,— загадаў Дзёмін, а сам угнуўся над калодай, упёр прыклад у плячо, і зараз жа са ствала забліскаў белы агонь, асвятляючы ўсё ў пристопачніку і твар Дзёміна — калючы і злы, і заляскатала — ду-ду-ду-ду-ду-ду! — Кастусю аж вушы заклала, і адразу густа і прыемна запахла порахам, зазвінелі, пасыпаліся на зямлю гільзы.

— Здаецца, нармальна,— сказаў Дзёмін.— Паспрабуем яшчэ раз...— і зноў заляскатала ўвушшу ў Кастуся, і, здаецца, затрэсліся, захадзілі сцены стопкі.

— Нармальна,— паўтарыў Дзёмін і піхнуў дзверы. Яны лёгка адчыніліся.

— А мне можна стрэліць? — папрасіў Кастусь.

— Малы ты яшчэ... І чуў жа, што казаў камандзір. Няма патронаў.

— У мяне патроны ёсць,— сарвалася з языка ў Кастуся.

— Ёсць?.. — Дзёмін ужо хацеў выходзіць, а тут затрымаўся, пільна зірнуў на Кастуся, і голас яго зноў стаў чужы і глухі.— І многа?..

— Не, штук з дзесяць... А стрэльнуць дасі? Хоць адзін раз...

— Ладна, нясі... Толькі адзін раз...

Кастусь падбег да ганка, сунуў руку пад першую масніцыну і адчуў прыемны, гладкі халадок патронаў. Выграб іх, прынёс Дзёміну... Той высыпаў сабе ў кішэню, зноў паставіў кулямёт ножкамі на калоду, даў прыклад Кастусю ў рукі.

— Добра ўпірай прыклад у плячо і ногі шырэй расстаў, бо як дасць, дык на двор вылеціш. Цісnуць будзеш тут, на курок. Толькі пачакай, я дзверы прычыню.— Ён зачыніў дзверы, і зноў у стопцы стала цёмна, цямней, чым было перад гэтым.

— Ну, давай,— нецярпліва сказаў Дзёмін. Кастусь ціснуў на курок, але выстралу не было.

— Мацней цісні, мацней,— зусім зазлаваў Дзёмін. Кастусь ірвануў курок з усёй сілы, прыклад моцна штурхануў яго ў плячо, уперадзе бліснула полымя і над вухам страшна гахнула.

Выйшлі на двор.

— Адкуль у цябе патроны? — спытаў Дзёмін. На Кастуся ён не глядзеў, думаў пра нешта сваё.

— Знайшоў за хлевам,— зманіў Кастусь, спатайка пазіраючы на Дзёміна: ці паверыў ён. Дзёмін маўчаў, мусіць, гэта яго мала абыходзіла.

* * *

На досвітку, яшчэ ў поўнай цемры, у Будзе чуўся неспакойны рух, то там, то сям прарываліся прыглушаныя галасы людзей, фыркалі коні. З хат у двары і з двароў у хаты снавалі людзі, нешта грузілі на падводы. Суха шчоўкаў метал аб метал, і звон гэты заміраў у густой цемры. Атрад рыхтаваўся выступаць.

Па вуліцы праехалі дзве чацвёркі коней — пацягнулі гарматы. Мокра цмокала тугая гразь пад конскімі капытамі, ціха мацюкаліся на коней людзі, шукаючы ў цемнаце цвярдзейшую і не такую гразкую дарогу.

У Кастусёвай хаце таксама даўно не спалі. Не спаў і Кастусь, ляжаў галавой на хату, падпёршы рукамі бараду: каб усё бачыць. На стале бліскаў «смаркачык», кідаючы рваныя цені на падлогу і на сцены. І ва ўсім тым, што рабілася сёння, і ў саміх людзях была напружаная, трывожная дзелавітасць, няйначай людзям трэба было зрабіць нейкую вельмі важную, цяжкую работу, і яны ведалі: чым хутчэй і лепш зробяць яе, тым будзе лепш. Сноўдаў, важка ступаючы нагамі, з хаты на двор і з двара ў хату Дзёмін. Некалькі разоў заходзіў Жыбуртовіч. Апошні раз ён зайшоў, калі ў вокнах пасвятлела і патушылі «смаркачык». Таня перадала яму фляжку. Ён узяў яе, падкінуў на руцэ, пабоўтаў ля вуха.

— Што гэта?

— Чай. Каб не змёрз, калі давядзецца доўга ляжаць на зямлі.

— Дзе ты ўзяла?

— У Іванаўны... Толькі шмат не пі. Ён злы...

— Я перад боем ніколі не п'ю...

Таня правяла рукой па яго шчацэ:

— Прымаладзіўся, як на свята...

— А як жа — у сваты едзем... А нявеста капрызная...

— Будзь асцярожны, Валодзя... Я баюся за цябе...

— Ты заўсёды баішся...

— Мне не хочацца заставацца тут.

— Дні праз тры вернемся. Арганізуйце сустрэчу.

— Тут мы арганізуем. Вы там глядзіце.

— Усё павінна быць добра... Усё будзе добра...

— Я адна буду мерзнуць,— Таня прыціснулася да Жыбуртовіча. Яе ўсю калаціла.

— Кастусь пусціць пагрэцца...

— Пусціць.— Таня падумала, ускінула галавой.— Ён не любіць цябе...— Яны не ведалі, што Кастусь не спіць.

— Няма чаго гаварыць. Яму ж недзе і сямі няма. Як ён можа любіць, не любіць... І чаму?

— Ён раўнуе... Учора залезла на печ, паспрабавала абняць яго — не даецца, адварочваецца. «Чаму ты адварочваешся?» — пытаюся. «Ад цябе пахне Жыбуртовічам». У мяне аж дух заняло. «Як ты сказаў?» — перапытала. Паўтарае. «Вусамі, гаворыць, Жыбуртовічавымі пахне». Паляжалі, паляжалі, потым ён і кажа: «І нашто ты яго выбрала?» Кажу: «Ён добры...» Доўга ляжаў, думаў, а потым і кажа: «Ён носіць маю планшэтку». Памаўчаў трохі і зноў: «Але ты не бойся. Я і так буду цябе любіць...»

— Я не ведаў, што Дзёмін у яго забраў... Мне ён сказаў, што яму малады Карачун даў.

— Прывязі яму што-небудзь...

— Прывязу...

Хата адчынілася, у дзверы прасунуў галаву Дзёмін:

— Камандзір, усе пастроіліся...

— Іду.

Дзверы зачыніліся.

— Дык пацалуй мяне, камандзір...

— Будзеш пахнуць Жыбуртовічам...

— Няхай... Кастусь усё роўна абяцаў любіць...— Яна азірнулася на печ і цяпер убачыла, што Кастусь гля-

дзіць на іх.— Праўда, Кастусь? — спытала ў хлапчука, але спытала не жартам, як заўсёды, а зусім сур'ёзна.

— Ыгы,— адказаў Кастусь.

— Хіба што так...— сказаў і вялізны Жыбуртовіч і, не зважаючы на Кастуся, аблапіў Таню, заціснуў у сваіх руках, схаваў — такая яна была перад ім маленькая і так прыціснулася да яго, што здавалася, няма той сілы, якая раздзяліла б, разарвала іх. Яны гладзілі адно другому галовы, шчокі, плечы, застывалі на нейкі час, як нежывыя, потым зноў і зноў пачыналі абмацваць адно другога, быццам абое былі сляпыя і хацелі запомніць адно другога назаўсёды.

Кожная, нават самая доўгая, хвіліна канчаецца, і кожнае, нават самае зацяжное, развітанне таксама... Жыбуртовіч выйшаў на вуліцу. Узвод стаяў па другі бок, ля плота, на сухім месцы. Усе партызаны былі маўклівыя, прыцішаныя, як не выспаўшыся. Жыбуртовіч прайшоў перад строем. Спыніўся пасярод.

— Дзе Карачуны?

— Мама не адпускае,— паспрабаваў пажартаваць нехта, але ніхто з партызан не засмяяўся, не ўсміхнуўся. Усе павярнулі галовы ў бок Аўгіннінага двара. Адтуль якраз выходзілі Карачуны — бацька і Віцік, за імі — побач са старым і трошкі ззаду яго — маці, а з другога боку, ля брата,— Людміла. Далей за імі ішла Аўгіння.

— Ты ж глядзі, аднаго яго не адпускай,— гаварыла Карачуніха, не зважаючы на тое, што на яе глядзяць усе партызаны і што і мужык, і сын ужо сталі ў строй і глядзелі не столькі на яе, колькі на Жыбуртовіча.—

2 Зак. 1652

І ты глядзі,— яна папр авіла сыну каўнер пінжака, пацалавала ў шчаку і раптам заплакала, упала яму на грудзі.

— Ну хопіць, Поля,— глуха сказаў стары Карачун і зморшчыўся.— Яшчэ хопіць часу наплакацца...

Падышла цётка Аўгіння, узяла Карачуніху за руку:

— Нядобра робіш, Поля, нядобра. Нашто растраўляеш ім душы. Ім і без тваіх слёз нялёгка. Хай ідуць здаровыя і жывыя вяртаюцца.

Жанчыны адышлі назад, пад вароты. Да іх далучыліся Кастусёва маці, Таня, з другіх двароў павыходзілі жанчыны. Кастусь стаяў у сваім двары, затуліўшыся за шулу. Ён доўга шукаў свае лапці, не знайшоў і выбег босы, у світачцы і вялікай зімовай шапцы. Зямля была сырая, халодная, і ён стаяў, мяняючы ногі, грэючы то адну, то другую на калашынах штаноў. Недзе за спіной у Кастуся ўзышло сонца. Яно холадна пабяліла платы, галінкі дрэў, асвяжыла і нібы падвесяліла твары партызан.

Жыбуртовіч яшчэ раз прайшоўся паўз строй, пільна прыглядаючыся да кожнага.

— Здаецца, усе...

— Пайшлі,— сказаў нехта глуха.

— Гаварыць нічога не буду. Куды ідзём, даведаецеся пазней, у дарозе. Канешне, не на вяселле. А зараз — шагам марш!

І яны пайшлі, грузна ступаючы па слізкай, нядаўна адталай, перамешанай коламі падвод, капытамі коней і многімі чалавечымі нагамі зямлі. Жыбуртовіч трохі

адстаў ад калоны, азірнуўся на Кастусёў двор і ўгледзеў Кастуся — той выйшаў са сваёй схованкі і перабіраў сінімі, азалелымі нагамі,— усміхнуўся яму. Ад жанчын аддзялілася Таня, пабегла за ім, і яны ішлі ззаду калоны аж да канца вуліцы і далей. Партызаны мінулі грэблю і пайшлі ўгору, а ні Тані, ні Жыбуртовіча не было відно. Потым ён прабег па грэблі адзін, дагнаў партызан, азірнуўся, памахаў рукой...

* * *

На чацвёрты дзень пасля абеду па пасёлку на ўзмыленым кані праскакаў Мішка з разведузвода. Гэты шалёны Мішка на сваім кані мог пераскочыць цераз любую канаву, цераз любы плот. Ля Лісаветы — яе хата стаяла ў самым канцы — Мішка спешыўся, забег на хвіліну ў двор, нешта сказаў Лісавеце, ускочыў на каня і гэтак жа галопам ірвануў назад. Хутка грукат капытоў пачуўся па насціле грэблі. Мішка і там не сцішыў каня.

Здаецца, Мішка ні з кім у Будзе не гаварыў, толькі заехаў да Лісаветы, а па сяле, як па правадах, пабегла доўгачаканая вестка: «Усё добра. Партызаны разнеслі немцаў у пух і прах, і атрад вяртаецца назад». Але гэта радасная вестка жыла, цешыла людзей, пакуль не сатканулася з другой, ціхай і страшнай, ад Лісаветы: Мішка сказаў, каб падрыхтавала хату. Туды прывязуць забітых партызан. Мішка не сказаў, колькі забітых і хто яны, але яны былі, і гэта значыць — не ўсё добра.

Гадзіны праз дзве па грэблі затарахцелі коламі падводы. На некаторых з іх сядзелі партызаны, але боль-

шасцю партызаны ішлі побач з падводамі ці збоч дарогі, па сушэйшым, а на падводах былі скрыні, цюкі, паверх якіх ляжалі карабіны, аўтаматы... Ля двароў на вуліцы стаялі бабы, чакалі «сваіх» партызан, сваіх пастаяльцаў.

Кастусь праз акно бачыў, як па вуліцы ідуць адна за адной падводы, як цяжка валакуцца стомленыя партызаны. Некаторых ён пазнаваў, некаторых не. Яму хацелася выбегчы на вуліцу, каб усё бачыць, усё чуць, усё ведаць, але маці пакінула яго з Вовам, а той не хацеў адзін ляжаць у калысцы, плакаў, круціў галавой. Кастусь калыхаў яго — усё было добра, Вова маўчаў, пачынаў тармасіць калыску — яшчэ лепей: Вова смяяўся, разяўляючы ружовы бяззубы роцік, а варта было пакінуць аднаго — як пачынаў румзаць. Стой пры ім, як вартавы.

Кастусь убачыў Геню, той сядзеў на ствале гарматы, абшчапіўшы яго рукамі. Нават Аліка Матрунінага партызаны пусцілі праехаць на падводзе, і ён сядзеў на скрынцы з патронамі так, быццам сам папраўдзе быў у баі, а цяпер вяртаецца разам з усімі. Нарэшце прыйшла маці, і Кастусь кулём выкаціўся на вуліцу. Геня стаяў ля свайго двара.

— А ў мяне ёсць аўтаматныя патроны,— пахваліўся ён Кастусю.

— Так я табе і паверыў!

— Паглядзі! — і Геня дастаў з кішэні два жоўценькія патрончыкі.— Папрашу, каб Мішка даў выстраліць... Думаеш, не дасць?

— Мішка-разведчык?

— Ага...

— Дасць...

— Я ведаю, што дасць. А цяпер давай сходзім да Лісаветы.

— Чаго?

— Туды забітых партызан павезлі... І Віціка туды павезлі.

— І Віціка забілі?

— Ага... Іх заўтра павязуць усіх хаваць. І салют будзе. А Карачуніхі няма, і Людмілы няма, яны пайшлі выменьваць бульбу на адзежу. Во слёз будзе, як вернуцца.

Па вуліцы ўсё яшчэ ішлі падводы са скрынямі, клункамі, мяшкамі. Адразу відаць было, што партызаны ўзялі добрыя трафеі. На адной падводзе рохкаў ладны, на паўкалёсы, кабан з чыстай белай шчацінай і ружовымі капытамі. Ногі ў яго былі звязаны вяроўкамі і прыцягнуты да біліны. Ад парсюка пахла шчацінай і яшчэ нечым надта знаёмым, пра што Кастусь ужо зусім забыўся. Яму захацелася пакратаць кабана, і ён дастаў рукой да яго белага бока, правёў па шчаціне. Кабан рохнуў, быццам быў задаволены.

— Што, сала захацелася? — засмяяўся партызан, што сядзеў у перадку падводы. У яго быў добры настрой, і ён смяяўся, пазіраючы на хлопцаў, на тое, што яны на кабана глядзяць як на якое дзіва.— Прыходзьце вечарам, хвосцік дамо. Во гэты, закручаны... А?

Хлопцы нічога не сказалі, перагналі падводу і пабеглі далей. Два шыраказадыя караткахвостыя біцюгі валаклі па гразі цяжкую гармату. Такіх гармат у пар-

тызан не было і такіх вялізных коней таксама. Яшчэ наперадзе два такія ж біцюгі былі ўпрэжаны ў доўгую зялёную фуру, высока нагружаную скрынкамі са снарадамі. У многіх дварах ужо стаялі падводы, ля іх мітусіліся партызаны.

Хлопцы зайшлі ў двор да Лісаветы. Тут нічога не было, у хаце таксама нікога не было чуваць. І хоць хлопцы не адзін раз былі і ў гэтым двары, і ў гэтай хаце, але цяпер парог пераступілі асцярожна, з нейкай апаскай. Як заўсёды ў цёткі Лісаветы, тут усё было чыста вымыта — і падлога, і вокны, і сцены. Хлопцы патапталіся ля парога: ціха. Быццам у хаце ніхто і не жыве. Цішыня гэта бянтэжыла хлопцаў...

— Можа, іх не прывезлі? — прашаптаў Кастусь.

— Везлі. Аж на трох падводах... Я сам быў на вуліцы і ўсё бачыў...

Геня падышоў да дзвярэй у другую хату, таўхануў адну палавінку. Яна лёгка, быццам сама, пайшла. Геня пераступіў невысокі парог. За Генем у другую хату зайшоў і Кастусь. І адразу ўбачыў партызан. Яны ляжалі адзін ля аднаго — ад акна і аж да сярэдзіны хаты. Спачатку Кастусю здалося, што яны спяць, так мірна і звычайна яны ляжалі. Толькі ніякай саломы не было падаслана — усе ляжалі на голай падлозе. І пад галовамі ў іх нічога не было. І ляжалі ўсе тварамі ўгору. І нідзе не відно было ні аўтаматаў, ні вінтовак. І гранат не было відно. Быццам гэта былі не партызаны, а звычайныя людзі. Самы крайні ляжаў Жыбуртовіч. Ён і тут быў большы за ўсіх. Ля яго ляжаў незнаёмы стары партызан у лапцях і кажуху. Трэці быў Віцік. Твар яго

быў белы-белы, а з рота вёў цёмны раўчук. У хаце было гэтак ціха, што Кастусю стала страшна. Ён пераводзіў вочы з аднаго партызана на другога і не мог паверыць, што ўсе яны нежывыя... Цяпер Кастусь пазнаў яшчэ аднаго партызана. Ён стаяў у Кудзінавых — такі ж малады, як Віцік, вясёлы. Любіў іграць на губным гармоніку. Тут ён ляжаў крайні ад акна...

Хлопцы хацелі ўжо ісці, як на двары пачуўся нейкі рух, у хату ўбегла Карачуніха, а за ёй Людміла. Валасы ў Карачунíхі былі растрапаны, Людміла была белая як палатно.

— Дзе ён, мой сыночак? — ціха, шэптам спыталася Карачуніха. Здавалася, яна нічога не бачыла, блукала шырока раскрытымі вачыма па тварах хлопцаў, пыталася ў іх. Раптам яна апусціла вочы ўніз — убачыла тых, на падлозе, і, як пераламалася, грымнула на калені і так, на каленях, дробненька перабіраючы, папаўзла ад парога. Дапаўзла да Віціка, прыўзняла за галаву.

— Сынок, што з табой? Дзе баліць? — паклала галаву назад, абмацала ўсё цела — рукі, грудзі, ногі.— Сынок, што баліць? Скажы мне...— Зноў прыўзняла галаву, адгарнула валасы з ілба, зліплыя, скарэлыя, і цяпер убачыла на скроні маленькую ранку, што была прыкрыта валасамі.— Тут, тут баліць? Галоўка баліць? — і прыпала да сына, загаласіла, як зарагатала, сухім, надрыўным плачам. Укленчыла, прыпала да брата і Людміла, затрэслася ў бязгучным плачы. А Карачуніха раптам выпрасталася, уважліва паглядзела на другіх партызан, быццам упершыню ўбачыла іх,

пачала перапаўзаць ад аднаго да другога, праводзіла рукой па тварах, папраўляла валасы.

— Дык як гэта так, сыночкі? Дык за што гэта вас? Такіх маладых! Такіх прыгожых! — і зноў сарвалася, заматала галавой, загаласіла.

Кастусь не заўважыў, калі ў хату ўвайшла Таня. Убачыў толькі, як яна стала ля Жыбуртовіча, потым апусцілася на калені, падняла яго галаву. Асцярожна пагладзіла рукой па адной шчацэ, потым па другой. Як жывога. І застагнала, закруціла галавой:

— Валодзя, Валодзечка-а-а!

Нешта неправўдападобнае і балючае было і ў тым, як Карачуніха перапаўзала ад аднаго партызана да другога, брала іх за галовы, і ў ціхім Людміліным плачы, і ў Таніным «Валодзечка-а-а!», што Кастусь не вытрымаў, выскачыў на двор. Яму было аднолькава шкода і Карачуніху, і Людмілу, і Таню... Ён убачыў, што Карачуніха такая ж, як і ўсе бабы... І Людміла. І Таня. І гэта адкрыццё не здзівіла Кастуся. Яму здавалася, што ён гэта даўно ведаў. Чамусьці ўспомнілася, як галасіла, ірвала на сабе валасы і ламала рукі цётка Аўгіння, калі прыйшоў пахавальны лісток на Геневага бацьку. Цётка Аўгіння ішла па пасёлку з растрапанымі валасамі, пустымі вачыма, ускрыквала і то хапалася рукамі за перапалоханага Геню, які церусіў побач з ёй, учапіўшыся за спадніцу, то зусім забывалася на яго...

Выйшаў з хаты і Геня, пацягнуў Кастуся за руку:

— Пайшлі яшчэ немца паглядзім.

— Якога немца?

— Забітага. Яго прывезлі разам з партызанамі. Ён быў пераадзеты, і партызаны падумалі, што гэта свой. Ён ляжыць за Іванавым гумном.

Яны пайшлі.

— Гэта што... Гэта проста забітыя. Яны як жывыя,— гаварыў, як хвалячыся, Геня, пакуль яны ішлі па вуліцы.— А вунь Юзіка Марыльчынага, дык таго немцы ўсяго парэзалі...

— Як парэзалі?

— А ты хіба не бачыў? Я дык тады бегаў глядзець. Яго ўсяго пакалолі кінжаламі і зоркі на спіне павыразалі — як на шапцы, толькі вялікія. Я быў, калі яго прывезлі, і як мылі, і як хавалі, і ўсё бачыў. Там і мне было страшна.

Адразу за Іванавым гумном стаяў азярод. Далей за азяродам была канава, за ёй ішлі лазовыя кусты. Між кустоў і далей — усюды шэрая рудаватая трава. Ступіш — вада выступае.

— Вунь ён, ля канавы,— Геня паказаў вачыма на кусты. Косцік глянуў у той бок... Ля канавы ляжаў ахапак чорнай саломы, і на ёй нешта зялёнае, як усё роўна нехта здзеў і кінуў нямецкую адзежу.

Хлопцы наблізіліся да саломы. Там ляжаў немец. Адна нага ў тоўстым белым наску, другая — босая, зусім сіняя. На ім былі зялёныя штаны і цёмная паддзёўка. На паддзёўцы, ля паясніцы, была вялікая ржавая пляма. Відаць, яму патрапіла якраз у жывот.

— Бач, паддзёўку надзеў, хацеў, каб падумалі, быццам ён партызан,— разважаў Геня.— Але хваробу. Партызаны ведаюць, хто свой, а хто чужы.

— Ага. А ты яго не баішся? — Кастусь паказаў галавой на немца.

— Не-а.

— І я не баюся. Але я не хачу... болей тут быць. Холадна ў ногі.

І Кастусь, і Геня былі босыя, ногі іх пачырванелі, сталі як абмытыя бураковым квасам.

— А мне ніяк не холадна. Але і я не хачу тут быць. Пайшлі.

— Ён, мусіць, страляў у партызан?

— А няўжо ж не страляў. Усе немцы страляюць.

— І добра, што яго забілі. Болей страляць не будзе.

— Цяпер хай страляе. Мішка, што патроны мне даў, казаў, што іх там, як дроў, налажылі. А партызан усяго шэсць забілі.

— Затое партызаны нашы... і іх шкода.

Геня нічога не сказаў.

* * *

Дзёмін зайшоў у хату, пашарыў вачыма па вуглах, нікога не знайшоў і павярнуўся выйсці, але не выйшаў — зрабіў два крокі назад, зазірнуў на печ. Там, адаграваючы на чарэні сінія ад холаду ногі, сядзеў Кастусь.

— На, малец, забяры свой планавік,— Дзёмін працягнуў на печ руку з планшэткай.

У Кастуся вочы аж запрыгалі ад радасці. Ён скаціўся з печы, схапіў планшэтку. Гэта была яго планшэтка. Перакінуў раменьчык цераз плячо, але ён быў нізка адпушчаны, і планшэтка даставала да самай падлогі.

— Дай я памагу табе,— Дзёмін узяў планшэтку, прымераў, падцягнуў раменьчык, перакінуў Кастусю цераз галаву.— Ну во, зараз самы раз...

Кастусь паглядзеў на планшэтку, потым ускінуў вочы на Дзёміна. Той стаяў сярод хаты, пустым позіркам гледзячы на Кастуся.

— А ты болей не адбярэш яе?

— Не адбяру...

— Ой, як добра! — але тут Кастусь успомніў Жыбуртовіча.— А як жа?..

Дзёмін зразумеў яго.

— Яму болей яна не трэба... Яму болей нічога не трэба. А табе яна якраз.— Ён пастукаў пазногцем па планшэтцы.— Пойдзеш у школу, будзе ў чым сшыткі насіць... Слухай, малец, пайшлі са мной... Я табе і паперы дам. У мяне ёсць блакноты. А то планшэтка ёсць, а ў ёй пуста...

— Добра...

Яны выйшлі з хаты. Ля стопкі, на кастрыцы, як і тады, калі Дзёмін адабраў у Кастуся планшэтку, была разаслана плашч-палатка. На ёй ляжала брызентавая сумка. Дзёмін дастаў з яе два блакноты, падаў Кастусю. З аднаго блакнота вываліўся невялічкі трохкутнічак-пісьмо. Адрас на ім быў напісаны хімічным, расслінёным алоўкам. Дзёмін схапіў пісьмо, спяшаючыся, сунуў у сумку. Кастусь паспеў убачыць, што ў сумцы было яшчэ некалькі такіх пісьмаў.

— Гэта ты дамоў пішаш?

— Дамоў...

— Сваім дзецям?

— І дзецям.

— А чаму не адсылаеш?

— Як жа я пашлю, калі яны па той бок, за фронтам. Будзе самалёт адтуль, перадам, можа, і дойдуць...

— Чаму ж не дойдуць? Канешне, дойдуць,— запэўніў Дзёміна Кастусь. Дзёмін сумна ўсміхнуўся.

* * *

✓ — Мама, а калі мне можна будзе жаніцца?

— Жаніцца? Як вырасцеш, дык і можна будзе. Чаму гэта табе засвярбела?

— А як вырасту, мне можна будзе ўзяць у жонкі Таню?

— Якую Таню?

— Ну якая ты нездагадлівая. Нашу... Партызанку.

— А-а-а, вунь яно што...

— Ты, мама, не бойся. Я буду яе любіць...

— Добра, сынок...

— І цябе буду любіць.

— Добра, сынок... Добра... А зараз ідзі спі. Табе яшчэ трэба шмат расці.

— Я буду добра спаць і вырасту вялікі. Як Жыбуртовіч. І буду біць немцаў.

— Ага, сынок... Спі...

Ён заснуў. Яму снілася вайна.

1971

ІВАНІХА

У поле козы хадзілі разам з каровамі, і два разы ў дзень — каля паўдня, калі статак гналі на ранкі, і пад вечар, калі каровы вярталіся на ноч,— Іваніха сустракала іх у канцы пасёлка. Старая баялася, каб па дарозе дамоў яны не завярнулі ў чый-небудзь агарод.

Першай — услед за каровамі — заўсёды ішла старая каза. Яна паважнаківала тупым клінам рудаватай барады, целяпала кароткім хвастом і лена саступала з дарогі, калі насустрач траплялiся людзі. За ёй, торкаючы ўгару яшчэ кароткімі рожкамі, тупаў шустры козлік. Трэцяй спяшалася белая як снег козачка. І ўжо далей — крокі праз чатыры ззаду — паволі перастаўляла тоўстыя, усе ў сіняках набраклых вен, ногі сама Іваніха. Яна цяжка несла сваё сагнутае, быццам перабітае пасярэдзіне цела, апіраючыся на цёмны арэхавы кій. Раз за разам яна выкідвала яго наперад і, заграбаючы сівы пыл плоскімі сухімі ступнямі, рабіла некалькі крокаў. Здалёк здавалася, што старая не ішла, а кожны

раз з сілай падцягвала да кія сваё цяжкое, разбітае цела. Вуліца была доўгая, і Іваніха зноў і зноў выкідвала наперад вузлаватую руку з кіем і зноў ступала ў мяккі шэры пясок...

Часам каторая з коз збочвала з дарогі да плота — насустрач вастраму паху гуркоўніку ці кропу. Тады старая прыцішала няроўную хаду, крычала густым хрыплым голасам:

— Куды прэсся?.. Куды, каб цябе...— і замахвалася кіем.

Ля невялікай хаткі — гэта ўжо блізка ад другога канца пасёлка — козы збіваліся ў кучу: чакалі гаспадыню. Іваніха выцягвала некалькі жэрдачак, што закрывалі ўваход у двор, і козы, прабегшы паўз ганак, знікалі ў цесным, на адну страху, хлевушку. Жэрдачкі закладваліся назад, а старая ішла ў хату. Праходзіла няшмат часу, і яе сагнутая постаць — ужо з маленькім гладышом у руцэ — зноў паказвалася на двары: надышла пара даіць казу. За старой, несціхана мяўкаючы і задраўшы хвост, бег шэры кот.

Пасля паўдня, прагнаўшы коз у поле, Іваніха з ашмоткам лейцаў цераз плячо ішла па дровы. Яна паціху мерала нагрэтую сонцам пыльную вуліцу, якая пахла свежым каравяком, каб гадзіны праз дзве вярнуцца назад. Толькі назад ішла яна яшчэ цішэй, і за спіной у яе пагойдвалася ў такт хадзе вязанка дробнага сучча.

Іваніха падыходзіла да свайго дома, прыпёршыся спіной да жэрдак, спускала вязанку ў двор, а сама садзілася на нізенькую лавачку, якая стаяла тут жа, ля плота. Ужо седзячы, папраўляла пад хусткай валасы, пра-

водзіла рукамі па твары, быццам сцірала стому, і, абапёршыся на кій, нарэшце суцішалася. Шэрыя, яшчэ быстрыя вочы яе цяпер глядзелі цераз вуліцу, за стары, парассованы дзяцьмі плот. Там, вярсты за дзве ад пасёлка, цёмнай сцяной уставаў сіні лес. За яго вечарамі садзілася сонца. Бліжэй, адразу за гародамі, браліся кусты: круглыя кучаравыя — лазовыя і вастраверхія, жаўтавата-ліловыя — бярэзнік і алешнік.

Пасля вайны на месцы кустоў рос густы бярэзнік. Ён падступаў да самага пасёлка, і ў гэтым была вялікая выгада. Каму жэрдка трэба была, ці колік, ці дроў палка — бяры ў рукі тапор, і нá табе — у лесе, як дома. Секлі ўсе і колькі хацелася. Маладняк доўга не паддаваўся, чапляўся за кожную лапінку забалочанай зямлі. Але кажуць жа: не вялікіх ног баіцца лес — баіцца маленькіх. Маленькіх ды частых. І толькі гады тры назад пасялкоўцы раптам убачылі, што бярэзніку не стала. Засталося крывое, каравае кустоўе ды гнілаватыя пнюшкі, абсыпаныя тонкімі хілымі парасткамі.

Паклаўшы падбародак на сашчэпленыя рукі, Іваніха пазірае за гароды, маўчыць, і цяжка здагадацца, пра што яна думае. Сонца ідзе ўніз, кранаецца зубцоў лесу, выкідвае некалькі даўгіх трапяткіх праменняў і мякка тушыць іх, а старая ўсё сядзіць... Можа, яна і не думае нічога, а проста грэецца, дае спачын натруджаным касцям.

Калі бываў дома, да Іванішынай лавачкі, падцягваючы крывую правую нагу, часцяком падыходзіў Уладзік — даўгі хлапец год на дваццаць, сын конюха Язэпа. Іх новая пяцісценка стаяла па той бок вуліцы, не

проці Іваніхі, а трохі наўкос. Працаваў Уладзік у леспрамгасаўскай хлебапякарні, нават у будні дзень насіў гальштук, трымаўся з усімі незалежна, хаця і насцярожана. Дамоў Уладзік прыязджаў толькі на выхадныя дні, на танцы хадзіў рэдка: больш цягнуўся да сталых мужчын.

З імі часцяком і выпіваў.

Ён кульгаў да лавачкі, гучна, мацней чым трэба было, вітаўся з Іваніхай, потым прысаджваўся на край дошкі, ляпаў па кішэні — шукаў закурыць. Калі было што новае — расказваў, і Іваніха слухала яго, устаўляла адно, другое слова, а не — то абое маўчалі, і нікому маўчанне гэтае не было нудным. Кожны жыў сабой.

...Гэты дзень быў суботні. Іваніха прагнала коз у поле і, калі статак вынес пыл за пасёлак, з лейцамі на плячы падалася ў кусты. Але вярнулася адтуль раней, чым заўсёды. І без суччa. Спяшаючыся, быццам уцякаючы ад некага, пратупала па вуліцы да сваёй лавачкі, села, паклаўшы кіёк ля сябе. Села і быццам акамянела — неспакойным позіркам утаропілася за гароды, апусціла на прыпол цяжкія рукі.

Там, у кустах, не сціхаючы ні на хвіліну, разлягаўся густы машынны гул; падмінаючы пад сябе кусты, цяжка поўзалі бульдозеры, ссоўваючы ў гламаздкія валы ўсё, што яшчэ засталося ад некалі вясёлага стракатага бярэзніку. Гул то заціхаў, рабіўся спакойны, то ўздымаўся да натужнага рову — гэта калі каторая з машын старалася вывернуць непадатлівы пнюшок нядаўна ссечанага дубка... Адзін за адным, спакойна і роўна поўзалі і поўзалі бульдозеры, горнучы перад сабой кучы

торфу, у тлустай чарнаце якога, як вырваныя жылы, бялелі абадраныя карэнні, паклычаныя пні...

Выйшаў са свайго двара Уладзік. Пастаяў трохі ля варот, капануў нагой шчанюка, які, гуляючы, учапіўся быў у калашыну, потым пракульгаў цераз вуліцу да Іваніхі. Стаў перад ёй, сказаў «дзіньдобры», пакратаў тонкімі пальцамі гальштук і палез у кішэню.

Іваніха ўзняла на яго прыжмураныя вочы.

— А-а-а, гэта ты... Прыехаў...— І ўжо нецярпліва, як непрыемнае, дадала: — Ну, не стой на вачах, не засці... Не шкляны...

Уладзік доўга масціўся на лавачцы, нарэшце ўсеўся, выставіўшы наперад крывую нагу. Закурыў, і тонкі струменьчык дыму пацягнуўся ўгору. Дым быў не густы і адразу разыходзіўся, быццам раставаў у паветры, але гаркавы пах яго ўдарыў у нос Іванісе, і яна скрывілася.

— Вот... варочаюць.— Яна кіўнула на бярэзнік.

Уладзік паглядзеў за гароды, пацiснуў плячыма, сказаў:

— Поле будзе.— Счакаў трохі і, збіваючы попел з папяросы, дадаў: — Даўно трэба было ўсё ссунуць. Дні праз два будзе чыста, як на галаве ў Піліпа.

Яму прыемна было бачыць, што ля іхняй вёскі карчуюць кусты, што тут шмат машын, можа, столькі, як у леспрамгасе, і што ён так удала пажартаваў са старога Піліпа, вялікая і круглая, як гарбуз, галава якога была даўно ўжо лысая.

Іваніха замыляла губамі, павярнулася.

— Ты б лепш пра сваю галаву думаў, чым скаліць зубы з чужой!

— А мне што? Мая галава пры мне,— адказаў Уладзік, плюнуўшы пад ногі, і адразу пераключыўся на другое: — Вот наш кухар на днях лася ўлажыў. Пудоў на васемнаццаць. Гара мяса!..

— Не пабаяўся, што кароўку можна завесці?

— Ну, так ужо і кароўку... Ніхто ж не бачыў.

— Ніхто не бачыў, а ты ведаеш?

— Мне ён сам пахваліўся, за чаркай. Рогі паказваў — во, на паўсцяны.— Уладзік шырока развёў рукі. Пасля некалькіх кароткіх зацяжак — папяроса стала тухнуць — працягваў: — Там іх часцяком хлопаюць. Месца нясходжанае, дзікае: з трох бакоў лес, з чацвёртага — балота, носа не ўсунеш. Ён і не застрэліў яго — параніў толькі, а сабакі ў дрыгву загналі. А балота там страшнае, гіблае. Такое, можа, як у нас тут некалі было. Ды што я вам расказваю: вы ж гэта лепш за мяне ведаеце...

Іваніха маўчала, і ён таксама змоўк. Уладзік ведаў, што пра балота Іванісе расказваць не трэба. На гэта ў яе была свая памяць.

У калектывізацыю аднойчы не прыйшоў вячэраць яе Іван — не ў прыклад хмурай жонцы — вясёлы і настырны сельсаветчык. Іваніха прачакала яго ўсю ноч, а раніцай пайшла ў сельсавет. Толькі праз два дні знайшлі людзі на краі хліпкай багны пакамечаную, утаптаную ў гразь яго сінюю васьміклінку.

На руках у жанчыны засталося двое: Клава і Хведар — гора яе і ўцеха, ужо не пуплы, але і не памочнікі.

Тут, у гэтым бярэзніку, недалёка ад таго месца, дзе

некалі знайшлі мужаву шапку, зняла Іваніха з бярозы і сваю Клаву.

Здарылася гэта на другім годзе вайны. Немцы наскочылі ў пасёлак не раніцай, як рабілі звычайна, а пад вечар. Шмат хто калупаўся на гародах — капалі бульбу, некаторыя прыйшлі, каб узяць у лес што-небудзь з вопраткі — пачыналіся халады. Клаву схапілі на парозе хаты, калі яна з дзвюма булкамі хлеба ў руках чапляла замок на дзверы. Замок давялося зняць. Згвалцілі яе тут жа, упіхнуўшы ў хату...

Цэлую ноч Іваніха хадзіла па лесе, дзе атабарыліся пасялкоўцы, пыталася, ці не бачыў хто яе Клавы. Ніхто Клаву не бачыў. А на другі дзень Іваніха сама сустрэла дачку. На доўгіх выцягнутых пальцах тая стаяла пад бярозай, сама, як тая тонкая бяроза. Толькі нягемка павернутая галава і пояс, прывязаны за сагнутую вяршыню дрэва, гаварылі другую — страшную праўду.

Іваніха выняла дачку з пятлі і на руках, як некалі насіла яе малую, панесла ў пасёлак. У пасёлку стаялі немцы.

Цяжка перастаўляючы ногі, ішла яна па маўклівай вуліцы, невідушчымі вачыма пазіраючы перад сабой, і ніхто з немцаў не адважыўся спыніць яе. Назаўтра Іваніха занесла дачку на могілкі. Яны ляпіліся тут жа, ускрай пасёлка. І зноў ніхто не затрымаў жанчыну.

З могілак Іваніха вярнулася жыць дамоў, і раніцай з коміна яе хаты — адзіны на ўвесь пасёлак — пацяг-

нуўся ўгору жывы сіні дымок. І яго карнікі не кранулі. Чатыры дні стаялі яны ў пасёлку, і кожную раніцу Іваніха запальвала ў печы.

На пяты дзень вярнуліся з лесу пасялкоўцы, і з імі яе Хведар. Зайшлі людзі да Іваніхі і ўбачылі, што ў пустой печы зырка гараць дровы. Ніводнага чыгунка не стаяла там.

Іваніха сядзела на лаве і пазірала, як у чалесніку мітусяцца грывы чырвона-белага полымя.

Мусіць, з таго часу яна пачала заседжвацца на лавачцы. Адсюль добра быў відаць лес і пахілы верх той тонкай пакутнай бярозы. Потым нехта здагадаўся ссекчы яе. Тады Іваніха пачала хадзіць у сучча — на тое месца, дзе апошні раз сустрэла дачку.

...У кустах не сціхаюць бульдозеры. Рудыя, маслявістыя бакі іх бліскаюць на вячэрнім сонцы, як люстры, успыхваюць белыя нажы.

Уладзік маўчыць. З трывожнай насцярожанасцю сочыць за машынамі Іваніха. І раптам твар яе яснее, выцягваецца ў радасным здзіўленні. Яна нават прыўстае на нагах.

— Глянь, заяц! Ах ты, напужалі, не ўлежаў!

— Дзе? — прыўстае і Уладзік.

— Вунь... правей крушынавага куста.— Іваніха махае рукой.— Бач, як шыбуе.

Уладзік доўга глядзіць у той бок, куды паказвае старая, і бачыць, як ад кустоў у лес куляецца маленькі шэры камячок.

— Вот бы двухстволку сюды... Ды наперад забегчы,— ахае Уладзік і кідае пад ногі акурак.

— Двухстволку... Вам бы ўсё нішчыць,— стомлена бурчыць Іваніха і доўга, як сляпая, лэпае рукой па лавачцы, каб сесці.

І зноў яны сядзяць удваіх і маўчаць. Можна падумаць, што слухаюць няроўны гул бульдозераў.

Падзьмуў аднекуль мяккі вецер. Бярозка над лавачкай скаланулася, упусціла некалькі лістоў. Адзін з іх павіс на сівых валасах Іваніхі. Яна здзьмухнула яго, як адмахнулася, уздыхнула:

— Восень ідзе...

— Ага, восень... Ад Хведара чутно што?..

— Ад Хведара?.. Чутно...— Іваніха ўстала і пайшла ў двор.

Уладзік плюнуў, са злосцю ўсадзіў абцас чаравіка якраз там, дзе ўсё яшчэ дыміўся акурак. Ён ведаў, што цяпер Іваніха будзе капацца ў хаце, не выйдзе на вуліцу да самага вечара. Ненарокам — вот пацягнула за язык! — разануў па самым балючым. Вось ужо тры гады, як Хведар жыве недалёка ў горадзе, а ёй не прыслаў ніводнага пісьма. Двое дзяцей у самога, а маці — хоць бы слова. Іваніха нікому не жаліцца, але не любіць, калі хто напамінае пра сына...

Уладзік устаў і сам пайшоў дамоў.

...Зайшло сонца, паклала пазалоту на неба, развесіла ружовыя ніткі ў паветры. Некалькі разоў падзьмуў вецер — напомніў аб надыходзячай ночы. Выйшла з хаты Іваніха, падалася ў канец пасёлка.

Неўзабаве адтуль паказаўся статак.

1966

НА БАЛОЦЕ СКРЫПЕЛІ ДРАЧЫ

— А-а-а, брыгадзір! Здарова! Ты мне якраз і трэба.

Перакінуўшы пінжак цераз плячо, Максім пагойдваўся на шырока расстаўленых доўгіх нагах, шлёгаў лазовым дубчыкам па адпрасаваных калошах штаноў і ўсміхаўся прыгожымі карымі вачыма. Глядзеў, як брыгадзір лёгка, не разбягаючыся, сігануў цераз канаву, што аддзяляла брыгадны двор ад дарогі, і паволі набліжаўся да яго. Прывіталіся, пацiснуўшы рукі, і Максім з прыемнасцю адчуў сілу вузкай сухой брыгадзіравай далоні:

— Закурым? — весела, па-прыяцельску запытаў яго, дастаючы з кішэні «Беламор».

— Гэта можна,— адказаў брыгадзір. І, выцягваючы папяросу з пачка і прыпальваючы яе, ён заклапочана касіў вокам на брыгадны двор.

— Што, неча піці каню, неча есці? — сплюнуўшы з языка крошкі тытуню, нарэшце ўзняў вочы на Максіма.

— У цябе, брыгадзір, нюх, што ў ганчака,— зарагатаў Максім.— Табе б у міліцыі служыць, га-га-га!.. Угадаў. Толькі не каню, а ездаку неча піці. Ды і не піці, а выпіці.— І ён зноў засмяяўся, радуючыся, што брыгадзір разумее яго з паўслова.— Што думаеш калоць сёння? У суботу ж мы не ходзім на работу, га?

— Ды во шукаю конюха,— дзе яго чэрці носяць. Трэба сказаць, каб коней нанач далёка не зганяў. Заўтра за раку трэба дабірацца, паплавы касіць. Павінен тут недзе быць.— Ён яшчэ раз абвёў вачыма брыгадны двор: дзве прысадзістыя канюшні — адна пад шыферам, другая пад учарнелым гонтавым дахам, павець на магутных дубовых шулах, пад якой палазамі ўгору былі навалены сані, калодзеж з абамшэлым дубовым зрубам і двума асінавымі карытамі, з паўдзесятка калёс, раскіданых па ўсім двары,— і ўрэшце махнуў рукой.

— Ладна, пайшлі ў сяло. Маму пашлю да яго дамоў, няхай жонцы накажа. Ну, а вы як? Усё капаеце?

— Капаем. Відаць, у гэтым месяцы вылезем з вашага калгаса. Бачыш жа — да цябе дабраліся. А тут ужо лацвей — да ракі рукой падаць.— Максім матнуў галавой, успомніў, як заўчора, не паспеў ён пасля ночы раскачацца як след са сваёй машынай, пракапаў мо якіх метраў з пятнаццаць, заявіўся гэты брыгадзір. Мокры па пояс, успацелы, боты і штаны ў іржавай балотнай гразі. Вылез з кустоў і ну размахваць рукамі:

— Гэта што такое? Хто дазволіў? Чаму я не ведаю?

Пусціўшы экскаватар на халастых абаротах і высунуўшыся з кабіны, Максім моўчкі пазіраў, пакуль той гарачыўся, а як астыў трохі — выключыў матор і сам

саскочыў на зямлю. Выявілася, што з гэтага балотца, праз якое яны гналі канал, пачынаюцца землі брыгады, якой камандаваў гэты малады рыжавалосы хлопец, і што ён меркаваў выкасіць гэта балота, пакуль пачнуцца тыя меліярацыйныя работы. Хоць і травы тут, як бабе ў падол сабраць,— усё больш асочка, каляны балотны сівец, дзе-нідзе мятлюга, круглец,— а няхай бы было скошана. Ажно не ўправіўся.

Так яны пазнаёміліся. Звалі хлопца Жэня, але Максім звяртаўся да яго проста: «брыгадзір». Максіму больш падабалася гэта саліднае цвёрдае слова. Яно як быццам бы надавала яму большую незалежнасць, як бы раўняла яго з брыгадзірам. Ды і брыгадзіру, здаецца, яно было даспадобы.

Потым, калі пакурылі, брыгадзір залез у цесную кабіну экскаватара. Там і аднаму не павярнуцца, але ён ухітрыўся неяк бачком прыладзіцца ля Максіма і доўга глядзеў, як цяжкі коўш без натугі лупіў падатлівы балотны грунт, быццам павуціну, ірваў карэнні кустоў, выварочваў з торфу і сіняга глею чорныя, нібы абвугленыя, набрынялыя вадой альховыя плашкі, якія хто ведае колькі год праляжалі там, і ўсё гэта вывальваў абапал канавы. Глядзеў, цмокаў:

— Вось бы мне такую машынку, хоць на паўмесяца.

— На які ляд яна табе? — спытаў Максім.

— Ха-га!.. Я б ёй знайшоў работку па блату. Паставіў бы дарогі насыпаць. Каналы папраразаў бы. А то ж мы вясной і восенню ў гразі топімся.

Саскочыўшы на зямлю, ён нейкі час стаяў збоку, ўсё прыглядаўся да экскаватара, а там знік гэтак жа неча-

кана, як і заявіўся. Толькі праз некалькі мінут Максім убачыў, як яго рыжая галава мільганула за дальнімі лазовымі кустамі — па дарозе ў сяло. Мільганула і прапала.

І цяпер Максім усміхнуўся, успомніўшы: «Я б ёй знайшоў работку па блату». Яно і праўда, экскаватару работы ў брыгадзе хапіла б. І не толькі экскаватару. Не лішні быў бы і бульдозер. Дарогі ў брыгадзе паганыя. Апошні добры дождж ішоў, відаць, тыдні два назад, а ў калужынах усё яшчэ адстойваецца тлустая, як мазут, ліпкая гразь. Нават па гэтай, па якой яны ішлі, у дождж праехаць не так проста. Яна ўся ў гарбатых каляінах і праходзіць па нізкім забалочаным лузе, узвышаючыся над ім на нейкага паўметра. Бы тая перамычка, што злучае два астравы, два пагоркі — брыгадны двор і сяло. Канечне, вясной у гэтай нізіне збіраецца шмат вады: і з лугоў, і адтуль, з балота, дзе яны цяпер з экскаватарам, вада прэ сюды, пад сяло. І, канечне, усё залівае. Тут нават калі зрабіць высокі насып, і то ён доўга не пратрывае, яго зараз жа размые, знясе паводка. Калі яшчэ добра ўтрамбаваць, вылажыць каменем, аканавіць, перакінуць бетонныя трубы, каб быў свабодны сцёк, тады, можа, было б і нічога.

Максім дакурыў папяросу, пстрыкнуў акуркам у жаўтлява-сівую ваду канавы, якая цягнулася паўз дарогу, і сказаў брыгадзіру, што думаў: і пра насып, і пра каменне, і пра трубы. Той хмыкнуў, зірнуў на Максіма, як на блазна.

— Разумненька прыдумаў, нічога не скажаш. Правільна. Гэта было б здорава — вымасціць дарогі каме-

нем. А як усё гэта зрабіць, ты думаў? Не? У тым-то і бяда... Ну, ладна, каменне я знайду. З усіх куткоў сцягну — кіламетраў на пяць набярэцца. А сілу дзе я вазьму, га? І прывезці каменне, і насып зрабіць, і ўлажыць яго шчыльненька, роўненька, адзін да аднаго. Бачыў я, як гэта робіцца. Каб яны, камяні, ляжалі на дарозе, як яйкі ў рэшаце, каб ён, другі, і не вытыркаўся, і не правальваўся, і не паварушыўся, калі на яго націснуць. Па ім жа ездзіць будуць. А ў мяне — брыгада. Цяпер сенакос. А там — жніво. А там пасяўная. І на пяцьдзесят двароў добра калі пяцьдзесят рук набярэцца. Вось тут і танцуй, і вымошчвай дарогі каменем... Не-е, братка. Усё гэта правільна, але не для нас. Ты ведаеш, што мне цяпер трэба? Прыгладзіць трохі яе, падраўняць дарожку — хоць пяском, хоць проста зямлёй, дзёрнам. Каб можна было праехаць з возам сена ці саломы і не абярнуцца. Во што мне трэба. А ты — каменне...— Брыгадзір яшчэ раз глянуў на Максіма, сумна ўсміхнуўся, і Максім падумаў, што гэты рыжы хлопец не такі наіўны і просты, як здаўся яму заўчора, там на балоце, калі, як не разявіўшы рот, пазіраў і на яго, і на работу экскаватара.

Увайшлі ў сяло і быццам нырнулі пад цёмную павець: уся вуліца была абсаджана старымі ліпамі. Тоўстыя, чорныя, з нізкімі навіслымі галінамі, яны раслі ўсюды — і ў дварах, за высокім частаколам, і проста на вуліцы. Было ціха і спакойна, густа пахла ахаладалым тарфяным пылам, крапівой, якая раскашавалася пад платамі. І гэта сцішанасць, і сыраваты перадвячэр-

ні спакой, і засяроджанасць нейк балюча і прыемна тарганулі Максімава сэрца.

Ля новага дома з жоўтымі веснічкамі брыгадзір спыніўся, сказаў Максіму пачакаць, а сам зайшоў у двор. Вярнуўся ён хутка і не так сабе: правая кішэня яго штаноў была адтапырана.

— Тут магазіншчыца жыве,— падміргнуўшы Максіму і шчоўкнуўшы пальцамі, растлумачыў ён, калі яны пайшлі далей па вуліцы.— У магазін топаць далёка, ён вунь там, у канцы сяла, на горцы, а дома ў яе заўсёды стаіць некалькі пляшак. Так, на ўсякі выпадак, каб была пад рукою. Баба хітрая. Каму-каму, а брыгадзіру заўсёды знойдзе. А яно другі раз і не шкодзіць.

Максім слухаў брыгадзіра, ківаў галавой, а сам з цікавасцю глядзеў па баках: на ўтульныя, чыстыя двары, на прасторныя, ладна скіданыя з тоўстых стрыжнёвых бярвенняў хаты. Некаторыя з іх былі нядаўна перасыпаны — яшчэ не паспеў учарнець мох у пазах...

Ушчыльную да хат падступалі сады — таксама старыя, цёмныя, важныя. І чым далей ішоў Максім па вуліцы, тым больш апаноўвала яго дзіўнае і нейкае вельмі старое і як быццам знаёмае адчуванне: быццам ён даўно ўжо ведаў гэта сяло — ці то бачыў яго калі, ці то сніў, ці то думаў пра яго, толькі быццам яно павінна было знаходзіцца недзе далёка-далёка ад гарадоў і дарог, сярод дрымучых лясоў, непраходных балот, і што павінны жыць у ім непадобныя на тых, якіх ён дагэтуль ведаў, людзі — вялікія, неўвароткія, дужыя, з яснымі блакітнымі вачыма, жыць па нейкіх сваіх адметных законах, сваім асаблівым жыццём.

І калі брыгадзір прывёў яго да старой, з вялікімі, нізка пасаджанымі вокнамі, хаты і сказаў: «Вось і прыйшлі!» — гэтае адчуванне яшчэ больш узмацнілася. Максім доўга шараваў падэшвамі чаравікаў па плоскім круглым камені, што ляжаў на двары перад дзвярыма, не спяшаючыся пераступаць парог у сенечкі. Яму чамусьці здавалася, што даволі таўхануць дзверы, і ён убачыць сівога, з шырокай барадой дзеда, які сядзіць на нізкай дубовай калодзе, скрыжаваўшы на каленях цяжкія жылаватыя рукі.

Дзеда не было, і калоды не было. І сенечкі, і хата прыемна і холадна дыхнулі свежавымытай пафарбаванай падлогай і прывялымі бярозавымі венікамі: на куце, там, дзе вісела ікона,— маленькая, у квадратнай рамцы, амаль уся захінутая вышываным ручніком,— было наторкана бярозавых галінак.

— Прысаджвайся, а я гляну, дзе мама.— Брыгадзір кіўнуў на драўляную канапу з высокай выгнутай спінкай і выйшаў.

Максім сеў. Падумаў быў, што, можа, няварта было ісці сюды, несці лішні клопат незнаёмым людзям, але махнуў рукой. Такая ўжо служба яго — заўсёды па чужых людзях. Ды і вельмі ж не хацелася сёння тырчаць на кватэры. Напарнік — немалады ўжо, год за пяцьдзесят, сухапары Пракоп Пракопавіч, ці, як яго ўсе звалі ППД (Пракоп Пракопавіч Дайнека), матануў на выхадны да сваёй цёплай, пульхнай Надзі. Максім застаўся адзін. А наперадзе цэлы суботні вечар — такой сенакоснай парой цёплы, цёмны, з трывожным шапаценнем ліснця і мяккім сакатаннем конікаў, з напружаным чаканнем

нечага вялікага, чалавечнага. Вельмі не хочацца ў такія вечары заставацца аднаму. Вось і пацягнула сюды, да брыгадзіра... А тут, можа, на танцы пашанцуе, а там і да дзяўчыны якой прымасціцца...

Першай у хату зайшла маці — сыпнула ля печы трэскі і адразу накінулася на сына, які ішоў услед за ёй і спыніўся ў праёме дзвярэй:

— Чаму гэта ты чалавека аднаго ў цёмнай хаце пакінуў?

Шчоўкнула выключальнікам, запаліла святло, і Максім убачыў прыязную ўсмешку на круглым стомленым твары і нейкі вельмі блізкі, свойскі пагляд цёмных дробных вачэй.

Сын заходзіць у хату не спяшаўся: падпіраў вушак у парозе, усміхаўся, пазіраючы то на маці, то на Максіма. Потым і ён сеў побач з Максімам.

— Нічога, мама. Чалавек гэты не з палахлівых, мышэй не баіцца.

І па яго голасе, і па голасе маці, і па тым, як паблажліва, бы на гарэзу, і разам з тым радасна зірнула яна на сына, калі той сказаў, што яны — ён і Максім — хочуць есці, а там яшчэ і да дзевак збіраюцца схадзіць, па тым, як спрытна, звыклым рухам падаткнула валасы пад хустку і пачала перастаўляць чыгункі на прыпечку, рыхтуючы месца пад керагаз, Максім зразумеў, што ў гэтай невялікай хаце жывуць дружныя, памяркоўныя людзі. І потым, калі сядзелі за сталом, пасунуўшы яго на сярэдзіну хаты, Максіму спадабалася, што брыгадзірава маці глядзела на яго, як на даўно знаёмага, свайго чала-

века. І тое, што яна не надакучала пытаннямі, не дахо-
дзіла, хто ён, адкуль, надта было па душы Максіму.

Яна выпіла тое невялікае каліва гарэлкі, што ўліў ёй у шклянку сын, зморшчылася, прыкусіла збольшага і пакінула іх адных: пабегла, відаць, да конюха.

Першая чарка языкі не развязала, хаця ні нялоўкасці, ні няздручнасці — вось надумаў і ўварваўся ў чужую сям'ю — Максім не адчуваў. Наадварот, яму было прыемна сядзець у гэтай утульнай хаце, дыхаць як быццам зусім новым і незнаёмым пахам прывялых венікаў. Але разам з тым нейкая шчымлівая зайздрасць — ён ніяк не мог зразумець, адкуль яна,— перашкаджала яму адчуваць сябе зусім спакойным. Ён пацягнуўся быў да папяросы, але брыгадзір перахапіў яго руку:

— Пачакай. Раздзелім гэту,— ён кіўнуў на бутэльку,— потым закурым.

Разліваючы «гэту» па шклянках, ён зусім сур'ёзна, пазіраючы ў вочы Максіму, прапанаваў:

— А то давай, наглядай сабе кралю — дый ажэнім. На дзяўчат у нас не густа, ды тое-сёе маем!

— Ха! Ажэнім! Насмяшыў. Ты спачатку сам ажаніся, а пасля ўжо сватаць будзеш.

Брыгадзір памаўчаў, пацёр далонню лоб, усміхнуўся:

— Што я!.. Мне ўжо няшмат засталося. Завязаў вузельчык. І добра завязаў.— Ён падумаў і, не то для самога сябе, не то чакаючы, каб Максім выказаў сваё адносіны да сказанага, нечакана закончыў гаворку пытаннем: — Мусіць, да зімы і вяселле згуляем, га? — І падняў чарку.

— Давай! — падахвоціў яго Максім.— А мне параіш

якую-небудзь маладзічку. Мне ненадоўга — на тыдзень-другі, а там — дай бог ногі. Ведаеш, жызня наша, што ў той песні: «По морям, по волнам, нынче здесь, завтра — там...» І любоў таксама — «нынче здесь, завтра — там...».— Ён засмяяўся ціхім няўпэўненым смехам і зараз жа змоўк, нахмурыўся. Зноў загаварыў, пазіраючы ў акно, за якім ужо сінеў вечар: — Баюся я гэтых жанчын. Баюся, каб каторая ўкруга спадніцы танцаваць не прымусіла. Колькі и ведаў іх — і ўсе на адзін капыл. Любяць дзяржаць нашага брата, як цялка, на прывязі. Вось табе вяровачка, вось калок, і бегай кругом яго, круціся. Не, брат, пад бабскую музыку танцаваць я не ахвочы.

— Ага, ага... Нешта не верыцца, каб ты вельмі пад бабскую дудку скакаў,— усміхнуўся брыгадзір.

— Так-то яно так...— задаволена засмяяўся Максім, сыта жмурачы вочы.— Але я прывык жыць сам сабе... Куды ні пайшоў — усё тваё з табой...

— А некалі ўсё ж прыйдзецца атабарыцца?..

— Пажывём, пабачым. А цяпер ты мне скажы: дзеўкі, ну, ці бабы год так на дваццаць пяць — трыццаць у вас у сяле ёсць? Ну, такія.— І Максім хуткім рухам рук паказаў абрысы дзябёлай жаночай фігуры, і гэта ў яго атрымалася так выразна і дакладна, што брыгадзір зарагатаў, адваліўшыся да спінкі канапы:

— Ёсць!

* * *

Калі яны выйшлі на вуліцу, было цёмна, хоць на небе і высыпалі буйныя белыя зоркі. Прыпарвала. На балоце

скрыпелі драчы. Асцярожна, затоена шапацелі ліпы. З канца сяла даносілася бубненне галасоў, смех.

— Пайшлі,— кіўнуў галавой у той бок брыгадзір.

У многіх хатах, відаць па суботняму дню, яшчэ не спалі. Шырокія белыя пукі святла падалі з акон, перагароджваючы дарогу, асвятлялі платы, парэпаныя камлі дрэў.

Недзе наперадзе рыпнуў гармонік. Проста так: нехта паставіў яго на калені і пацягнуў туды-сюды. Потым ірванула цішыню «Лявоніха». Баяніст (цяпер Максім устанавіў, што ігралі не на «хромцы», а на баяне) браў без разведкі і не з пачатку танца, як гэта звычайна робіцца, а недзе з шалёнай сярэдзіны, і таму здавалася, што нечакана расчынілі дзверы хаты, у якой даўно і весела наярваў разагрэты музыкант.

— Здорава лупіць, га?! — усклікнуў Максім, пацепваючы плячыма ў такт музыкі і прытопваючы нагамі.

Музыка абарвалася гэтак жа раптоўна, як і пачалася, і Максім усміхнуўся: зачынілі дзверы хаты. І пашкадаваў, што зачынілі. Ці то выпітая гарэлка, ці гэтае незразумелае трывожнае адчуванне і гэты баяніст,— рукі ў яго — што трэба — рабілі яго добрым, пакладзістым. Яму хацелася гаварыць, абы-што, але гаварыць, ляпаць па плячы людзей, усё роўна каго, хоць сабе гэтага трошкі ваўкаватага, а па ўсім — свайго хлопца брыгадзіра.

Максіма толькі здзіўляла, а трохі і заядала, што за ўвесь час — і пакуль ішлі ў сяло, і сядзелі за сталом, і цяпер, на вуліцы,— брыгадзір нават і не заікнуўся пра экскаватар. Максім прывык, што да яго звярталіся з просьбамі, яго хвалілі, да яго паддобрываліся. «Які ж

ты тады гаспадар, калі не бачыш сваёй выгады,— думаў ён, ідучы ўслед за брыгадзірам.— Калі нават не спрабуеш праехацца на дармаўшчыну, нават там, дзе можна. Усе ж ведаюць, што дарогі ў брыгадзе дрэнь, а экскаватар, які мог бы падладзіць іх, пад бокам. І заўтра будзе цэлы дзень стаяць, як на выстаўцы: як-ніяк выхадны». Максім чакаў, што брыгадзір закіне кручок: так і так, маўляў, ці не змог бы ты і г. д., і загадзя ведаў, што сам нічога пэўнага паабяцаць яму не зможа, што яму давядзецца выкручвацца, адмаўляцца. Рабіць гэта будзе няёмка і непрыемна, але і згадзіцца ён не мог бы, хоць бы і хацеў. Перад гэтым трэба было б перагаварыць з ППД і са сваім брыгадзірам. Тым больш, што не так даўно ім — і Максіму, і ППД — нагарэла за адну «левую» работку. Уважылі аднаго старшыню, выкапалі вадаёмчык для гусей і — зарабілі па карку.

Адным словам, падмога, калі б яе папрасілі,— песня доўгая. І ўрэшце, чаму гэта Максім павінен думаць пра яе, пра нейкую брыгаду, павінен ламаць галаву? Ёсць брыгадзір — няхай ён і думае. А ён вунь ідзе сабе, пасвіствае.

Наперадзе пачулася песня — ціхая, нясмелая, як ласкавы подых ветру ў спякотны летні дзень. Спявалі дзве дзяўчыны — паволі, асцярожна, быццам не верылі ў свае сілы, быццам правяралі, ці варта яшчэ спяваць, ці выйдзе што. Адзін голас быў высокі, тонкі, і ён задаваў тон песні, але адчувалася, што браў не на поўную сілу, і, можа, не на паўсілы, а зусім на трошачкі — проста так, на пробу. Ён як быццам і не спяваў, а ціха расказваў, расцягваючы словы ў шчырую сумную мелодыю. Другі го-

лас быў мяккі, грудны, крышку хрыплаваты, як бы прастуджаны. Ён ішоў услед за першым, стрымліваў яго, не даваў далёка адарвацца.

Ляцяць ву-у-ткі,
Ляцяць ву-у-ткі
І — два-а гу-у-ся-а...

Песня выходзіла добра, можна было спяваць далей,— і першы голас узяў на поўную сілу, забіраючы вышэй і вышэй. І ўжо было страшна, каб ён не сарваўся на гэтай вялікай, шчымліва-сумнай і прыгожай вышыні.

Ой, каго лю-у-блю-у,
Каго лю-у-блю-у,
Не-ада-а-жду-у-ся-а...

Хлопцы завярнулі ў вузенькую цёмную вулачку. Праз густую навісь галін праглядала неба. Яно здавалася вельмі нізкім, парваным на вялізныя рызманы, на якіх, як алавяныя гузікі, блішчалі зоркі. Брыгадзір прыпыніўся, узяў Максіма за руку.

— Калі забавішся дзе, начаваць прыходзь да мяне. Я сплю ў садзе, у будане. Месца там хопіць на двух.— Ён пачакаў, пакуль дзяўчаты даспявалі яшчэ адзін куплет, і сказаў так, быццам дзяўчаты былі побач і іх можна было бачыць:

— Во да гэтай, тонкагалосай, паспрабуй падкаціцца. Маняй завуць яе. Дзеўка добрая, толькі брыкаецца. Хаця ж ты не баішся брыклівых.— Ён хмыкнуў, таўхануў Максіма ў плячо і загаварыў далей, толькі загаварыў цяпер сур'ёзна, заклапочана: — Ведаеш, дзеўцы пад трыццаць ужо, а па-людску яе, мусіць, і не пацалаваў яшчэ ніхто. І не таму, што ганьбу якую мае. Дзеўка як

дзеўка. І тварам не горшая за другіх, і рукі ёсць. А цяпер і зарабляе — дай бог кожнаму. А хлопцы абмінаюць. Другі раз так увесь вечар і праседзіць дзе-небудзь у кутку клуба. Цяжка сказаць, чаму гэта. Надта доўга былі яны — уся сям'я іх — затурканыя, закіданыя. Пасля вайны жылі бядней за ўсіх. Колькі год без парасяці, без каровы. Якая тут карова, калі нават бульбы не было соткі пасеяць. Ды і маці яшчэ такая... Не гультаяватая, а нерастаропная нейкая. Дзе трэба цішком — яна загрыміць, дзе трэба крычаць — прамаўчыць... Стэфа... Пра яе так і казалі, і цяпер кажуць: «Ат, што ты хочаш, Стэфа...» Так і круцілася гэтая Стэфа, як уюн у кашы, пакуль дзеўкі трохі не падраслі. Адна завербавалася недзе аж на Поўнач, потым другая паехала за ёй. Вылюднелі, там і замуж павыходзілі. Цягнулі і Маню, а яна не захацела ехаць адсюль. І не прагадала. Толькі вот старая слава, як хвост, валочыцца за ёй. Маня Стэфіна... А што Стэфа?.. Як выйдзе ў нядзелю на вуліцу, як убярэцца, што тая дама гарадская... А для людзей усё роўна яна — Стэфа. І Маня — Стэфіна. Во як, брат ты мой.

Хлопцы памаўчалі, потым пайшлі туды, адкуль неслася:

Ой, каго лю-у-блю-у,
Каго лю-у-блю-у,
Ой, не да-а-жду-у-ся-а...

І тое трывожнае, насцярожлівае, што адчуваў сёння Максім, што непакоіла яго, як быццам знікла. Яму стала добра і весела. Ён адчуў сябе бесклапотным, упэўненым у сабе паляўнічым, што ў самую пару выйшаў на паляванне.

Вулачка расступілася, адкрываючы вачам неба і шырокі двор пад ім. У глыбіні яго цямнела хата, а каля яе, наставіўшы ўгару стралу,— калодзеж. Бліжэй двара, направа, пад ліпамі, было шмат людзей — гаманілі хлопцы, хіхікалі дзяўчаты, ціхенька — ні то танга, ні то вальс — наігрываў баян.

На прыход брыгадзіра і Максіма ніхто не звярнуў увагі. Ды, мусіць, мала хто і заўважыў іх, бо ўсе ціснуліся ў цэнтр круга, дзе тапталася некалькі пар. Танцавалі дзяўчаты з дзяўчатамі.

Хлопцы — у большасці гэта былі падлеткі, школьнікі, гонкія, з доўгімі, тонкімі шыямі — шушукаліся між сабой, дурэлі, штурхалі адзін аднаго пад бакі, шчыкалі дзяўчат.

Гульня была ў разгары.

Пад ліпамі была лавачка. На ёй, адвярнуўшы галаву ўбок, быццам яго нічога не цікавіла, сядзеў баяніст. Выпраміўшыся і склаўшы рукі на прыполах, ля баяніста прымасціліся дзве дзяўчыны — у светлых касынках, гладка завязаных на галовах, у светлых сукенках з кароткімі рукавамі. Нешта ціхмянае, сумна-пакорлівае было і ў гэтых гладка завязаных касынках, і ў прамых паставах дзяўчат, і ў складзеных на прыполах руках.

— Тая, што справа — Маня,— шапнуў Максіму брыгадзір.— Так што — дзяржыся... Злева — Гэля, таксама незанятая...

— Ды ладна,— адмахнуўся Максім. Яму чамусьці стала няёмка.

Да іх падышоў рослы хлопец у чорным світэры з вы-

сокім, паднятым аж пад самыя сківіцы, каўняром, з ухмылкай на гладкім твары.

— Здароў! — працягнуў ён руку брыгадзіру.— Чаму гэта вы так позна? — Ён уважліва паглядзеў у вочы брыгадзіру, потым зірнуў на Максіма, пацягнуў носам.— А-а-а, суду ўсё ясна. Глынулі трошкі? — Ён падміргнуў брыгадзіру. Той зморшчыўся:

— Ды так...

Хлопец падаў руку Максіму, назваў сябе: «Віталь», і Максіму непрыемна было адчуваць, што Віталь, каб паказаць сваю сілу, стараўся моцна ціснуць яго руку.

— Закурыць ёсць? — спытаў Віталь у брыгадзіра, але той ці не пачуў яго, ці зрабіў выгляд, што не пачуў, і Максім дастаў з кішэні свой пачак. Пакуль Віталь раскурваў папяросу, Максім убачыў вялікія нахабнаватыя вочы і рэдкі, кволы пушок на тоўстай верхняй губе.

— Да нас, значыць, на «пятачок», завіталі? — сур'ёзна і з адчуваннем роўнасці спытаў Віталь у Максіма. Максім прамаўчаў, і Віталь працягваў: — Нічога цікавага сёння няма тут. Час такі... уборачная кампанія. Хоць бы дзеўкі былі добрыя. А то — Маня, Гэля...— Ён засмяяўся.

Максім маўчаў, адчуваючы, як нешта цяжкае, нядобрае закіпае ў яго грудзях.

— Гэта што, школьнік? — спытаў ён у брыгадзіра, калі Віталь нарэшце адышоўся.

— Школьнік,— абыякава-спакойна адказаў брыгадзір.

Баяніст паставіў на каленях баян, танцоры пакінулі

круг, і нeяк адразу ўсе, хто быў на «пятачку», абступілі лавачку. Аднекуль вынырнуў Віталь, прайшоўся паўз лавачку і раптам чмякнуўся, сеў на калені Мані.

— А божачка мой! — ускрыкнула яна і забарабаніла кулакамі яму па спіне. Уцягнуўшы галаву ў плечы, ён адскочыў ад яе, але зараз жа вярнуўся, ушчаміўся між ёй і Гэляй і загаварыў мяккім, прытворным голасам:

— Ну, як табе не ай-яй, Маня. Так жа і забіць чалавека можна.

— А ты не лезь, куды не просяць,— адмахнулася ад яго Маня і крутнулася на лавачцы, адвярнулася.

— А куды ж я лезу. Маня? — па-блазенску ўхмыляючыся, завышаючы голас, каб усе чулі, пытаўся Віталь.

— Нікуды...

— Ну што там такога, калі я пасяджу трошкі ля цябе, га? Ну, калі і ўшчыкну трошкі або памацаю... Ці ж цябе ўбудзе ад гэтага, га? — Віталь бачыў, што яго ўсе слухаюць, і гэта яшчэ больш падахвочвала яго, надавала смеласці. Ён заклаў руку за спіну дзяўчыне, каб абняць яе, але яна павярнулася да яго і ціха, але так, што ўсе пачулі, злосна прагаварыла:

— Я табе, дзіцятка маё, так памацаю, што ты маці забудзеш пажаліцца. Лепш штаны падцягні, кавалер смаркаты.— І турнула Віталя з лавачкі. І зноў, цяпер ужо над Віталем, усе зарагаталі, а той, няёмка ўхмыляючыся, але адчуваючы, што жартаваць больш няма куды, са словамі: «Нешта злая Маня сёння. Не падступіцца!» — пашыўся да сваіх хлопцаў.

— Лупцані-ка, Валодзя, што-небудзь для сэрца, та-

кое, каб нагам цесна стала,— папрасіў баяніста брыгадзір.— Ну, хоць бы полечку.— І заспяваў нейкую прыпеўку, прытанцоўваючы, пацягнуў за руку з лавачкі дзяўчыну, што сядзела побач з Маняй.

Баяніст узяў у рукі баян.

Услед за брыгадзірам у круг пайшлі дзяўчаты. Максім падышоў да Мані, запрасіў на танец. Яна ўстала, тужэй завязала касынку і, баючыся ўзняць на яго вочы, падала руку. Відаць, ёй было няёмка за ўсё тое, што толькі што адбылося тут.

Максім прыслухоўваўся да музыкі. Ён любіў танцаваць, любіў грукнуць на крутым віражы абцасамі, ды так, каб шыбы ў вокнах задрыжалі, і, выпраміўшыся, замерці на хвіліну, счакаць, пакуль гарманіст намацае тое калена, з якога можна прадаўжаць танец, і потым пайсці па крузе — і чым шырэй ён, тым лепш,— ведучы за руку дзяўчыну, выштукоўваючы нагамі такое, каб ходарам хадзіла падлога і тупат ног заглушаў хліпанне гармоніка, але каб слых у гэтым тупаце лавіў дробны перабор абцасікаў дзяўчыны. А там, недзе ў канцы калена, схапіць яе пад пахі і закружыцца, з захмялелай радасцю бачыць, як раптам пачынаюць выцягвацца ў адно — шырокае — усе вокны ў хаце, а твары людзей кружацца, скачуць белымі плямамі. І потым, калі кружыцца больш нельга, калі, здаецца, яшчэ адзін паварот — і стомленыя ногі не ўтрымаюць цела, і ты разам з дзяўчынай можаш паляцець да самага чорта, усё ж зрабіць гэты паварот і спыніцца, як укапаны. А тады ціхенька, з гэткім ляным розвальцам, быццам усё гэта просценькае і нязначнае — мы яшчэ і не такое ўмеем! —

пайсці па хаце, аддыхваючыся і даючы адсапнуцца дзяўчыне, чакаючы, калі гарманіст зноў натрапіць на тое калена...

Полька, якую іграў гарманіст, не падабалася Максіму, і ён марудзіў даваць волю нагам. Баяніст іграў вяла і безуважна, кідаючы ў круг кароткія, аднастайна картавыя пераборы. Гукі, сухія і круглыя, як гарошыны, шамацелі, бегалі, бы па ланцужку: здавалася, што баяніст перабіраў маток пацерак-гарошын, і яны, як касцяныя, глуха стукалі, дрыжалі ў яго руках. Маток быў малы, прабягаў баяніст яго хутка, і таму даводзілася зноў і зноў пачынаць спачатку. Для такой мелодыі стала б — і ўга як! — простай «хромкі», а не тое што баяна. Паставіў яе на калені — і сып пад ногі боб-гарох.

Ужо другі круг ішоў упустую Максім. Маня некалькі разоў узнімала на яго вочы, не ведаючы, чаго ён чакае, але ўбачыла, што і брыгадзір не танцуе,— скаліць зубы з Гэляй, усё зразумела, заківала галавой. Толькі дзве школьніцы, трасучы кароценькімі косамі, гоцалі нагамі па зямлі, але хутка і яны перасталі.

Баяніст, відаць, зразумеў, што ад яго чакаюць нечага другога. Ён узняў галаву, абвёў вачыма круг. Гэта быў яшчэ зусім хлапчук. Ён усміхнуўся, павёў языком па верхняй губе, аблізаў яе, выпрастаўся і смялей адкінуў руку ўбок. Пальцы яго, доўгія, тонкія, замітусіліся, забегалі па дробненькіх гузіках. Максім павярнуўся да сваёй напарніцы. Яна была на цэлую галаву ніжэй за яго, пазірала на яго знізу з-пад вузенькіх шнурочкаў-брывей, чакала. Ён скалануў галавой, падміргнуў ёй і рашуча ступіў наперад, тупнуў нагой. Яны закружыліся.

А баяніст разварочваўся далей. Маленькі замкнуты маток, па якім бегалі гукі-гарошыны, быццам лопнуў. Быццам покнула нітка, на якую нанізаны былі гэтыя гарошыны, і яны ўсе рассыпаліся па падлозе. Гарманіст кінуўся збіраць іх, чапляць на нітку, але разам з імі траплялася шмат другіх, новых, прыгожых, і ён збіраў іх, спяшаўся, нанізваў адну за адной...

Гэта была ўжо сапраўдная полька, і Максім дубасіў зямлю нагамі, кружыўся, сыпаў сухую заліхвацкую чачотку, паказваючы, што́ можна рабіць пад такую музыку. Маня насілася ўкруга яго, як вецер. Яна разгарэлася, расчырванелася. Касынка з'ехала на плечы, адкрыўшы русыя ў дробных кольцах завіўкі валасы, і яны пружынілі, трэсліся, налазілі на вочы. Яна некалькі разоў ускідала руку, папраўляла іх, але валасы зноў напаўзалі, і рукі былі заняты; польку з адной рукой не станцуеш, і яна перастала звяртаць на іх увагу, адно адкідала іх з вачэй рэзкім узмахам галавы і толькі ў часе перадышкі зноў заціснула іх пад касынку.

Полька п'яніла Максіма, гарачыла, туманіла галаву, але ён зноў і зноў кідаўся ў танец і яшчэ больш разаграваўся. Ён бачыў перад сабой расчырванелы Манін твар, напружаную, але радасную ўсмешку на губах, бачыў, што падабаецца ёй, чуў за сабой тупат ног, цяжкае дыханне танцораў, і гэта ўсмешка і тупат ног падганялі яго, штурхалі наперад, і ён з яшчэ большым імпэтам кружыўся, адчуваючы, як зямля коса ўцякае з-пад ног некуды туды, дзе святлее неба, і ўсё ніяк не можа ўцячы. Цяжкая невядомая сіла рвала Маню з яго рук, нібы хацела адабраць яе, панесці. Максім не аддаваў яе, моцна

трымаў абедзвюма рукамі за стан, адчуваючы, як ім там добра, утульна.

Што яны з Маняй засталіся ў крузе адны, Максім убачыў толькі тады, калі нехта лінуў ім пад ногі, распырскваючы, кварту вады. Максім крута развярнуўся перад баяністам, паклаў руку на баян. Баяніст, цяжка дыхаючы, вызваліў плячо ад папругі, паставіў баян на лаўку.

Не выпускаючы Манінай рукі са сваёй і чуючы, што яе рука дробна дрыжыць, Максім праціснуўся да вядра, якое ці не з двара прынеслі, забраў з нечых рук кварту, зачэрпнуў вады і падаў Мані. Яна з удзячнасцю глянула на яго і пачала піць, стукаючы зубамі аб берагі кварты.

Да іх падышоў Віталь, паклаў руку на плячо Максіма, падміргнуў Мані:

— А вы здорава давалі!

Максім варухнуў плячом, скінуў руку.

— Ладна, ідзі...

Віталь адышоўся. Максім зачэрпнуў яшчэ адну кварту вады, перадаў баяністу.

— Маладзец, можаш!..

Хлопец радасна заўсміхаўся. З прыемнасцю слухаючы, як вада халодным клубком пракацілася ўнутры, Максім адну за адной асушыў дзве кварты і толькі тады адчуў, што стаміўся, што ў самога дробна дрыжаць калені і рукі і што кашуля прыліпла да спіны.

Ён пацягнуў Маню за руку, выбіраючыся з талакі, у вулачку. Калі галасы і тлум засталіся ззаду, прыцягнуў да сябе — яна пакорліва і мякка паддалася — і моцна пацалаваў.

* * *

Наперадзе, куды гурбой павалілі падлеткі, чуліся галасы. Яны ўсё больш і больш аддаляліся, глушэлі, нарэшце зусім прапалі.

На балоце не сціхалі драчы.

Перадранішні халадок студзіў разгарачаную танцамі спіну, і Максім час ад часу грэўся, зябка паводзячы плячыма, напружваючы мускулы. Маня ішла збоку і трошкі наперадзе, пазіраючы сабе пад ногі. Доўгія і шырокія рукавы Максімавага пінжака, які ён накінуў ёй на плечы, даставалі ёй ніжэй каленяў, і яна ў ім здавалася зусім падлеткам — кволым, прыцішаным, непрыгрэтым.

І ад яе маўчання — як адышлі ад «пятачка», яна не сказала ні слова — і ад усёй яе паставы — невысокай, насцярожліва-зацятай, якая напрошвалася на шкадаванне,— Максіму было не па сабе. Ён не любіў, калі яго шкадавалі, не любіў і сам шкадаваць і таму хмурыўся, злаваўся.

«Трэба было браць яшчэ адну бутэльку»,— падумаў ён, успамінаючы пачатак сённяшняга вечара. Але цвярозая думка гэта не прынесла супакаення. Ён з зайздрасцю падумаў пра брыгадзіра, пра тое, што той прапаў недзе пасля першай полькі — пабег да сваёй нявесты...

«А ўсё ж трэба было яшчэ адну...» — пашкадаваў ён яшчэ раз. Тады ўсё было б нашмат прасцей. Не было б гэтай нялоўкасці, што ўзнікла паміж ім і Маняй адразу ж пасля першага танца, там, у вулачцы, калі ён хацеў лішні раз пацалаваць яе і яна, незразумела чаму, спалохалася і пацягнула яго назад, да гурту, не было б

гэтага непатрэбнага шкадавання. Ён даўно ціскаў бы яе, «заліваў бы мазгі», гародзячы ўсё што на язык навернецца, і не думаў бы ні пра што. А калі б і думаў, то ўжо заўтра, прачнуўшыся на ложку ў гаспадара. Ды і думаў бы, мусіць, пра тое, што трэба недзе пахмяліцца. А то вось ідзе з дзяўчынай, і не хапае ў яго смеласці працягнуць руку і абняць яе. Нешта ўтрымлівала яго ад гэтага простага, такога звычнага руху — пакладзі руку на плечы, і дзяўчына прыхінецца да цябе... Што яна прыхінецца — Максім быў упэўнены...

Успомніўся Віталь, яго грубая, не школьная бесцырымоннасць. «Дай я цябе памацаю...» Смаркач... Максім ледзь не вылаяўся ўголас. Нічога сабе школьнічак! Памацаю... Ды за такое скуру трэба здзіраць разам са штанамі. Кавалер жаўтароты. Нялёгка, відаць, настаўнікам з такім вучнем. Трэба было паставіць яго на месца... Не лезь босы, дзе коней куюць... Памацаю...

І раптам Максіма пранізала нечаканая, але зусім простая думка. Ён падумаў пра тое, што Віталь нічога «такога» не сказаў. Ён сказаў уголас тое, пра што думаў ён, Максім, думаў і хаваў свае думкі. Толькі Віталь сказаў гэта пры людзях і проста так, каб пакрасавацца... А ён, Максім?..

Паглыблены ў гэтыя нечаканыя думкі, стараючыся адмахнуцца ад іх, Максім не адразу зразумеў, чаму гэта Маня спынілася пасярод вуліцы, пачала чырыць чаравікам па зямлі.

— Гэта мой дом...— Яна ўзняла вочы на Максіма і паказала галавой у бок двара, з якога двума цёмнымі прамавугольнікамі акон глядзела на вуліцу прадаўгаватая

нізкая хата. Далей чарнеў хлеў, сад. Тут жа на вуліцы, пад казырком з рагатых сліў, тулілася лавачка. Яны селі на яе.

— Бач, рэжуць, што на цымбалах,— не ведаючы, пра што гаворыць, кіўнуў Максім галавой за спіну, на драчоў.

— У нас яны кожнае лета. Як помню сябе, дык і кладзёмся і ўстаём пад іх музыку. Раней, як кустоў шмат было, то нават у гароды заходзілі. Стоіцца пад плотам і пілуе. А цяпер кусты расцерабілі, дык яны падаліся ў балота.

— Прарэжам канал, то зусім змоўкнуць.

— Сумна будзе. Я дык і падумаць не магу, што прыйдзе час, калі іх не будзе.

— Прыйдзе. І хутка,— машынальна адказаў Максім.

— А ці то праўда, што калі асушыць усе балоты, то і рэчкі змялеюць? Быццам ім вады не хапае, жывіцца няма чым?

— Мусіць, праўда. Гор жа ў нас няма... Снегавых вяршынь, леднікоў, каб раставалі ды паілі ўволю...

Злуючыся на сябе за нясмеласць і разам з тым адчуваючы нейкую прыкрасць і пустату, Максім па-дзелавому проста падумаў: «Трэба пацалаваць яе». Але зноў нешта замінала яму зрабіць гэта, не давала сілы варухнуць рукой, якая ляжала на Манiным плячы, быццам да яе прывязалі пудовую гіру.

Усё ж ён перасіліў сваю скаванасць і павярнуў дзяўчыну да сябе, шукаючы яе губ. Яна паслухмяна паддалася яго жаданню, і, першы чым пачуць на сваіх губах дотык яе гарачых губ, ён убачыў яе шырока адкрытыя і, падалося яму, радасныя вочы.

«Не трэба было гэтага рабіць»,— з'явілася другая думка, пасля таго ўжо, як Маня адхіснулася ад яго, села, заціснуўшы рукі між каленяў. Яшчэ большая прыкрасць і няёмкасць апанавалі яго. Маня сядзела, уткнуўшыся тварам у калені. Максіму здалося, што плечы яе ўздрыгваюць.

«Гэтага толькі не хапала»,— падумаў ён.

Маня сапраўды плакала. Ён узяў яе за плечы, каб зазірнуць у твар, але яна крутнулася, вырвалася з яго рук.

— Ну, што гэта такое? — нездаволена і знарок грубым голасам, каб схаваць сваю разгубленасць, спытаў ён.

Яна нічога не адказала, толькі шмарганула носам, глытаючы слёзы.

— Вот мне...— Ён хацеў сказаць што-небудзь злоснае, але стрымаўся.— Дзіця...

— Не-е-а,— усхліпваючы, заматала яна галавой. Сваё «н-не-а» яна сказала такім пакрыўджаным і па-дзіцячы бездапаможным голасам, што Максіму раптам стала цяжка дыхаць. Ён мацней узяў яе за плечы, прыўзняў.

Яна павярнула да яго заплаканы твар. Каб не дрыжала, яна прыкусіла ніжнюю губу і ўважліва, быццам пытаючыся нешта, паглядзела на яго. І Максім убачыў, што яна яшчэ зусім-зусім дзіця. І гэтая закушаная губа, і цёмныя вузенькія, як маладыя лісцікі вербалозу, гурбячкі брывей, і невялікі — лапатачкай — нос... І яму страшэнна захацелася дакрануцца да яе брывей — гэтых цёмных гурбячкоў над вачыма, пагладзіць іх.

Яму нават здалося, што ён ужо ведае падатлівую пругкасць гэтых шурпатых вузкіх лісцікаў... Але замест гэтага ён збянтэжана прагаварыў:

— Ну-ну, чаго ты?..

— Так...— жаласна, аднымі губамі, усміхнулася яна, міргаючы мокрымі вейкамі, і прыхінулася да яго. Ён нахіліўся да яе, прыслухоўваючыся, як шапаціць над імі лісце сліў. Яму прыемна было не варушыцца, чуючы пад губамі шорсткасць касынкі на яе галаве, і ўдыхаць спелы, нейкі жытні пах яе валасоў, ведаць, што і ёй сядзець так добра і ўтульна.

— У вашым сяле харошыя ліпы,— задумліва прагаварыў ён.

— Даваенныя,— ціха, глухаватым голасам адказала яна. Замоўкла, думаючы аб нечым, потым прадоўжыла: — Нам пашчаслівіла. Кругом немцы ўсе сёлы папалілі, а наша не кранулі. Можа, таму, што з нашых мужыкоў ніводзін у паліцыю не пайшоў. Не было каму даносіць, наводзіць іх.

— Можа, і так,— прагаварыў Максім. Ён падумаў пра сваё сяло. Было яно не так далёка адсюль: кіламетраў за сто. Ні хаты, ні кусціка, ні дрэўца не пакінула ў ім вайна. Усё падчысціла. Цяпер яно аджыло, адбудавалася. Цяпер, каб і хацеў, не пазнаў бы ў ім тое, даваеннае сяло. Новыя дамы, новыя вуліцы, новыя сады. Але не падабалася яно Максіму. Вельмі няўтульным, голым, быццам зробленым напаказ, было яно. Можа, гэта толькі яму здавалася, бо не засталося ў яго там нікога — ні бацькі, ні маці, ні кала ні двара... І не любіў ён нават заязджаць туды. Што яму там цяпер рабіць?..

Ён дастаў папяросу, пастукаў ёю аб пачак, закурыў. І калі зноў загаварыла Маня,— усё тым жа ціхім, глухаватым голасам, пагойдваючыся ўзад-уперад,— яго зусім

не здзівіла, што гаварыла яна якраз пра тое, пра што думаў і ён.

— Колькі год прайшло, як скончылася вайна, а мне часам здаецца, што гэта было зусім нядаўна. Ну, можа, летась ці залетась... Парой мне здаецца, што і я зусім не змянілася, засталася такой, як была тады, адразу пасля вайны, як прыйшлі ў сяло з лесу: у вышмарганай мамінай жакетцы і цяжкіх драўляных чаравіках-«кандалах». І здаецца, што не пасля вайны, а можа, гэтай вясной прыходзіў да нас у хату Ігнат Баярын. Сын тут ні пры чым, але Ігнат — бацька Валодзі-баяніста. Прыходзіў, садзіўся на лаве ў парозе, знімаў шапку, прыгладжваў валасы і гаварыў маме: «Ты, Стэфа, калі яшчэ нікому не аддала соткі, то я вазьмуся, пасоблю табе, пасаджу бульбу. На́пал».— «Хоць на трэць, Ігнат. Як жа гэта так? У мяне ж трое дзяцей!» — спрабавала ўгаварыць яго мама. «На трэць не магу. У мяне нявыкрутка»,— гаварыў ён, нацягваў на галаву шапку і ўставаў, каб ісці. І мама пагаджалася, аддавала засяваць нашы соткі — на́пал. А ў яго заўсёды ўсё было. Ні ў кога не было, а ў яго было. І бульба, і хлеб, і мёд, і сала... І ён сеяў. Прыязджаў на сваім кані, прывозіў сваю бульбу, жанчын... А восенню палавіну сотак выворваў і ўсё вёз дамоў. Столькі год прайшло, і я ж была малая зусім, дзіця, а во не выходзяць з памяці і «кандалы», і гэта «на́пал». І цяпер, калі б ні сустрэла яго на вуліцы, баюся, што спыніцца, здзене з галавы шапку і пачне пытаць пра соткі...

Маня перастала гаварыць, але ўсё пагойдвалася, пазіраючы перад сабой. Максім доўга маўчаў, потым нечакана спытаў:

— Значыць, заўтра ўсе за раку?

— Не ўсе. Даяркі, пастухі застаюцца.— Маня паглядзела на яго, потым на неба і засмяялася.— Ды якое ж гэта заўтра? Зараз сонца будзе ўзыходзіць.

Максім падняў галаву і толькі цяпер убачыў, што ноч прайшла. Неба над сялом было попельна-шэрае, светлае. Пабялела, і стала відаць, што лісце на слівах у густой расе.

Была пара разыходзіцца.

Максім глядзеў, як Маня адчыняла веснічкі, як ішла паўз хату, як ступіла на ганак. Потым павярнуўся і сам пайшоў у бок брыгаднага двара. Канечне, брыгадзір сёння будзе спаць у будане адзін, а ён знойдзе дзе-небудзь на лузе капу, пераспіць у ёй да снедання. А там сядзе на экскаватар — ляд з ім, з выхадным. А прыедзе ППД — трэба будзе ўламаць яго, улагодзіць. Максім усміхнуўся: брыгадзір усё ж маладзец... І не заікнуўся пра экскаватар. Маўляў, калі ў цябе ёсць галава, сам здагадаешся, а калі не, то... Адным словам, прыходзь начаваць...

Там, дзе павінна было паказацца сонца, вісела некалькі цёмных размытых ліній. Максім падумаў, што гэтыя лініі могуць прынесці дождж і што цяпер ён зусім непатрэбен.

Непрыкметна для сябе ён пачаў насвістваць. Ужо мінуўшы брыгадны двор і завярнуўшы на луг, заўважыў, што насвіствае матыў песні, якую спявалі вечарам дзяўчаты.

1967

ЦІТАЎКІ

Рабілі заўсёды так: пад вечар, калі сонца садзілася за лес, а з лагчыны пачыналі напаўзаць халодныя цені, хто-небудзь адзін ішоў у будку да старога Агея. Будка стаяла пасярод саду, і з травяністай дарогі, па якой мала хадзілі і яшчэ менш ездзілі, яе можна было ўбачыць, толькі добра прыгледзеўшыся. Ды і будкі той была адна назва — два ўчарнелыя ад дажджоў саламяныя маты, звязаныя ўгары кручанай ракітай і састаўленыя так, што служылі адначасова і сценамі і дахам. Ад ветру, асабліва восеньскага, сцены затулялі слаба, але дождж даставаў там не ўсякі.

У будку ішлі быццам з якой патрэбай, а на самай справе — «загаварваць» дзеда. Трэба было прыдумаць нешта такое, што магло б «завесці» старога вартаўніка. Галоўнае, каб ён не адыходзіўся далёка ад будкі і каб пры ім быў Бобік — заўсёдны яго памочнік, караткахвостае звяглівае стварэнне з чорна-белай галавой.

Часцей за ўсё ў будку даводзілася ісці Кастусю. У яго

не тое што была дружба з дзедам, але яму дзед давяраў больш, чым Мішку і Валіку. Можа, гэта было таму, што дзедава хата і іхні яшчэ без сенечак дом стаялі насупраць — абапал нешырокай, як праціснуцца машыне, вулачкі, і дзед часта, асабліва зімовымі вечарамі, бываў у іх. А можа, таму, што Кастусь быў самым цярплівым і ўважлівым дзедавым слухачом.

Відаць, у кожнага чалавека пад старасць набіраецца шмат цікавага і важнага і паяўляецца вострая неабходнасць расказаць аб усім гэтым каму-небудзь. Каму расказваць, часам бывае не так ужо і важна.

У старога Агея такая патрэба была. Калі на яго «находзіла», ён мог гаварыць цэлымі гадзінамі, быў бы толькі слухач.

Дзеду было за семдзесят. Ён добра памятаў яшчэ першую, «царскую» вайну, з якой прывёз Георгіеўскі крыж, потым «гражданскую», якую, калі верыць яго словам, ён прайшоў у сядле з галошам на адной назе і з лапцем на другой. У калектывізацыю кулакі спалілі яго новую хату і застрэлілі сабаку. Суседзі меркавалі, што сабаку наўрад ці збіраўся хто зводзіць і загінуў ён праз свой язык. Гэта вайна зачапіла старога мацней: не вярнуўся з фронту сын, а жонку — дробную, рухавую Параску расстралялі немцы дома. Нехта з «добрых» людзей падаткнуў, што стары ў партызанскім атрадзе.

У апошні час, асабліва калі цямнела і добра пацягвала вільгаццю, у старога, як нанятая, пачынала ныць спіна: даваў знаць застарэлы рэўматызм. Цягучы боль перадаваўся ў рукі і ногі, быццам выварочваў косці, і каб не слухаць яго, трэба была якая-небудзь пільная

работа ці жывы чалавек, з якім можна было б перакінуцца словам, седзячы ля траскучага цяпла.

Восень была ў добрым разгары, і людзі спяшаліся ўхапіць з поля ўсё, што можна было, і рэдка хто, калі часам здаралася ісці ў сяло лугам, заварочваў у сад.

Часцей за ўсіх прыбягаў на агонь Кастусь. Ён грэў над цяплом рукі, глядзеў у дзедаў рот з выкрышанымі жоўтымі зубамі, частка якіх хавалася за белымі абвіслымі вусамі, грыз яблыкі і моцна рагатаў з кожнага, зусім нясмешнага дзедавага слова. Рагатаў, пакуль з-пад кузні не даносіўся прарэзлівы свіст. Кузня стаяла ў канцы сяла, і свіст часам паўтараўся некалькі разоў, быццам нехта ўдваіх перасвістваўся між сабой. Тады Кастусь раптам успамінаў, што даўно пара бегчы дамоў, што, мусіць, з поля прыехаў бацька і чакае яго...

Стары заставаўся з Бобікам. Той сядзеў насупраць дзеда і, адмахваючыся ад камароў, зрэдку круціў галавой. Пры гэтым правае вуха яго, перакушанае іхняй — Кастусёвай — свіннёй, яшчэ калі ён быў слабым шчанюком, матлялася, як ануча на ветры.

Кастусь бег да кузні, дзе, ведаў, чакаюць яго Валік і Мішка. Калі яны свісталі, значыць, набег удаўся, значыць, пазухі і кішэні ў іх набіты яблыкамі. Яны аж рыпяць, калі труцца адзін аб адзін...

* * *

Валік сустрэў Кастуся пасля паўдня ля магазіна, дзе таўкліся хлапчукі, чакаючы, калі прывязуць хлеб. За плячыма ў яго быў вялікі мокры кош з наліплымі на дно

і дужку водарасцямі, асакой, шматкамі раскі. Чорная вада сцякала з каша і мачыла штаны — там, дзе яны, закасаныя вышэй каленяў, яшчэ не былі мокрыя. Усе ногі яго былі ў драпінах і гразі. Ён, відаць, і не спрабаваў іх адмываць. У левай руцэ, накручаная пляцёнкай на палец, матлялася торбачка з падмочаным сподам. У ёй было нешта мяккае.

— Уюноў лавіў,— усміхаючыся ўсім ротам, паведаміў ён Кастусю.— На сажалках. Няма ні чорта, бачыш. Усяго штук дзесяць дастаў. Пакуль я прыйшоў, дык Яўмен Мікіцкі абнюхаў усе кусты. З паўпуда пацёг дамоў.

— А мяне не пусцілі. Свінней пасвіў,— уздыхнуў Кастусь.

— І добра. Усё роўна нічога б не налавіў, толькі б гразі набраўся.

Валік адвёў Кастуся пад ліпы, дзе нікога не было, і, шморгнуўшы аблупленым носам, ціха прагаварыў:

— Сёння зробім налёт на Агея. Цітоў налатошым. Я знарок прайшоў два разы лугам, паўз канаву. Іх на вуглавой — аж голле трашчыць. Вялікія — во! Чырвоныя! — Пры апошніх словах зеленаватыя вочы Валіка сталі круглыя і вялікія — па яблыку.— А, чаго ты маўчыш? Ты пойдзеш загаворваць яго, а я і Мішка падпаўзём ад канавы. Табе і быць там доўга не трэба будзе. Мы як бачыш.

— Я не пайду сёння,— панура адказаў Кастусь. У яго ўсё яшчэ не прайшоў жаль, што яго не пусцілі на ўюноў.

— Чаму?

— Чаму-чаму? Дзед, мусіць, здагадваецца, хто трасе яблыкі. Пасля таго як абабралі апорт, ён цэлага паўдня

сядзеў у нас. Гаварыў з татам, а пазіраў на мяне.

— Да каго ж яму ісці, як не да вас. Вы ж суседзі. І трэба ж яму на некага глядзець. А заўтра ці пасля-заўтра цітаўкі пазнімаюць — і не пакаштуеш.

— А калі тата дачуецца?

— Адкуль? Што — я яму скажу? Ці Мішка? Толькі трэба да кіно паспець.

— Што, кіно прывезлі?

— А ты не ведаеш? «Тры мушкецёры». Я аб'яву расклейваў. Пеця гаварыў — во гэта карціна! Ведаеш, як там б'юцца! Р-раз — і ляжыць! Р-раз — і яшчэ адзін гатоў. Прасіў, каб яблыкаў прынеслі. Можа, бясплатна пусціць.

— Пусціць... Яму Маруся як пусціць...

— А што, ён ужо адзін можа круціць.

— Калі пачынаецца?

— У дзевяць. Дык ідзём?

— Ладна. Толькі гэта апошні раз...

* * *

У канцы пасёлка паказваліся каровы, калі Кастусь, схапіўшы скібку хлеба, выскачыў з хаты на вуліцу.

— Нікуды не збягай. Прыедзе бацька — вячэраць будзем! — крыкнула, несучы з гарода бацвінне, маці.

— Я зараз,— адказаў ён і залапатаў нагамі насустрач статку.

Каровы шарахнуліся назад, але там ішоў пастух Лёкса і шлегануў іх пугай, і тады яны, таўхаючы бакамі адна адну, кінуліся паўз плот.

— Куды прэсся? Не бачыш, што каровы ідуць! — пачырванеўшы ўвесь, зароў на Кастуся Лёкса і нават замахнуўся пугаўём, але не ўдарыў.

— Я... на поле...— пачаў маніць Кастусь, але ўбачыў, што Лёкса не слухае яго, а падганяе кароў, пабег далей. Але настрой яго, такі вясёлы і радасны перад гэтым, быў ужо сапсаваны. Параўняўшыся з кузняй, на дзвярах якой вісеў замок, ён перайшоў на роўны крок. А чым бліжэй дарога падыходзіла да саду, пераступаў нагамі ўсё цішэй і цішэй. Яму ўжо зусім не хацелася сустракацца з дзедам Агеем. Нават цітаўкі, вялікія, чырвоныя цітаўкі, такія сачаныя і жаданыя днём, цяпер здаваліся зусім нясмачнымі і непатрэбнымі. Але ж там, у лузе, ужо, мусіць, ляжаць Валік і Мішка. «Цітоў налатошым,— перадражніў Кастусь у думках Валіка.— Слова добра сказаць не можа. Усё «дастаў», «абнюхаў», «налаташыў»... І за што яго празвалі Царом? Цар, каціныя вочы...»

Думаючы так, ён усё ж падыходзіў да саду.

Сонца зайшло, але было яшчэ зусім светла, а на тым месцы, дзе яно села, ружова палымнела цёплае зарыва. Зусім не верылася, што неўзабаве і вялікія хаты пасёлка, і гэтыя дрэвы, і ўся зямля схаваюцца ў мяккай чорнай цемры. Будуць ціха шапацець лісты ўгары і між імі, быццам у самім шапаценні, цьмяна блішчаць белыя плямы — яблыкі.

Ля будкі гарэў агонь. Жоўтае полымя яго — маленькае і ледзь прыкметнае — трапяталася, як лёгкая рызіна ветры. Дзед Агей у новых, але ўжо з выбеленымі расой насамі ботах стаяў пад рабінай і ламаў аб калена таўсты яловы лапнік. Ладная горка яго ўзвышалася ля

будкі, шчацінілася пажоўклай ігліцай. Дзед, відаць, добра ўгрэўся. На старанна паголеных шчоках яго — заўтра нядзеля! — свяцілася кволая ружовасць, а абвіслыя вусы, якія наўрад ці чапалі калі нажніцы, хавалі добрую ўсмешку. Ён нагнуўся па новую лапку, і Кастусь убачыў што за яго спіной, на абрэзаным сучку рабіны, як заўсёды, вісіць аднастволка. Нясмелыя жоўтыя зайчыкі ад агню скакалі па адпаліраванай да люстранога бляску ложы. Навошта яму гэта ружжо? За ўвесь час, як тут старажуе, дзед з яго ніколі ні па кім не стрэліў. Трошкі воддаль ад агню сядзеў Бобік. Ён спачатку памкнуўся забрахаць, але пазнаў Кастуся і завіляў матузом хваста. Падняцца, аднак, паленаваўся.

Кастусь нерашуча спыніўся перад цяплом.

— Давай, бярыся за працу. Неча гультая корчыць,— весела кіўнуў дзед на лапнік.

Кастусю адразу стала лягчэй — і таму, што дзед даў работу і, значыць, мала ўвагі будзе ўдзяляць яму і што ён сказаў сваё звычайнае і мяккае «неча». І Кастусь накінуўся на лапнік.

А дзед слімачыў палец, з якога сачылася кроў.

— Бач, чыркануў вастраўём — і да крыві,— апраўдваўся ён.— Старая скура, а парвалася.

Ён пастаяў колькі часу, трымаючы перад сабой руку, пачакаў, ці выступіць яшчэ кроў, і калі не дачакаўся, пацягнуў з кучы новы сук і храснуў аб калена.

— Ты што, паглядзець, ці жывы яшчэ дзед Агей, а? — раптам павярнуў твар да Кастуся, і Кастусь улавіў у шэрых вачах яго вясёлую хітрасць.

— Н-не, я з поля... ад таты. Ён на Гараўшчыне... Сёння конча сеяць.

— Конча? Гэта добра... Паспяшаць трэба. Ды маладзіць, пакуль Ілля пагоду не папсаваў...— разважліва пачаў ён.— Ну, ну... Хто так ломіць? Смялей. Рыўком трэба. Раз — і гатова.— Гэта пра сук, які Кастусь ніяк не мог асіліць. Сук гнуўся, балюча ўпіваўся ў калена, а ламацца не хацеў.

— А-а-а, няўмека! Дай сюды! — Дзед выхапіў сук у Кастуся, пераламаў і кінуў у кучу. І ўжо лагадней, памяркоўна: — Добра, хопіць. Усё роўна ўсю ноч смаліць не будзеш, а для вечара — досыць... Вячэраць будзем. А пакуль вазьмі яблыкаў — там, у саломе...

Кастусь прыгнуў галаву і ступіў у будку. Толькі цяпер, зірнуўшы з будкі, убачыў, што на дварэ сцямнела. Чарната падступала знізу. Яна зраўняла гурбякі, зусім схавала карэнні, а ствалы зрабіла тоўстымі і невыразнымі. Толькі шырокія кроны яблынь, як шапкі, ясна вылучаліся на чыстым фоне неба. Там, дзе зайшло сонца, ужо расцягнулася, як доўгае пяро, сіняе воблака. Услед за ім, таксама аднекуль знізу, вырастала другое — яшчэ даўжэйшае і цямнейшае.

У будцы страшэнна пахла ўлежанымі яблыкамі, і ў Кастуся зрабілася кісла ў роце ад гэтага вострага паху.

— У нас сёння кіно будзе,— шарачы рукамі па саломе, паведаміў ён дзеду.

— Кіно... Некалі і я бегаў на яго... Ужо трыццаць год было, а бег, рот разявіўшы... Дзіва паглядзець. Як гэта жывыя людзі па сцяне ходзяць.

Дзед ускінуў некалькі лапак на агонь, і полымя з

дымам і іскрамі шуганула ўгору і асвяціла ўсё ў будцы: салому, на якой дзед спаў ноччу, дзве скамечаныя пасцілкі, крысо старога, парванага кажуха.

У самым кутку Кастусь знайшоў яблыкі. Гэта былі «ціты» — вялікія, чырвона-малінавыя. Яны, відаць, даўно ляжалі, бо былі халодныя і мяккія. Кастусь ведаў: націсні на каторы — палец улезе. Усадзіў зубы ў адзін з іх, другі ўзяў у руку. «Мусіць, з той яблыні, пра якую гаварыў Валік»,— падумаў ён, але гэта думка чамусьці не сполахала яго.

— Ну як, можна есці? — спытаў дзед, не падымаючы вачэй ад складанчыка, якім счышчаў кару з лазовага дубчыка. Другі дубчык, акораны і завостраны, ляжаў ля яго ног.

— Ыгы,— поўным ротам адказаў Кастусь.

— А зараз мы павячэраем па-мужчынску. Ты не вячэраў яшчэ?

— Не паспеў, баяўся ў кіно спазніцца.

— Ну, кіно так рана не стануць круціць. Яшчэ даяркі кароў не падаілі.

Кастусь падышоў да рабіны, пагладзіў ложа аднастволкі. Трапяткія зайчыкі пераскочылі на руку, асвяцілі яе. За рабінай, прыгнуўшы да зямлі цяжкое голле, стаялі яблыні. Цяпер, калі зусім сцямнела, здавалася, што раслі яны вельмі густа. Недзе за імі, у рагу, расла і тая цітаўка. Кастусь прыслухаўся. Там было ціха.

— Ну, чаго ты там топчашся? Ідзі да цяпла,— падаў голас дзед.— Колькі паеў я гэтага сала, а такога, як еў у сорак трэцім, не даводзілася.— Ён ужо дастаў, мусіць, з будкі, палатняную торбачку, развязаў яе і выняў скру-

так у прасаленай газеце. Разгарнуў газету. Там быў ладны — на паўдалоні — кавалак сала. Дзед адрэзаў два тонкія скрылікі, потым пакорпаўся ў торбачцы і дастаў акраец хлеба.

«Наш»,— з раптоўнай цеплынёй падумаў Кастусь, глянуўшы на акраец. Хлеб пёкся на кляновым лісці. Лісты ададралі, але на тым месцы застаўся след, як ад растапыранай гусінай лапкі. Нават вострыя тонкія пражылкі засталіся. Гэта ж ён, Кастусь, збіраў у лесе шорхкія, вялікія лісты, а маці засцілала імі под печы.

— Бяры ражон...— Дзед працягнуў Кастусю дубчык і скрыль сала.— Ражон з сырой галіны лепш, чым з сухой. Сырая сама не гарыць, а сала ў той час паспявае. Хлеб вазьмі.

Кастусь узяў ражон, уторкнуў на яго сала і ўткнуў у полымя. Дзед сваё ўжо трымаў над агнём, пакручваў ражон у пальцах. І вось там, у агні, нешта запішчэла, засквірчэла, засіпела... Сала пацямнела і пачало слязіцца...

— Хватай барзджэй, ды на хлеб, а то ўцячэ ўсё! — закрычаў дзед на Кастуся, убачыўшы, што ў таго ўвесь тук з сала збягае ў агонь.— Во гэтак, гэтак...— І сам прыціснуў свой скрылёк на хлеб.— Дык, я ж гавару, ніколі я смачнейшага не еў...

Ён ужо адкусіў ад хлеба, ад скрыліка, старанна і доўга, напружваючы сківіцы, жуе. Дзед сядзіць з боку ад Кастуся, і таму добра відаць адна яго шчака. Кастусь глядзіць на яе і заўважае недалёка ад вуха волас, даўгі волас. Як толькі дзед пачынае напружваць сківіцы — во-

лас варушыцца і ўстае, як жывы. Гэта вельмі смешна, і Кастусь смяецца, а потым гаворыць пра волас дзеду.

— Няўжо,— здзіўляецца той і мацае шчаку.— Не ўгледзеў... Так стараўся, думаў, што ўсё добра, хоць у сваты едзь, ажно вунь яно як. Канфуз выйшаў...

Ён яшчэ доўга мацае шчаку, потым махае рукой, борзда ўстае і трусіць да будкі. Адтуль вяртаецца, трымаючы ў пальцах цыбуліну з зялёным пер'ем.

— Чуць не забыўся... З цыбуляй гэта не тое, што смачна... З цыбуляй — гэта здароўе. Еш цыбулю — і здароў будзеш.

У яго добрая прывычка, у дзеда Агея. Ён умее адначасова гаварыць і рабіць. Язык гаворыць, а рукі робяць. Вось яны адрэзалі карэньчыкі ў цыбуліне, адшчыкнулі пер'е, аблупілі галоўку, разрэзалі яе ўздоўж на некалькі долек.

— Ты школьнік, малы яшчэ, не разумееш... А я ўжо стары, ведаю... Хадзіў неяк у Дулебы. Дык доктар Заборскі — разумнік вялікі, а кажа: нельга вострага есці. Малако трэба, масла, садавіну. Алкаголь — барані божа! А тут: барані не барані... Хопіць, адпіў сваё... Ну, малако можна... А як без сала?.. Што гэта за работа, без сала?..

Ён зноў суе ў полымя ражончык, і адтуль зноў чуецца трэск: узрываюцца, падаючы на вуголлі, шарыкі туку. Зноў смачна пахне паленым, да слёз шчыпле ў носе цыбуля...

— Ну, куды ты лезеш? Згарыш, дурань.— Дзед замахваецца на Бобіка, які падлез так блізка да агню, што да ўсіх пахаў прымяшаўся пах паленай шэрсці.— На во, лаві.— Дзед кідае кавалак хлеба ўгору, далей ад агню.

Бобік на ляту ловіць хлеб, прагна, не жуючы, глытае, ледзь не давіцца, доўга аблізваецца і зноў падступае да цяпла, нецярпліва ўпіваецца вялікімі, чырвонымі ад агню вачыма то на Кастусёвы, то на дзедавы рукі.

— Сем сутак акружэння... Сем сутак баёў. Страляніна то заціхае, то распаляецца. І мы ляжым у балоце,— спрабуе весці далей свой расказ дзед. Кастусь тым часам падкідвае некалькі лапак у агонь.— А на двары не тое, што холад, золасць страшная. Да касцей пранізвае...

Перарваў расказ Бобік: забрахаў залівіста і працяжна — туды, за рабіну.

— На, еш,— Кастусь кінуў сабаку скарынку.

Бобік праглынуў яе, пастаяў, навастрыўшы вушы, і раптам кінуўся ў цемру.

— Чаго б гэта ён? — павярнуў галаву дзед.— Паглядзі, можа, ідзе хто?

Кастусь прыгнуўся да зямлі.

— Не, нікога не відаць...

А голас Бобіка чуўся ўжо ў самым рагу. Вось ён адчайна заякатаў, і ўслед за яго скавытаннем пачуўся глухі ўдар у зямлю, потым затарахцелі дробныя. Мусіць, нехта скочыў з яблыні і ўслед за ім пасыпаліся яблыкі.

— Э-э-э, дык вунь яно што!.. Ах вы, зладзеі! — прарэзліва закрычаў дзед. Ён кінуў на траву ражон і хлеб, сарваў з сука ружжо і, гарлапанячы на ўвесь сад, пабег.

Кастусь нейкі час нерухома стаяў ля агню. Што рабіць? Бегчы ўслед за дзедам ці заставацца ля будкі? Ён ускінуў на агонь ламачча і падаўся на сабачы голас. Не дабегшы да рога саду, Кастусь зачапіўся за нейкі корч і расцягнуўся на ўвесь рост, балюча выцяўшы калена.

Устаў, доўга цёр пабітае месца, потым паплёўся назад.

Сабака брахаў ужо недзе за пасёлкам. Відаць, хлопцы паспелі рвануць аж туды.

Не даходзячы метраў трыццаць да будкі, Кастусь убачыў дзеда. Той ішоў, сагнуўшыся, трымаючы абедзвюма рукамі падол кашулі. Убачыўшы Кастуся, жаласна і вінавата ўсміхнуўся:

— Яблычкаў сабраў... Буду частаваць цяпер...

— А дзе... ружжо?..

— А-а-а, ружжо? Там... стаіць... Ідзі, прынясі.— Дзед кіўнуў галавой назад, адкуль ішоў.

Ружжо Кастусь знайшоў адразу. Яно стаяла ля ствала цітаўкі. Іхняй цітаўкі. На зямлі бялелася абабітае лісце, цямнеў вялікі ададраны сук...

Калі Кастусь вярнуўся да будкі, дзед ляжаў ля агню на саломе, падбіўшы пад галаву кажух. Твар яго быў зусім белы. Дыхаў ён часта.

— Вам нядобра? Можа, доктара паклікаць?..

— Не, не трэба. Пройдзе... Гэта не першы раз. У баку нешта коле... І дыхаць не дае... Але яно пройдзе... Трэба толькі супакоіцца. А ты паспяшай — кіно пачынаецца.

З пасёлка даносілася лапатанне рухавіка.

Кастусь падкінуў у агонь галля. Полымя рванулася ўгору, азарыла дзедаву галаву, будку. І Кастусю здалося, што дзед неяк дзіўна ўсміхаецца.

— Я скажу тату, што вам нядобра... Ён на матацыкле скочыць, прывязе доктара...

— І не думай... Мне ўжо лепей... Бачыш, я ўжо і сеў.— І дзед сапраўды сеў, апіраючыся слабымі рукамі аб зямлю.— Яно пройдзе. А ты ідзі. Вазьмі яблыкаў і ідзі.

— Я не хачу, дзядуля...

Кастусь адступіўся ад агню і ўбачыў Бобіка. Увесь мокры з галавы да ног, ён паспеў падабраць хлеб і цяпер аблізваў дзедаў ражон.

— У-у, гад! — замахнуўся на яго нагой Кастусь, але сабака паспеў адскочыць убок.— Дык я пайшоў, дзядуля.

— Ідзі здароў,— адказаў дзед, і ў яго голасе Кастусю зноў пачулася тая ж усмешка.

Калі Кастусь падыходзіў да сяла, з-за кузні вынырнулі дзве постаці. Першым быў Валік.

— Ну, што? — насцярожана прашаптаў ён.

— А пайшлі вы! — у роспачы закрычаў Кастусь.

— Ціха, чаго ты крычыш? Пачуе хто-небудзь. Нікога не пазнаў?

— Пазнаў, і цябе, Цар, і Мішу. Злосць на сябе і на хлопцаў сціснула яму горла, і ён заплакаў.

Потым пад ліпамі, куды яго завялі, ён сказаў, хліпаючы носам:

— Нікога ён не пазнаў.

— Дык чаго ты плачаш? Гэта ж добра.

— Добра?.. Ты ведаеш, ён хворы... Зусім хворы...

Кастусь не чуў, як Валік паклаў яму ў кішэню дзве вялікія мяккія цітаўкі — з тых, што не паспелі пагубляць, уцякаючы, не заўважыў, як яны абодва — і Валік, і Мішка — зніклі. Перад вачыма ў яго стаяў дзед Агей і яго незразумелая ўсмешка. Чаго ён усміхаўся?..

...У кіно ў гэты вечар Кастусь не пайшоў.

1965

4 Зак. 1652

ЕЛАЧКА

Зіма. Нядзеля.

Ноччу прайшоў добры ўсадзісты снег, і на самым пачатку падслепаватай раніцы, калі з-за Аленінага плота на вуліцу вынырнуў невысокі чалавек, сяло выдавала глухім і сонным. І быццам усё яно — з канца ў канец — было заліта сінькай. Чым далей хапала вока, сінька гусцела, набракала, пераходзіла ў фіялетавае.

Насупраць Аленінага двара цераз вуліцу стаяў калодзеж з вядром, і чалавек збочыў туды. Дастаў вады, доўга і асцярожна піў, грэючы яе ў роце, пасля выліў з вядра ваду на снег, пусціў вядро і пайшоў далей.

Трымаўся чалавек сярэдзіны вуліцы, ішоў хутка, акуратна сцелючы за сабой сляды-«елачку». Быў на ім кароткі, колеру вываранай альховай кары кажух і зімовая шапка з калматай, злямчанай аўчыны. Увесь час, як толькі паказаўся з-за плота, чалавек пазіраў на замураваныя марозам вокны Аленінай хаты. Ён вярнуў галаву назад і тады, калі хаты не стала відаць за цёмнымі, аця-

жаранымі снегам яблынямі і ліпамі. Потым ён ускінуў пруткай бародкай, пачаў круціць вострым, як у птушкі, тварам направа і налева. Вочы яго — круглыя, цёплыя светлячкі — пазіралі жыва і весела.

Ішоў чалавек вуліцай — шырокай, роўнай ад снегу, і чым далей, тым цішэў яго крок. Пасярод пасёлка, з левага боку, вуліца раптам разрывалася, адкрываючы, як шчэрбіну, нежылую пустату на месцы былога двара. Ад двара застаўся толькі канец гнілога хлява з голымі рэбрамі лат.

Чалавек тут зусім прымарудзіў хаду, патаптаўся, закурыў.

Далей, за пустым дворышчам, стаяў новы дом з бляшаным дахам на каменным падмурку, і на яго чалавек падзівіўся, варухнуўшы ўгору бровы.

Ногі панеслі чалавека ў канец сяла, павярнулі направа — на вузкую дарожку, што вяла да другога, меншага за гэты, пасёлка. І тут снег быў некрануты і сіняваты і мякка, як крухмал, рыпеў пад нагамі, і зноў сляды чалавека слаліся акуратна і роўна.

Гэты пасёлак таксама быў увесь у снезе і таксама спакойна спаў.

Так чалавек падышоў да двара, ля якога зяблі ў белых накідках дзве маладыя таполі. Ля адной з іх стаяў трактар — радыятар і шкло кабіны зусім белыя. Чалавек абышоў трактар кругом, зазірнуў у кабіну — было там чыста і маслена,— і пасля гэтага ўжо завярнуў да варот.

Гэта быў яго двор, а ў двары — яго хата з сенцамі, і з хаты нядаўна выходзіў нехта — пра гэта гаварыў двай-

ны ланцужок слядоў ад ганка пад хлеў і назад, і чалавеку спадабалася, што ў хаце ўжо нехта не спіць.

Калі б чалавека ў кажуху ўбачыў хто са старых слабаджан, то абавязкова пазнаў бы яго.

Гэта быў Мірон Булойчык.

Яго нельга было не пазнаць, як нельга было і зблытаць з кім другім. І гэты — траха ніжэй паясніцы — кажух, і старая бараняя шапка, і пруткі клін барады, і хада... Толькі Мірон хадзіў у Слабадзе так дробна і культурна. Слабаджане смяяліся — «у елачку»: наскі ўросхід, пяты ўкучу. Ён быццам не хадзіў, а пісаў, акуратна ніжучы след за следам: адзін наском направа, другі — налева.

Год з восем ужо не бачылі Мірона ў Слабадзе — пасля таго як ён рассварыўся з жонкай — хваравітай і надта раўнівай жанчынай, і пабіўся з Дубінавым Казікам.

З Казікам яны тады таптали разам стог і стапталі яго высокі і грузны, і Мірон ужо ладзіўся злазіць, пакінуўшы вяршыць Казіка,— завершыць, нідзе дзенецца — як стог раптам раскалоўся і паехаў у бакі: палавіна з Міронам — у адзін, другая — з Казікам — у другі.

Хто кідаў стагі, ведае, як няпроста «стаптаць» добры стог. Каб ён стаяў, як лялька,— і ўмеру высокі, і ўмеру грузны, каб ні адзін яго бок не быў «зарваны» і каб ні на адзін бок не «напусціць» лішне. Усё залежыць ад умення «таптуноў». На стозе яны не стаяць ні адной хвіліны на адным месцы. Як звязаныя нябачнай вяроўкай, яны ходзяць у хваста адзін аднаму, па розныя бакі жэрдкі, кругом, кругом, кругом... Кладуцца два ахапкі

сена, на іх — трэці. Ён звязвае, прыкрывае, прыціскае. Як луска ў рыбы: кожная друзачка хавае пад сабой дзве, а яе ў сваю чаргу прыкрывае трэцяя... Ходзяць, кружацца «таптуны» па стозе — вяжуць, топчуць стог...

Мірон з Казікам ці забыліся на гэта правіла, ці проста не хацелі ўступаць адзін аднаму, але ў кожнага з іх быў свой падаваты, і кожны з іх таптаў на сваім баку.

Мірон выцерабіўся з-пад сена і схапіў Казіка загрудкі: у яго быў да Казіка даўні, нясплочаны даўжок. Яшчэ ў вайну Казік падаткнуў свайму пляменніку Вінцэсю, які служыў у раённай паліцыі і часам наязджаў у Слабаду, што Мірон, неяк падпіўшы, спяваў вясёлыя прыпеўкі пра паліцаяў. Аднаго разу Вінцэсь і завярнуў да Мірона на двор — той якраз калоў дровы ля стопкі. Вінцэсь загадаў Мірону здзець штаны і, перагнуўшы яго цераз парог стопкі сухімі палавінкамі ўгору, адлічыў дваццаць шампалоў. Вінцэсь да свайго даскакаўся, скруціў галаву, а на Казіка Мірон затаіў злосць, і цяпер яна прарвала. Мірон адвесіў Казіку добрую аплявуху, але той таксама быў няўломак, і рост меў вышэйшы, і кулак большы — дастаў ім Мірону ў нос. Пакуль людзі адрагаталіся, пакуль ачомаліся, яны такі добра паспелі скрывавіць адзін аднаго.

Ператоптваць стог Мірон наадрэз адмовіўся, а дні праз два і зусім з'ехаў са Слабады, кінуўшы і хату, і жонку з сынам. Сын у тым годзе канчаў школу, і Мірон не баяўся за яго, а калі што — спадзяваўся на дачок: абедзве яны былі даўно замужам і жылі не так далёка ад Слабады.

Гады са тры пра Мірона нічога не было чутно, по-

тым нехта прынёс вестку, быццам бачылі яго пад Баранавічамі і быццам ён прыстаў там да нейкай кабеты ў прымы. Нікога, акрамя хіба Міронавай жонкі і сына, у Слабадзе навіна гэта востра не зачапіла і не ўразіла, бо ў кожнага было поўна сваіх клопатаў, ды слабаджане даўно перасталі дзівіцца ўсяму, што было звязана з імем Мірона.

Мірон быў з ліку людзей, якіх лічаць вечнымі няўдачнікамі, і, як усе няўдачнікі, нораў меў адходлівы і вясёлы. Жыццё занадта часта падстаўляла яму свой цвёрды і жорсткі бок, а ён быццам і не заўважаў гэтага — жыў сабе, і ўсё. За што ні браўся Мірон, усё выходзіла ў яго не так, як у людзей. Відаць, яму ўжо на раду было напісана быць на канцы людскіх языкоў. І, пасля таго як Мірона ў Слабадзе не стала, успамінаць пра яго доўга не пераставалі. Праўда, успаміналі найбольш тады, калі была ахвота пачасаць языкі. Можа, ішло гэта ад вечнага імкнення чалавека ўзвышаць сябе, уяўляць сябе большым і лепшым, чым ён ёсць на самай справе, нават калі ўзвышэнне гэта купляецца за кошт прыніжэння іншых, а можа, проста людзі не маглі жыць без смеху, а з каго ж пасмяяцца, як не з дзівакаватага і непрактычнага Мірона. Паслухаць тады збоку, то здавалася, што ўсё Міронава жыццё — гэта суцэльны ланцуг смешных і на дзіва неразумных эпізодаў, якія ішлі адзін за адным, вырастаючы адзін з аднаго.

Быў Мірон хлопцам, надумаў жаніцца і дзеўчыну нагледзеў, Алену — дачку панурага, але гаспадарлівага лесніка Амялляна: вёрткі, гібкі стан, дзёрзкі пагляд рыжых вачэй — такія вочы каму хочаш галаву закру-

цяць,— і Алена як быццам прыяла Міpону, і раптам — выйшла замуж за другога — за Хведара Шалая, у тую ж Слабаду.

І зноў: Мірон як быццам і не перажываў надта, што Алена выйшла не за яго, а за Хведара, усё роўна як і не бегаў за ёй, і не цалаваў яе,— паскакаў на яе вяселлі і неўзабаве сам ажаніўся — прывёў у матчыну хату доўгую, на цэлую галаву вышэй за сябе, дзеўку — Ганну з Арэхаўкі. Але і цяпер, пасля сваёй жаніцьбы, Алене праходу не даваў. Дзе ні ўбачыць, не перастрэне — адно і тое: «Дарма ты ад мяне ўцякала... Я цябе дзе-небудзь спаткаю адну, не на людзях, і ты ўбачыш, што дарма ўцякала...» — і смяецца сваімі зеленаватымі вачыма.

Купіў неяк Мірон на базары карову — чорную прыгажуню з фігурнымі, быццам вытачанымі, рагамі і белай меткай на лысіне. Прывёў дамоў, надвязаўшы кароткі павадок сваёй папружкай, хваліўся, паказваў усім. Пусціў яе ў статак на пашу, а вечарам пастух сказаў яму, што малака ад яе Мірон не дажджэ ні сабе, ні дзецям: карова сама сябе ссала.

«Пытаюся ў бабкі, чаму такі кароткі павадок, а яна кажа: «Абарваўся. Быў доўгі, ды абарваўся...» І матузкі мне паказвае,— разводзіў Мірон рукамі.— І трэба ж, такая прыгожая карова і сама сябе ссе...»

Ці яшчэ такі выпадак. Здарыўся ён яшчэ ў час Міронавага хлапецтва, калі ён бегаў да Алены, незадоўга да таго, як яна выйшла замуж за Хведара. Шмат хто казаў, што выпадак гэты і падагнаў Алену з вяселлем.

Ад Слабады, дзе жыў Мірон, да Амяллянавага хутара было кіламетры чатыры — дзе калёснай дарогай, дзе

лесам — сцежкамі. Чатыры кіламетры — гэта недалёка, але каб патрапіць са Слабады да лесніка, трэба было ісці паўз хутар глухога Стафана Буйлы. А Стафан трымаў вялізнага ваўкадава і нанач спускаў з ланцуга. Аббягаць жа Стафанаву сядзібу — рабіць лішні крук.

Неяк раз, толькі пачынала днець, Мірон церабіўся дамоў — паспець звесці вочы, пакуль маці пачне штурхаць пад бок. Стафанаў двор быў ужо ззаду, і Мірон хацеў наддаць ходу, як раптам пачуў за плячыма хапатлівы нарастаючы шум. У Мірона аж сэрца зайшлося...

Вось што расказваў ён праз дзень Алене.

«...Азірнуўся я — і аслупянеў. Па дарозе на мяне прэ ваўкадаў — толькі пясок пад нагамі шархаціць. А дарожка чысценькая, як стол, хоць бы сук які, хоць бы камень. Ну, думаю, гамон, разарве, як жабу. Не... Матануў ён паўз мяне і раптам цуп — стаў наперадзе, пазірае. А я гляджу на яго і бачу толькі чорны, быццам зараслы валасамі, разяўлены рот з крывымі белымі зубамі ды вочы — чорна-жоўтыя, пустыя такія... Пастаяў ён так, пастаяў, потым — трух-трух! — да мяне. Падбег — такая ламіна, са сталом роўная. Абышоў кругам. Я стаю і чую, як у мяне правае калена закалацілася. Калоціцца — не суняць ніяк...

Абнюхаў ён мяне, потым чэк! — задраў заднюю нагу... Чую, наструнілася калашына, пацяжэла. «Палівай, палівай, цюцька,— думаю,— толькі жывога выпусці. Болей ты мяне тут не пяроймеш...» Скончыў ён сваё, скалануўся і патрухаў назад па дарозе. Счакаў я трохі — і дай, божа, ногі!..»

Такі гэта быў чалавек Мірон, які праз восем год зноў

паказаўся ў Слабадзе. Ён доўга стаяў ля варот, не адважваючыся ступіць на свой двор, потым павярнуўся і павольна пайшоў па вуліцы далей — у канец, туды, дзе праз дзве хаты цьмяна і шырака рудзеў бярэзнік.

У бярэзніку было сцішана і глуха. Пахла свежым, падталым снегам, мокрай бяростай. Мірон ішоў уцэлае, пакідаючы за сабой глыбокія сляды, часта прыпыняўся, каб падзівіцца то на адну, то на другую бярозку, нешта гаварыў губамі. Потым зусім стаў — ля крывой высокенькай бярозкі, пакратаў рукой цёплую крухмальнаслізкую кару. Скалануў бярозку — абцерусіў усяго сябе. Пастаяў, услухоўваючыся ў шэлест асядаючых сняжынак, у ранішнюю затоенасць, што панавала вакол, і раптам засмяяўся ледзь чутным дзіцячым смехам. Высмаркаўся, паляпаў бярозку па ствале, быццам пашкадаваў: «Нічога, нічога...» — і павярнуў назад, у пасёлак.

Падыходзячы да свайго двара, раптам насцярожыўся, а пасля наддаў кроку: убачыў, што глухая сцяна сянец нешта надта чорная, нібы абвугленая.

«О-о-о, тут, мусіць, сам пажар пабываў»,— падумаў, спяшаючыся ў сад.

Ніз сцяны агонь зусім не крануў, але вышэй усе бярвенні былі як аблупленыя, патрэсканыя, непрыгожа рабрыстыя. Рог страхі таксама быў чорны і закруглены.

«Мусіць, ад стажка загарэлася,— рашыў Мірон, правёўшы рукой па бервяне, адчуваючы пад пальцамі падатлівую крохкасць сухога, мылкага вугалю.— Канешне, ад стажка. Калі б агонь ішоў знутры — гамон быў бы хаце. Калі б ён выбіўся знутры — было б тут усё і хаце, і хляву».

Ён вярнуўся ў двор і ўпэўнена штурхануў дзверы сянец, у цемнаце лёгка злавіў клямку на дзвярах у хату, зайшоў.

У хаце было душна і кісла. Мірон агледзеўся — у нядужым паўзмроку ля сцяны ўбачыў ложак, перад ім другі, меншы, канапу.

— Хто там? — пачуўся з ложка сынаў голас, і ўслед за гэтым зачырванеўся агеньчык — сын курыў у пасцелі.

— Я...

Было некалькі хвілін нялоўкай цішыні, потым сын пагупнуў нагамі на падлогу — пачаў нацягваць штаны. Падышоў да парога, запаліў святло.

— А-а-а, гэта ты, тата... Праходзь, распранайся,— мяккім, расслабленым голасам сказаў Мірону, насцярожліва пазіраючы на яго.

Мірон адчуў, што тут яго ўжо даўным-даўно перасталі чакаць.

— Дык я з двара... Снег трэба атрапаць, бо насляджу,— адказаў, дастаючы з кішэні кажуха рукавіцу і змахваючы ёю снег з валёнак.

— Вунь жа венік стаіць.— Сын кіўнуў у качарэжнік і павярнуўся ў бок ложка.— Аня, уставай! Тата прыехаў.

На пасцелі ўзняла круглы, прыемны твар, а потым і села, задраўшы рукі за галаву, скручваючы ў тоўсты жмук растрапаныя за ноч валасы, жанчына.

— Добры дзень, нявестачка,— адчуваючы нейкую няёмкасць, паздароўкаўся Мірон за руку, падступіўшы да ложка, і адразу ж адвярнуўся: улавіў у выразе блакітнай кашулі белыя поўныя грудзі.

Нявестка прывіталася, кіўнула Петраку:

— Падай адзежу.

Мірон здзеў кажух, шапку, павесіў на крук у парозе, прысеў на ўслон. Пятрок ужо абуўся і ў споднян кашулі з расхрыстанай грудзінай таксама прысеў. Цяпер ужо курылі абодва мужчыны, густа дымячы, перакідваючыся нязначнымі словамі, звычайнымі ў выпадках, калі людзі даўно не бачыліся, і сустрэча вялікай радасці не прынесла. Мірон адчуваў сябе вінавата, быццам чужы ў гэтай хаце. Сын таксама не мог натрапіць на тую душэўную раўнавагу, якая давала б і ўпэўненасці, і шчырасці.

Тады, калі яны засталіся з маці ўдваіх, і асабліва тады, калі маці памерла, ён быў вельмі злосны на бацьку і думаў, што выганіць яго адразу — хай толькі заявіцца. А цяпер уся злосць прайшла, быццам час размыў яе, пакінуўшы мутны непрыемны асадак. Пятрок не разумеў бацькавых уцёкаў тады, не разумеў яго і цяпер.

«Сталы чалавек, дачок замуж адправіў і раптам кідае жонку, сям'ю і ідзе немаведама куды. А цяпер вярнуўся. Палахаў, палахаў, ды нідзе дзеўся, вярнуўся,— думаў Пятрок, седзячы на ўслоне.— Тады дык нічога слухаць не хацеў. Закруціла нешта ў мазгах, кроў зайграла. На маладое пацягнула. А цяпер што?.. Ці зноў проста так, паказацца на некалькі дзён? І вінавацішча. Можа, баіцца, што не прымем...»

Адна Аня паводзіла сябе так, быццам усё ішло як трэба. Яна то сама ўстравала ў гаворку мужчын, то слухала іх, забываючыся на работу, якую толькі што рабіла, то выходзіла з хаты, пакідаючы іх адных, усім сваім выгля-

дам і паводзінамі пказваючы, што з'яўленне Мірона, якога ўсе лічылі ледзь не прапаўшым, ёй прыемнае і радаснае.

— Ці то Грыпіна выехала куды, ці як?.. Сымоніха, кажу,— спытаў Мірон у сына.— Я ішоў цераз тэй пасёлак, бачыў яе дворышча. Астаўся адзін хляўчук з голымі латамі...

— Сын забраў. У Салігорск.

— А ля яе хто гэта хароміну пабудаваў? Пад бляхай, на камені.

— Косцік Татарынаў.

— Маладзец. А Калядка — зноў жа некуды з'ехаў?

— Гэты пад Мінск. Там дом купіў — з садам, агародам, і цяпер не шманае.

— Бач ты. Дзе і грошы набраў?

— Набраў. Столькі год брыгадзірам быў. Цягнуў жа ўсё.— Пятрок устаў, укінуў акурак у печ. Там ужо добра гарэлі дровы, ірдзяна-чорныя пасмы лізалі чалеснік.— Што нацягнуў, што сэканоміў. Ён з тых, што не прап'юць, не прагуляюць...

— Гэты не прап'е,— падхапіў Мірон.— Не-е-е, не прап'е... І на Матрунчыным дворышчы нехта будуецца.

— Міша Гаўрылаў. Матрунка памерла. Тым жа летам, што і мама. А хату дачка прадала.

— Бач ты, як усё перамянілася за гэтыя гады,— ціха, як для сябе, сказаў Мірон. Напамінак пра Ганну, пра яе смерць пацягнуў за сабой нешта прыкрае і балючае. Гэта прыкрае і балючае было і ў іхнім жыцці з Ганнай у апошнія гады — сварлівым і нярадасным, і ў тым, што ён сышоў з дому, збег ад гэтага жыцця, кінуўшы яе адну з

сынам, і ў тым, што цяпер ужо яе няма, яна памерла, а сам ён вярнуўся, быццам чакаў, каб яна памерла, быццам чакаў яе смерці.

— Хіба мала было іх, гадоў гэтых. За гэты час магло ўсё прахам пайсці,— нахмурыў бровы Пятрок.

— Гадоў было шмат,— працяжна адказаў Мірон, не звяртаючы ўвагі на сынаву злосць. Ён думаў пра тое, што прапала, знікла недзе, быццам яе і не было ніколі, радасць, якой жыў усе гэтыя гады, якую чуў у сабе заўсёды, калі ўспамінаў свой дом, і дзяцей, і Слабаду...

Колькі бяссонных начэй было за гэты час, колькі дум перабыло ў галаве, і пра сябе, і пра жыццё, і пра тое, што цяпер, пад старасць, застаўся ён адзінокі і непрытульны, як бадзяжка, у якога няма ні дома, ні радні, ні радзімы. І ясным, саграваючым праменьчыкам усе гэтыя гады грэла заўсёды радасная думка пра Слабаду, пра свой дом, пра дзяцей і яшчэ пра нешта, глыбока прытоенае не толькі ад людзей, але і ад сябе,— пра ўсё тое, што было заўсёды яго і заўсёды з ім... А во прыйшоў дамоў, загаварыў з сынам, і быццам надламалася гэта радасць, быццам прыцьмеў агеньчык...

Потым Пятрок пайшоў паіць карову, а Мірон застаўся з нявесткай. Яму лягчэй было з ёй, чым з сынам, вальней. Ён бачыў, што яна з цікаўнасцю і дабратой пазірае на яго, і яму здавалася, што яна на яго баку, яму хацелася, каб яна была на яго баку. Ён добра ведаў Аніну маці, слабадскую ваенную ўдаву,— спакойную, разважлівую, ведаў і Аню — яшчэ дзеўчанём з тонкімі пасіверанымі лыткамі, і ў думках хваліў Петрака за тое, што той не шукаў жонку далёка, а ўзяў сваю, слабадскую.

Аня весела і ахвотна расказвала пра сябе, пра Петрака, пра Слабаду і слабаджан, пра тое, як летась чуць не згарэлі.

— З-за вырвуса гэтага, Жэніка,— Аня кіўнула галавой на меншы ложак, дзе, звесіўшы галоўку з падушкі, спаў хлапец.

— Дык гэта ён падпаліў стажок? — нібы ўзрадаваўся Мірон.

— А няўжо ж. Добра, што пад абед было і не ўгарэлася як трэба. Выкаціў бы агонь увесь канец. Восень сухая, а ў кожнага ж на двары стажок — у каго сена, у каго салома.

— Эйч яго, вісуса,— пакруціў галавой Мірон, прыпыняючыся ля ложка. Ён ажывіўся, быццам адагрэўся ў цяпле, быццам цяпло хаты надало яму рухавасці і ўпэўненасці, і з прыемнасцю ўзіраўся ў ружовы ад сну твар унука з кропелькамі поту на верхняй губцы, на яго вялікае чырвонае вуха. «Вялікае, як у сабакі»,— радасна думаў Мірон, ходзячы па хаце.

Гэта была яго хата. Усё ў ёй было як быццам тое, што пры ім, і ўсё — не тое. Тыя вокны, дзверы, печ, крукі ў сцяне яго — з яліны, смаляна-чырвоныя, вйслізганыя. Але сын атынкаваў хату, пабяліў. Выкінуў старыя ложкі — паставіў новыя. Заместа ўслонаў — крэслы, тэлевізар, а побач з крукам, на які Мірон павесіў свой кажух, шырокая вешалка пад белай прасцінай. І Мірону раптам засаднела ў грудзях, падумалася, што ад яго, Міронавага, жыцця тут засталося вельмі мала. І Мірон адчуў сябе чужым у сваёй хаце. Тыя восем год, калі яго не было тут, зрабілі ягоную хату чужой яму. Тут ідзе сваё

жыццё, і калі ён надумае застацца, яму трэба будзе прывыкаць да яго, падпарадкоўвацца яму. Атрымліваецца, ужо не сын жыве ў яго хаце, а ён, Міроп, убіўся ў сынаву сям'ю. Трэба будзе да ўсяго прывыкаць. І да нявесткі. І да ўнука. І яшчэ шмат да чаго.

Мірон хадзіў па хаце, кратаў пальцамі ўсё, што трапляла пад рукі, і думаў, думаў...

Вось тут, між акном і сталом, стаяла швейная машына. Старэнькі «зінгер». На ёй ён шыў боты — прышываў перады да халяў, саюзкі... Некалі, перад вайной, ён выпамяняў яе за цялушку. Цяпер машыны няма. Мусіць, прадалі ці выставілі ў сенцы. І да гэтага трэба будзе прывыкнуць. І ложка няма, на якім Мірон спаў. Мусіць, выкінулі. І да гэтага трэба будзе прывыкнуць...

Мірон стаяў ля стала, перабіраў фотакарткі, скіданыя ў картонную каробку з-пад цукерак. Пятрок-школьнік — з недаўменна выпучанымі вачыма. Пятрок-салдат, Пятрок ля трактара, Пятрок на сваім вяселлі — з добрымі асалавелымі вачыма — адна рука на плячы ў Ані, другая — з чаркай. Аніны фотакарткі...

І раптам Міронава рука тарганулася: на фотакартачцы была Ганна. Адна, у труне, з гладкім матавым ілбом, заплюснутымі вачыма. Мірону стала цяжка дыхаць. І дрэнна жылі яны, і біліся, было, і сварыліся, і што ні нагаворвалі адно аднаму ў злосці, ■ ўбачыў яе — сцішаную, добрую, з васковымі маршчыністымі рукамі на грудзях, і падкаціўся камяк пад горла, здушыла грудзі. Якім правым ні лічыць сябе чалавек, якімі высокімі, далёкімі ад зямных клопатаў і трывог ні бываюць яго думкі і справы, сустрэўшыся твар у твар са смерцю, ён раптам

адкрывае для сябе, што ўсе яго нават самыя высокія і вялікія думкі і справы — нішто ў параўнанні з чалавекам, да якога прыйшла гэта халодная і незразумелая смерць. Сустрэўшыся з ёй, людзі раптам пачынаюць шкадаваць аб тым, якія несправядлівыя і неразумныя яны бываюць нават да самых блізкіх, як мала радасці і дабра даюць ім і якія ўсе роўныя перад ёй, смерцю.

Такія ці амаль што такія думкі цясніліся ў Міронавай галаве, калі ён трымаў у руках фотакартку, на якой была знята яго жонка Ганна перад адпраўкай у апошнюю дарогу. Ён стаяў і думаў: «Ты даруй мне, Ганна, што я такі, нічога не паробіш. Ды і ты шмат калі няправая была. І да мяне няправая, і да Алены. Ну, хай я ёй дровы прывозіў, хай памог пасеяць соткі, хай перакрыў хлеў, дык што з таго... Ты разумная была і дурная. Разумная, бо шмат аб чым здагадвалася, дурная, бо не хацела нічога разумець. Ты здагадвалася, што Алена падабалася мне. Гэта праўда. Я любіў яе ўсе свае гады. Я помніў яе. Я і цябе любіў, але не так, як яе, і ты гэта адчувала, але не хацела разумець. Ты была маці маіх дзяцей, і я любіў цябе, як маці. Калі я быў з табой, я любіў цябе, а калі заставаўся адзін, я любіў Алену. Але я быў чэсны з табой і чэсны з ёю. Адзін раз быў нячэсны з табой, і ты ведала пра гэта. Гэта было вясной сорак сёмага года, калі я пасеяў на сотках пшаніцу і яна ўзышла вельмі рэдкая. Ты кляла курэй, што яны павыбіралі зярняты. Куры тут былі невінаватыя. Кілаграмы з чатыры пшаніцы я не пасеяў, адсыпаў і вечарам занёс Алене. У яе таксама былі дзеці, і яны сядзелі на крапіве і снытцы. Во ў гэты раз я быў нячэсны з табой, бо я ўсю ноч прабыў у Але-

ны, а не на полі, ля трактара. І пра пшаніцу, і пра гэта я расказаў табе, хоць і ведаў, што ты будзеш хадзіць па пасёлку і ўсім будзеш жаліцца пра тое, што твой мужык скруціўся, што ён апошнюю скібку хлеба адбірае ў родных дзяцей і нясе палюбоўніцы. Алена не была маёй палюбоўніцай. Ты ведала, што Аленін Хведар не вярнуўся з вайны, і што ў яе на шыі двое дзяцей, і што яны не мелі і той скібкі хлеба, якая была ў нашых. Больш я ніколі не быў нячэсны з табой. У нас былі свае дзеці, іх трэба было гадаваць, і ў Алены былі свае, і ёй таксама трэба было іх гадаваць. І пайшоў я са Слабады не злосны на цябе, бо я разумеў цябе, разумеў, што ты хворая і таму капрызная і насцярожаная. Але ты надта часта нядобра ўспамінала і ўскідвала мне на вочы тое, пра што я сам расказаў табе ў сорак сёмым годзе. Ты няправая была, Ганна... Не трэба быць такой злоснай, Ганна, нават калі ты хворая і збіраешся паміраць. Усе памруць. І во я вярнуўся дамоў і кажу табе, што смерці тваёй я ніколі не хацеў і не вінен у ёй. Вінны я ў тым толькі, што не прыгледзеў твае апошнія дні і не я пахаваў цябе. У гэтым я вінен, і ніхто віну гэту зняць з мяне не зможа!..»

Мірон паклаў фотакартку назад у каробку, пастаяў трохі ля стала, прыгнуўшы галаву, а калі падышоў у парог, пад печ, Ані падалося, што вейкі яго былі мокрыя. Аня нахіліла галаву ніжэй над драчкай: яна канчала драць бульбу.

Прачнуўся Жэнік і доўга пазіраў на незнаёмага дзеда, які хадзіў па хаце. Ніхто не глядзеў у Жэнеў бок, і ён папрасіўся:

— Ма-а-ама!!.

— Ну, уставай скарэй, адзявайся,— сказала маці, пагрымваючы скавародамі.

— Ма-а-ма! — зноў зацягнуў Жэнік.— Я хачу...

— А гора маё! Ці ж цябе вучыць, як гэта робіцца. Адзень што-небудзь, узбуй валёнкі ды бяжы ў сенцы.

— Дзедзя, а ведаеш, што ў мяне ё? — спытаў Жэнік у дзеда, вярнуўшыся з сянец. Яны стаялі адзін перад адным пасярод хаты. Мірон пазіраў на тонкія, як палачкі, Жэнікавы ногі, на задраны падолік кашулі, з-пад якога выглядаў стручок мужчынскай годнасці, на круглыя наіўныя вачаняты і адтапыраныя вушы і не ўтрымаўся ад смеху.

— Не-а, не ведаю, унучак, не ведаю,— адказаў Жэніку, а сам радаваўся: «Бач, прызнаў дзеда, адразу прызнаў».

— Канешне, адкуль табе ведаць. У мяне ё машына.— Жэнік нырнуў пад ложак і выналак адтуль машыну з сінім фанерным кузавам і чырвонай кабінай.

— У-у, гэта штука! На ёй можна куды хоч ехаць,— пахваліў дзед машыну і сам перайшоў на Жэнікаў таямнічы тон: — А ведаеш, што я табе прынёс?

— Не, не ведаю.

Дзед дастаў з кішэні свайго кажуха маленькую серабрыста-рыжую вавёрку, разгладзіў яе поўсць. Была вавёрка як жывая: натапыраныя вушкі з чорнымі нанастуненымі мяцёлачкамі на канцах, блішчалі чорныя зярняты вачэй, пушысты хвосцік тырчаў дужкай. Жэнік прыціснуў звярка да грудзей, падбег да маці:

— Мама, мама, паглянь, што ў мяне?..

Прайшло няшмат часу, і Жэнік ужо ёрзаў па дзедавых каленях, тармасіў яго за бараду:

— Дзедзя, а ты мне боты зашыеш? А то ў іх снег налазіць, а да валёнкаў канькі не прывязваюцца...

— Зашыю, а як жа. Зашыю. Вось толькі дай паснедаем.

І зноў Мірону было прыемна думаць, што Жэнік ведае пра тое, што дзед боты шые... Значыць, пра яго гаварылі тут, успаміналі...

Пасля прыйшоў і Пятрок, прынёс з сянец затуманеную пляшку, і ўсе яны сядзелі за сталом. На стале стаялі дранікі, печанае сала і міска мёду. «Бач ты, не забыўся, што дранікі з мёдам я люблю лепей усякіх бліноў»,— цёпла думаў пра сына Мірон і ўсміхаўся сваімі яснымі зеленаватымі вачыма. А калі ў пляшцы засталося зусім на дне і Мірона добра захарашыла, ён падміргнуў Петраку, кіўнуў на Жэніка, на яго вушы. Мірон намякаў на тое, што ўнук ідзе па дзеду. У яго таксама вушы вялікія, як лапці.

Пятрок засмяяўся:

— А як жа. Булойчыкава насенне: вушы, як у лакатара. Ды хоць бы шапку насіць вучыўся. Нацягне на галаву, пазагінае іх. Будзе аблавухі, як сабака.

— Ніякі не сабака,— запярэчыў Жэнік.— Во мне дзедзя боты сёння зашые, і я падвяжу канькі.

— Паходзіш і ў валенцах, жыў будзеш. Не паспеў дзедзя ў хату, як ты яму работу.

— Сам жа купіў, а цяпер — «жыў будзеш»... Не трэба было купляць,— умяшалася Аня.

— Ат, пра што гаворка,— махнуў рукой Мірон.—

Во зараз вылезем з-за стала, і пагляджу я гэтыя боты. Там жа начынне якое засталося?

— А няўжо ж! Усё яно ёсць, як было,— на гары, у сундуку. І машына стаіць у сенцах, пад пасцілкай.— Сын прымоўк, весела пазіраючы на бацьку.— Дык хай бы расказаў, тата, як ты быў гэтыя гады, ці знайшоў тое, што шукаў, чаго са Слабады збег?

— Усяк быў, сынок. І сыты быў, і галодны.— Светлячкі Міронавых вачэй быццам паменшалі, зацягнуліся туманам.— Хацеў вольным чалавекам пабыць. Думаў, сыду з дому і забудуся на ўсё. Ты ж ведаеш, як мы з маці апошнія гады жылі. Як кот з сабакам — ні душы, ні ласкі. Ну і пайшоў я. І было спачатку так, як я і хацеў — і лёгка, і спакойна, і ніхто не скаліць зубы з цябе, і ніхто не піліць цябе. Сам сабе начальнік. А пасля... Пасля... Ведаеш, вольны чалавек тады, калі ў душы ў яго спакойна. А калі душу чарвяк точыць — якая гэта воля? І там жа, дзе быў я, і лес, і луг, і ўсё як быццам такое, як тут,— усё ж яна, Беларусь наша, а надыдзе вясна — душа месца не знаходзіць. Выбегу досвіткам у лес, а бачу беразнячок гэты наш. І ўспамінаецца: ты-тка шчэ спіш, а зязюля ўжо сваё «ку-ку» зачынае. «Ку-ку» ды «ку-ку», і ўжо ляжаць неяк няёмка, уставаць карціць. А ступіш за вароты — тут і салавей табе, і дрозд, і шпакі ўсякія. Выйдзеш у бярэзнік — і ўжо грыбы. Кругом куста аббег, і на-тка, паўкаша... Пажыў я, паглядзеў на ўсё і пачаў думаць, як бы гэта назад, дамоў. Няма лепшых гасцей, як дома...

Пасля снедання Пятрок завёў трактар і паехаў — нехта папрасіў дабавіць з лесу прычэп дроў. Мірон за-

лез на гару. Перакладваў начынне — старыя, паточаныя шашалем правілы, лапу, малаток, рашпіль, калодкі ўсіх памераў. Знайшоў маленькія, якраз на Жэнікавы боты. Як не да абеду прасядзеў, згорбіўшыся на ўслончыку, пакуль сяк-так падправіў боты,— ціхі, маўклівы, з нейкай сваёй, затоенай думкай. Па абедзе надзеў кажух і выйшаў на вуліцу.

На дварэ было адліжна, нізка насядала шыфернашэрае неба. Дарога пасярод вуліцы была ўтоптана, і Мірон пайшоў па ёй на пасёлак, туды, кудой ішоў раніцай. Сляды яго цяпер губляліся сярод чужых слядоў.

Уся Слабада ўжо ведала, што Мірон вярнуўся, але на вуліцы Мірону ніхто не сустрэўся, і ён быў рады гэтаму. Ён завярнуў у Аленін двор, доўга абіваў дзеркачом валёнкі ад снегу, пакуль рашыўся зайсці ў хату.

Алена сядзела ля акна, вязала рукаўку. Забыўшыся апусціць на прыпол рукі з пруткамі, яна доўга і няўцямна пазірала на Мірона, быццам пазнавала і не пазнавала яго, і ў яе паглядзе Мірон улавіў і здзіўленне, і радасць, і яшчэ нешта — даўняе і роднае. Быццам ён даўно ўжо быў гаспадар гэтай хаты і нечага выходзіў на двор — ці то дроў прынесці, ці вады,— а гэта вярнуўся.

— Я ж табе казаў, што ты дарма тады ад мяне ўцякала,— сказаў Мірон свае старыя словы і паспрабаваў засмяяцца. Смеху не выйшла, і словы былі сказаны занадта ціха.

— Цябе, Міронка, мусіць, ніпгго не пераменіць,— адказала Алена і загарэлася тварам.— Ну дык чаго стаіш ля парога? Ці ў хаце няма на што сесці?

...Праз нейкі час з коміна Аленінай хаты паплыў асцярожны сівы дымок — відаць было, што расклалі на комінку і гарэлі сухія дрэўкі.

А ноччу зноў выпаў снег — прыцярушыў, падраўняў дарогу. І зноў здавалася, што ўся Слабада з канца ў канец заліта сінькай, і зноў ніводзін след не значыў свежы снег.

Толькі ранічкай, калі зусім павіднела, можна было ўбачыць, што з Аленінага двара пад калодзеж і назад вёў акуратны — пяты ў кучу, наскі ўроскід — ланцужок-«елачка».

Так у Слабадзе ўмеў хадзіць толькі адзін чалавек.

1969

МАМА ЧАКАЕ

I

Думка паехаць дамоў прыйшла нечакана, як бы выпадкова, і адразу затапіла ўсяго. І ўжо не было нічога другога, а толькі гэта няяснае, як далёкі страх, хваляванне і востры непакой аб маці: як яна там? Аднекуль прыйшла шчымлівая турбота, што калі ён сёння не паедзе, то дома можа здарыцца нешта благое. Турбота перарасла ў цвёрдае пераканание: ён абавязкова павінен ехаць. І Эдзік ужо ведаў, што не ехаць не можа, як быццам цяпер гэта вырашаў ужо не ён сам, а нехта другі, і рашэнне гэтае нішто і ніхто не маглі адмяніць.

Ён ведаў, што маці будзе вялікая радасць убачыць яго. І самому яму надта хацелася пачуць яе родны голас, пабываць дома. Ён нават здзівіўся, што ў яго хапіла сілы гэтак доўга жыць без яе, у незнаёмым горадзе, сярод незнаёмых, зусім чужых людзей. Цэлыя чатыры месяцы мінула з той пары, калі ён паступіў вучыцца ў тэхнікум.

Месяцы тры назад яна прыязджала да яго, прыво-

зіла пасцель. Ранічкай прыехала, а пад вечар ён праводзіў яе назад. Людзей у той дзень на вакзале было шмат, і ён доўга тоўкся ля касы, пакуль узяў білет. Ля вагона, калі развіталіся, яна ўгледзела на вачах у яго слёзы, зморшчылася і жаласна папрасіла: «Не плач, Эдзік». Ад гэтых яе слоў яму захацелася зараўці на ўвесь голас. Свет здаўся такім вялікім і беспрытульным, а яны такімі маленькімі і адзінокімі, і ім трэба было разлучацца...

Эдзік стаяў на выездзе з рынку — ля сіняй, абгрызенай восямі падвод высокай квадратнай брамы. Абвіслыя шэрыя хмары паўзлі над горадам, чапляючыся за чорныя галовы дрэў.

«Заўтра я буду дома,— радасна падумаў ён.— Во замітусіцца мама... Не гадала, не думала, а я — шусь у хату.— Ён ціхенька засмяяўся, уяўляючы, як гэта ўсё будзе заўтра.— Трэба толькі купіць нешта, каб не так паехаць, не з пустымі рукамі...» Ён пачаў думаць, што б такое купіць, успомніў, што ў яго засталося ўсяго тры рублі, успомніў, насупіў бровы. Чысты, зусім яшчэ дзіцячы твар яго неяк смешна завастрыўся, натапырыўся.

Насоўваўся вечар. Апошнія людзі пакідалі апусцелы рынак.

Скрыгануўшы акаванымі палазамі на лысых галышах бруку, паўз Эдзіка праехалі сані з прадаўгаватай скрынкай, у якой, згрудзіўшыся ў кучу, тоненька вішчалі ружовыя ад холаду парасяты. Востры і такі знаёмы дух свінушніка прыемна заказытаў у носе, і Эдзік схамянуўся — заспяшаўся да зялёных ларкоў, што, як соты, ціснуліся да дашчатай агарожы рынку.

У мануфактурным ларку дзве вясковыя маладзіцы мацалі вялікую, як посцілка, суконную хустку ў чорна-белыя клеткі. Эдзік прыпыніўся ля іх, пакратаў пальцамі тоўстыя махры. Во ўзрадавалася б маці, каб прывёз такую... На ўвесь век хапіла б... Прыгледзеўся да цаны. «8 руб. 45 кап.» — значылася на папяровым шматку, прыклееным да рога хусткі...

Потым ён забег у абутковы ларок, у камісійны — і там нічога па сваіх грашах не знайшоў.

Наступнай па дарозе стаяла нізкая скасабочаная будыніна, на брылі аднаскатнага даху якой — на ўсю яго шырыню — вісела цяжкая, пад зялёным шклом шыльда: «Железо-скобяные изделия». Унутры будыніна пахла жалезам, сырой іржаўчынай, пакостам. Тоўсты прадавец у кажуху і валёнках валюхаўся за прылаўкам.

Эдзік акінуў позіркам сцены, прабег вачыма па прылаўку. Замкі, вілы, косы, сякеры, нажы... Нажы!..

Сярод лыжак і відэльцаў ляжаў белы з выгнутым сіняватым палатном нож. На гладкім цаўі яго было прыгожа выціснута кароценькае паўслова «нерж»...

Ён прывязе нож!.. Нож з нержавеючай сталі! Такога, мусіць, не будзе ні ў кога на сяле. І каштуе няшмат — усяго 56 капеек. Гэта табе не той куртаты аб'едак, які быў у іх дома. Ён стачыўся так, што ім нават хлеба цяжка стала накроіць...

Потым Эдзік зайшоў у хлебны магазін, купіў дзве булкі белага хлеба. Пералічыў астачу. Грошай не хапала нават на білет дадому. А ён спадзяваўся яшчэ і павячэраць за гэтыя грошы! І тады Эдзік адважыўся на дзёрзкае рашэнне. Ён возьме білет толькі да бліжэйшай

станцыі — абы ўшыцца ў вагон,— а на астатнія грошы павячэрае!..

Праз гадзіну Эдзік ужо сядзеў за крайнім да дзвярэй столікам станцыйнага рэстарана. Саромеючыся сваіх вялікіх з аблупленымі насамі чаравікаў, сваёй смеласці, хаваючы потныя рукі пад стол, ён з нецярпеннем чакаў, калі афіцыянтка прынясе яму катлету і куфаль піва. Заказваючы вячэру, Эдзік надумаўся заказаць і піва: ніколі яшчэ не спытаў, што гэта такое.

II

Праваднік быў пацешны стары чалавек. Уся фігура яго з малюсенькай лысай галавой і кароценькімі ножкамі, абутымі ў мяккія, з чорнага лямцу зімовыя чаравікі-«коты», выклікала ўсмешку, а ў кругленькіх, з хітраватым бляскам вачах яго свяцілася дабрата і шчырасць. Другім разам Эдзік, мусіць, добра папасмяяўся б слухаючы хапатлівую вясёлую гаворку праваднiка, але сёння трывога ад таго, што ён едзе «зайцам», не давала спакою. Ён слухаў старога, адказваў на яго пытанні, смяяўся разам з ім, але адчуванне сваёй віны перад ім і перад некім другім, вялікім і строгім, каго Эдзік яшчэ не ведаў, але быў цвёрда перакананы, што ён абавязкова існуе і стаіць і над Эдзікам, і над старым праваднiком,— гэта адчуванне ўвесь час прыгнятала яго.

А праваднік быў рады, што ў душным сонным вагоне (час быў позні, і пасажыры спалі, хто дзе і як прымасціўся) знайшлася жывая душа, з якой можна было бавіць час. Як толькі поезд прыцішаў ход і пачыналі

шумець тармазы, ён хапаў за дужку свой сігнальны ліхтар і выбягаў на падножку вагона. Поезд кратаўся, і ён, абмінаючы чамаданы, клункі, якімі быў застаўлены ўвесь праход, чапляючыся за ногі людзей, мяккімі крокамі прыплываў назад, садзіўся напроці Эдзіка і, жмурачы вочкі, усчынаў гаворку:

— То, кажаш, дамоў едзеш, пагрэцца ля мамчынага прыполу? Чакае недзе — не дачакаецца...

— Яна не ведае, што я еду. Я хачу знячэўку.

— Іч яго, хітруна... Ведае, што радасці ўдвая будзе... А як жа... Мой таксама заявіцца заўсёды як снег на галаву. І тады смяецца, шчэрыць зубы. Весела яму.— Праваднік нахіляецца цераз праход, торкае Эдзіка ў плячук.— Адчытваю тады, чаму не пісаў, што прыедзеш. Чакалі б, кажу, стрэчу арганізавалі б, што таму вялікаму начальніку... Хі-хі-хі... Дык ого! Дзе там! Як гэта ён будзе пісаць. Ляпей ён сам прыедзе. Прыедзе і скажа: «Во ён я! Жыў і здароў! Ведайце і любіце!» Ха-ха! Хі-хі-хі! — Стары адкідваецца плячыма да сценкі вагона, задзірае ўгору галаву і смяецца.— Во ён, кажа, я! Ведайце і любіце! Хі-хі-хі!..— З вачэй у праводніка цякуць слёзы, і Эдзік не можа ўтрымацца, пачынае смяяцца ўслед за ім — усё мацней і мацней. Адсмяяўшыся, стары выцірае рукой вочы, губы, потым доўга глядзіць на Эдзіка. Эдзіку няёмка пад гэтым позіркам. Яму здаецца, што стары праваднік запомніў яго яшчэ тады, як ён залазіў у вагон, і ведае, што Эдзік едзе «зайцам», але не гаворыць яму нічога і не праганяе, бо не хоча зрабіць яму нядобра. А можа, ён і не здагадва-

ецца ні пра што, і думкі не дапускае, што Эдзік можа так зрабіць...

Улучыўшы хвіліну, калі праваднік нахіляецца цераз праход, мусіць, збіраючыся спытаць нешта, Эдзік, чырванеючы і заікаючыся, але ненатуральна вясёлым галасам гаворыць:

— Ведаеце што... а ў мяне няма білета...

— Як гэта няма? — адразу выпростваецца, нават трохі прыўзнімаецца праваднік.— Ты ж мне, здаецца, паказваў...

— Не, білет у мяне ёсць, толькі ён не да канца. Ведаеце, мне трэба ехаць далей, чым у мяне білет...

— Дакуль жа табе ехаць?

Эдзік называе сваю станцыю. Праваднік хмурнее, але нічога не гаворыць, усё пазірае на Эдзіка. Ён як бы чакае нейкага тлумачэння таму, што толькі што сказаў Эдзік, можа, нават не хоча даваць веры, што Эдзік сказаў праўду, што гэта не жарт. Але Эдзік маўчыць. Яму не хацелася гаварыць пра тое, што ён цэлыя тры месяцы не бачыў маці і што ў яго было ўсяго тры рублі, а за іх трэба было нешта прывезці дамоў, і павячэраць, і купіць білет... Ён чуў, як гараць шчокі, вушы, і страшыўся глянуць праводніку ў вочы. Ён адчуваў сябе вялікім злачынцам, які мала што сам зрабіў нешта вельмі благое, дык яшчэ цягнуў бяду і на другога чалавека...

— Дык што ж мне рабіць з табой? — нарэшце падае голас праваднік: відаць, вырашыў, што ніякага жарту тут быць не можа, і цяпер раздумвае, як быць. У голасе яго пачулася непрыязнасць.— А? Добра, калі ўсё ціха... А калі кантралёры нарвуцца? А? Што я ім скажу?

— Я растлумачу ім... Скажу, што вы не бачылі, як я прашмыгнуў у вагон.

— Прашмыгнуў... Як гэта — прашмыгнуў? А я нашто? Я служу тут, я павінен пільнаваць, каб ніхто не прашмыгнуў.— Тон яго гаворкі быў злосны, нецярплівы.— А ты не павінен ездзіць без білета... Не маленькі, пара ведаць. Іначай я павінен адразу ж высадзіць цябе, на першай жа станцыі. І яшчэ штрафу ўляпіць.— Ён ужо крычаў, узвышаў голас, нібы хацеў пераканаць самога сябе, але пазіраў не на Эдзіка, а ўбок. Потым павярнуў галаву, уважліва паглядзеў на Эдзікавы аблупленыя чаравікі і ціха спытаў: — Што ж мне рабіць?

— Калі далей ехаць нельга, то я вылезу...

— Вылезу! — праваднік зноў сарваўся на крык, усхапіўся: — Ён вылезе... Куды вылезеш?..

Ён пастаяў трохі на праходзе, аціх, рашаючы нешта, потым сказаў:

— Ідзі за мной.

Вёў ён Эдзіка не ў той канец вагона, куды бегаў сустракаць пасажыраў. Выйшлі на пераходную пляцоўку.

Адразу рванула холадам; нібы спяшаючыся, затахкалі, заляскаталі колы. Зайшлі ў тамбур суседняга вагона. Праваднік пакратаў ручку дзвярэй, што вялі ў вагон. Дзверы былі замкнёны.

— Во тут і будзеш ехаць,— не падымаючы галавы, сказаў ён Эдзіку. Павярнуўся, каб ісці назад, і Эдзік убачыў прыгорбленую і вострую, нібы счэсаную з бакоў спіну. Гарачая хваля ўдзячнасці і жалю да гэтага чалавека падкаціла пад горла.

— Вялікае дзякуў вам,— толькі і змог сказаць. Але праваднік, мусіць, не пачуў ягоных слоў, бо паспеў ужо прычыніць дзверы на пераходную пляцоўку, і ў тамбур уварвалася суматошнае ляскатанне колаў. Потым Эдзік пачуў, як клацнуў замок: праваднік замкнуў за сабой дзверы.

III

У тамбуры было пуста і прахладна. Цокалі колы на стыках рэек, вагон раскачваўся, закалыхваў. Пачало рэзаць вочы, нападала санлівасць. Эдзік не стаў праціўіцца ёй: скурчыўся на чамаданчыку, прыпёршыся да сценкі, сціснуўся, уткнуў твар у цёплы каўнер паддзёўкі, грэючы яго сваім дыханнем. Стала цёпла, і мяккая бязважкасць падхапіла Эдзіка на свае крылы. Але як толькі поезд спыніўся на нейкай станцыі — рэзка таргануло ў спіну,— і ён адразу прачнуўся. Насцярожыўся, напружаным слыхам ловячы галасы, шоргат ног за сценамі вагона. Яму здавалася, што зараз заскрыпіць ключ у замку і пачуецца голас кантралёра:

— А дзе ваш білет, таварыш пасажыр?..

Поезд пайшоў, і сон зноў ахінуў яго цёплым туманам забыцця. Потым былі другія станцыі, і на кожнай з іх Эдзіка будзіў штуршок у спіну. Ён прачынаўся, з нецярпеннем чакаючы, калі вагон зноў пачне раўнамерна калыхацца і зноў можна будзе ўткнуць нос у цёплы каўнер паддзёўкі.

Асабліва пакутлівай і доўгай была стаянка ў Асіповічах. Спачатку чуліся галасы і сапенне многіх лю-

дзей,— відаць, тут шмат садзілася, потым усчалася лаянка: не то нехта хацеў улезці без чаргі, не то без білета. Нехта прабег, грукаючы цяжкімі нагамі, закрычаў: «Міша! Міша! А ну, вылазь!..»

Усё — і на вакзале, і ў вагоне — угаманілася, прыціхла, але поезд яшчэ доўга стаяў. Здавалася, што ён ужо ніколі не кранецца.

Нарэшце пачуўся свісток паравоза, тарганупіся ляснуўшы буферамі, вагоны.

— Ну, можна лічыць, што бог памілаваў! — сказаў уголас Эдзік. Нейкія тры перагоны заставалася цяпер да яго станцыі. Тры перагоны — сорак мінут.

Спаць ужо не хацелася. Эдзік устаў і, прахукаўшы невялічкую лунку ў наледзі акна, пачаў глядзець, як настрэчу поезду наплывалі няроўныя, у сутонліва-сініх гурбах палі, як мільгалі калматыя кусты і дрэвы. На дварэ зачыналася спакойная марозлівая раніца.

Радасць, што праз нейкую гадзіну ён будзе дома, убачыць маці, зноў затапіла яго. Захацелася спяваць, і Эдзік пачаў просценькую песню, якую заўсёды спявала маці, калі ў яе быў харошы настрой:

Не сама я прала —
Кума памагала.
А я куме гарнец круп
Ды кусочак сала...

Потым Эдзік зацягнуў «Брадзягу». Спяваў, услухоўваючыся ў свой голас,— які ён моцны і звонкі і як яму цесна ў тамбуры, і сам сабе здаваўся «брадзягам», вялікім і смелым. Дайшоў ужо да «Бродяга Байкал переехал, навстречу родимая мать...», як раптам пачуў грубы голас:

— Ты што гэта глотку дзярэш?

Эдзік азірнуўся. У тамбуры стаяў высокі малады хлопец у форме чыгуначніка, з непатушаным сігнальным ліхтарыкам у руцэ.

— Так... весела,— няўпэўнена, але не губляючы весялосці, адказаў Эдзік. Ён падумаў, што гэты высокі і строгі хлопец — зменшчык старога праваднікa.

— А як гэта ты сюды трапіў? — Хлопец падышоў да дзвярэй, праз якія ўпусціў Эдзіка стары, пакратаў.— Дзверы ж зачынены.

— Мяне ўпусціў праваднік. Ну, той самы, што быў да вас,— пачаў тлумачыць Эдзік.— Ну, стары такі, лысы...

— Стары, лысы? — злосна перапытаў хлопец, потым пільным, быццам толькі цяпер убачыў, позіркам утаропіўся ў Эдзіка.— Слухай, а... білет у цябе ёсць?

— Няма... Ён і прывёў мяне сюды, таму што я без білета...

— Н-ну, лысы чорт, бачыш ты яго...

Эдзік на ўсе вочы глядзеў на праваднікa, нічога не разумеючы. Раптам яго як скаланула ад цьмянай здагадкі.

— Дык што?! Хіба вы не разам працуеце?

Хлопец сумна і насцярожліва паглядзеў на Эдзіка. Эдзік убачыў глыбокія, стомленыя бяссонніцай блакітныя вочы.

— Ці ты хітруеш, ці і ўзапраўду нічога не ведаеш. Не, здаецца, не хітруеш... Дык ведай, што стары замкнуў цябе ў чужы тамбур. У мой тамбур. Падкінуў, як зязюля падкідае яйкі ў чужыя гнёзды... Добра, што

кантралёры не налучыліся... А то было б і мне і табе... Ну, ды ладна. Пайшлі ў вагон. А з ім у мяне гаворка наперадзе...

IV

Эдзік пастаяў на прыпарушанай снегам платформе, пакуль поезд, замятаючы белы пыл, не пайшоў далей. Тады ён, узмахваючы чамаданчыкам, перайшоў цераз пуці. Ля слупоў з трансфарматарнай будкай павярнуў направа, у лес. Сцежка тут была няроўная, але цвёрдая, даўно ўтаптаная, і ступаў ён па ёй шырока і цвёрда.

Думаў пра маці, пра тое, што яна ўзрадуецца і ўсплакне, угледзеўшы яго. Але думка пра сустрэчу з ёй цяпер не была такой балючай і вострай, як учора, калі збіраўся ехаць дамоў і бегаў па ларках, шукаючы, што б такое купіць. Яна нібы паблекла, стушавалася.

Ён яшчэ не разумеў, што гэта ноч, якую ён правёў у вагоне, перайначыла яго, што за гэтыя некалькі дарожных гадзін ён нашмат пасталеў. Ён не ведаў і таго, што і праз многія гады ўспамін пра гэту ноч будзе прыходзіць да яго, як абавязковы напамінак аб нечым прыкрым і незразумелым. І гэты ўспамін заўсёды будзе суправаджацца сумным паглядам маладых, стомленых вачэй хлопца-праваднікa і яго ціхімі словамі: «Добра, што кантралёры не налучыліся!..»

1968

ЖУЛІК

Пад паветкай было светла і суха і нічым не пахла, як у пустой хаце зімой. Дзіўна, але Пятрок не адразу ўбачыў Жуліка, які ляжаў у бліжнім кутку — задам да варот, адкінуўшы хвост.

Пятрок пазваў сабаку:

— Жулік!

Сабака не паварушыўся, быццам быў нежывы. Пятрок ступіў яшчэ колькі крокаў.

— Жулік! — Цяпер ён пазваў мацней і з нецярплівасцю. Зноў ні адна шарсцінка не ўздрыгнула на спіне сабакі. Пад скурай востра выступалі пазванкі хрыбетніка і рэбры. Рэбры ледзь прыкметна ўздымаліся: сабака дыхаў, жыў. Петрыку стала зябка, быццам ён паглядзеў на нябожчыка ці на чалавека, якога ён некалі любіў, але які цяпер памірае, і ён, Пятрок, павінен будзе яго хаваць. Ён выйшаў на двор. З-пад ног сыпануліся кураняты, зацёхкала, закрычала адчайна-пуста ку-

рыца. На бузіне церабіліся вераб'і. Сонца стаяла высока і сляпіла вочы.

— Нешта сабака не адзываецца. Ці не захварэў? — спытаўся Пятрок у маці, зайшоўшы ў хату.

— Ён з зімы хварэе — і не здыхае, і не аджывае. Хай бы дайшоў ужо. Састарэў, глухі, бяззубы.

— Вы хоць есці яму даяце?

— Альбо гэта парасё маленькае, што шчэ няньчыцца з ім. Свінні ядуць, дык і яму хапае. Праўда, дні два нешта не відаць на двары,— маці грукала вёдрамі, абмешваючы ў іх тоўчаную бульбу мукой,— свінням.

Пятрок узяў некалькі бульбін у міску, раздушыў рукамі, даліў крупеняй з чыгунка на прыпечку, дабавіў малака і зноў пайшоў пад паветку.

І цяпер Жулік не адазваўся на голас. Толькі калі Пятрок зайшоў ад галавы і паставіў ля носа міску, ён расплюшчыў вочы, зірнуў на Петрака, але таго ажыўлення ці радасці, якія заўсёды былі пры сустрэчы, цяпер не паказаў. Сабака і не глянуў на міску, вочы самі заплюшчыліся. Ён рэдка і цяжка ўздыхаў, тады быццам раздаваўся ўшыркі, і рэбры выступалі пад скурай, як ручкі ў плоце.

Пятрок прысеў ля сабакі, падняў яго за галаву і сунуў мордай у міску. Жулік тарпануў галавой, аблізаў пысу, хлебтануў з міскі разы са два. На большае не хапіла сілы, і ён сунуўся галавой узбоч міскі на выпрастаныя лапы. На каляных, як дрот, чорных валасах пысы засталіся вісець крошкі бульбы. Сабака саслаб так, што не меў сілы нават хлябтаць. Пятрок зноў узяў яго за галаву, задраў угору, расціснуў шчэлепы і пачаў

з міскі ліць жыжку ў рот. Яна цякла па азызлаватых пакусаных губах, з куткоў рота на шыю і зямлю, але тое-сёе трапляла і ў горла, і сабака сутаргава глытаў, мутнымі вінаватымі вачыма пазіраючы на Петрака. Калі на дне міскі засталася адна гушча, Пятрок шпурнуў міску на двор. На яе адразу ж наляцелі куры.

Пятрок узняў Жуліка на ногі:

— А ну пайшлі!

Ногі не трымалі сабаку. Ён вісеў на руках, як на вяроўках. Пятрок адпусціў рукі — сабака асеў на зямлю.

— Не, брат, так нічога не будзе.

Пятрок згроб сабаку за грудзіну і павалок на двор. Жулік і цяпер быў як нежывы, худы зад яго бязвольна валокся па зямлі, грабучы за сабой саломінкі, трэскі. Сабаку ўсяго калаціла.

— Ага, давай-давай, у пасцель, можа, цягні,— нязлосна сказала Петраку маці. Яна стаяла ў загарадцы ля хлява, выцірала мокрыя рукі аб спіну кабана, які хлэмкаў над карытам.

Пятрок падцягнуў Жуліка да плота і апусціў на зямлю.

— Хай паляжыць на сонцы, сагрэецца трохі.

Сабака ляжаў, заплюшчыўшы вочы. Праўда, ляжаў адзін ён нядоўга. Яго зараз жа акружылі кураняты, пазалазілі на спіну, на галаву, а адно ўпарта старалася скляваць з пысы бульбяныя крошкі. Хоць сабака і быў ледзь жывы, але яму надакучыла гэта дзеўбанне ў пысу, і ён гыркнуў на іх, клацнуў зубамі. Кураняты рассыпа-

лісся куды каторае. Тут, у кутку паміж плотам і сцяной хаты, было зацішна, душна, і сабака спакойна заснуў.

Выйшла на ганак Ліля — босае чатырохгадовае дзіцянё ў чырвоных трусіках і блакітнай майцы; белае, як папера, незагарэлае цела; зажмурылася, узняўшы тварык угору:

— Ой, як багата сонца!

Працерла вочы, агледзелася кругом, убачыла Жуліка, закрычала радасна:

— Тата, сабака! У нас на двары сабака! Я вазьму ў бабы хлеба і прынясу яму.

— Ты спачатку сама паеш, а сабаку будзеш карміць пасля,— паказала з расчыненых дзвярэй галаву баба.— Ідзі, унучачка, паснедай!

Але малое ўжо было ля сабакі. Жоўтыя падушачкі броваў сабакі цяжка пайшлі ўгору — ён зірнуў на дзяўчынку,— і зноў уніз: сціснуў павекі. З вока выкацілася і папаўзла па шчацэ мутная кропля.

— Тата, ён плача! Ты бачыў, ён плача! — Ліля прысела ля сабакі, пачала гладзіць яго па галаве, па спіне.

— Пайшлі, дачка, паснедаем, а пасля і яму прынясеш што-небудзь — ці хлеба, ці кавалак рыбіны. Ён хворы, яму холадна. Ты ж бачыш, дрыжыкі ходзяць па ўсім целе. Хай трохі ачуняе, адагрэецца.— Пятрок узяў дачку за руку, і яны пайшлі ў хату, пакінуўшы Жуліка на двары аднаго. Яго зноў акружылі кураняты.

Ліля ў хаце не забавілася, выбегла на двор са скібкай хлеба і рыбінай галавой у руках, паклала Жуліку пад нос. Ён панюхаў і хлеб і рыбіну, але есці не стаў ні тое, ні другое — зноў ткнуўся пысай між лап. Колькі

разоў ён расплюшчваў вочы, мусіць, для тато, каб зірнуць на Лілю, хоць гэтым аддзячыць ёй за клопаты. А яна ўжо як прырасла да яго: гладзіла па галаве, па спіне, адганяла куранят...

— Кінь ты, унучачка, гэтага здыхляка, хай яго ваўкі задушаць. Пабач, які ён шалудзівы. Выпэцкаешся, поўсцю ўся абчапляешся,— баба не пакідала надзеі прагнаць унучку ад сабакі. Ды дзе там!

— Ай, баба Маша. Я буду з ім гуляць.

— Што-та за гульня з сабакам,— непрытворна залалася баба Маша.— Мо шчэ якую хваробу прывалок на сабе ці кляшчоў. Бяжы на лужок, унучачка, матылькоў палаві — іх там чоршта лётае...

Але Ліля нічога не хацела слухаць. Падышоў Пятрок.

— Мама, а дзяцей тут няма нічыіх? Каб пайшла, пагуляла?

Ён з дачкой прыехаў да маці ўчора ўвечары і не паспеў яшчэ агледзецца.

— На тым пасёлку ёсць. У Жэні, у Гэлькі, у Аркадзі. Там ёсць. А тут... Адкуль яны будуць. Сядзяць адны старыя карчы, дажываюць век. Вольчына Зіна была, раней прыязджала, прывозіла хлопцаў сваіх. Мусіць, з месяц бегалі па вуліцы. Такія добрыя хлопцы, пазагаралі, цёмныя сталі, як смоль, дык во ў гэтую нядзелю якраз прыехала па іх на машыне, забрала. Што ўжо голасу было, плачу — надта не хацелі ехаць. «Бабачка, міленькая, мы з табой будзем, і кароў будзем адпасваць, і курэй ганяць, усё-ўсё будзем рабіць, што загадаеш...» Надта не хацелася ім ехаць... Дзеці, а тут ім воля-вольная — і лес іхні, і

луг, і поле, і канава... Якая яна, ды ўсё ж вада, параздзяюцца дагала, канаву перагародзяць дзёрнам і плешчуцца дзень цэлы, не вылазяць з вады... І ты б узяў яе, ды прыйшлі б на канаву ці ў лес...

— Баба, не гаварыце так моцна, а то Жуліка пужаеце. Ён баіцца вашага голасу, бачыце, уздрыгвае,— перабіла бабу Машу Ліля.

— Жыў будзе твой Жулік па гэтым,— як дарослай, сур'ёзна адказала баба Маша.— Ён глухі, нічога не чуе, а ўздрыгвае, то мо ўжо даходзіць.— Яна зірнула на сабаку, потым на Петрака, усміхнулася.— Дастаецца ж яму ўсюды, беднаму, болей, чым каму. Летась са свайго вяселля прывалокся, дык, думала, ужо ўсё, ка-а-пец. Нехта бок прапароў і галаву разбіў. Ды жывучы, пранцы яго ведаюць. Паляжаў на сене, паскуголіў трохі, залізаў раны і зноў пайшоў. Кажуць жа, зажывае, як на сабаку. Адыдзіся ты, унучачка, няможна глядзець, як ты гладзіш яго. Бач, поўсць вылазіць на ім, клоччам вісіць. Адыдзіся... І ты маўчыш, не можаш загадаць,— зазлавала на сына.— Знайшлі забаўку ля здохлага сабакі.

Пятрок кіўнуў галавой, але нічога не сказаў ні ёй, ні дачцэ, пайшоў у хату. Маці тыцнулася па двары туды-сюды, дачакалася, калі ішлі на сена бабы з граблямі, і пайшла з імі. Неўзабаве і Пятрок выйшаў на двор. Узяў пад паветкай скрынку з цвікамі, малаток, сякеру, пайшоў на гарод — паднаўляць частакол. Стукаў малатком, кратаў рукамі кожную частаколіну, дзе заганяў новы цвік, дзе забіваў глыбей стары, у колькіх месцах прыбіў новыя колікі — старыя патрухлелі...

Пятрок сам некалі прынёс яго, тоўстага, як тугі скрутак воўны, шчанюка на кароткіх слабых лапах — у іх не ставала пруткасці нават трымаць сваё кароткае цельца. Было гэта гадоў чатырнаццаць таму назад. Пятрок яшчэ хадзіў у школу — ці не ў восьмы клас. Ён быў якраз у Івана Кнігі, пасабляў згружаць з трактарнага прычэпа дровы, а ў таго дні са тры назад ашчанілася сучка — як сляпыя краты, поўзаюць па ёй малыя, аж шэсцера. Петраку прыпаў на вока гэты куртаты светлаРуды і зусім бездапаможны цяльпук. Трымаць цела не меў сілы, а паспрабаваў Пятрок падражніцца, пстрыкнуў разы са два па носе — агрызнуўся, учапіўся ў палец, што там учапіўся — якія там зубы і сіла! «А ты, брат, з норавам!» — пахваліў шчанюка Пятрок. «Бяры, калі ўпадабаў, мне што, хіба шкода, усё роўна тапіць трэба несці...» — ухмыльнуўся Іван Кніга. Пятрок укінуў шчанюка ў шапку і панёс дамоў.

Так і застаўся жыць. Надта хітрае, жулікаватае было сабачанё з вясёлымі, жывымі вачыма. Жулікаватае... Нейкім далёкім нутром сваім яно чула, што калі выпадак аднойчы падараваў нечаканае шчасце — пакінуў жыць, дазволіў бегаць па зямлі, мець свой голас і зубы,— то за гэта шчасце трэба змагацца, заўсёды і ўсюды, чым і як даводзіцца.

Жулік быў сабака хітры і разумны. Ён рана пачаў дзяліць людзей на «чужых» і «сваіх» — тых, хто падабаўся гаспадару, Петраку, ці не падабаўся, і ў залежнасці ад таго, да «чужых» ці «сваіх» чалавек належаў, ён і сустракаў: ці пагрозлівым і непрымірымым «р-р-р!!!», ці прывітальна-ветлівым — тут можна было і хвастом віль-

нуць, голас расцягнуць да радаснага падвывання — «гаў-гаў-гаў!..».

Канечне, навука гэта давалася няпроста, і ці адзін раз адлятаў Жулік ад ганка, адкінуты цвёрдым, як камень, ботам самога ж Петрака, але кожны новы ўрок рабіў яго мудрэйшым. Жулік вельмі скора навучыўся распазнаваць людзей — па вачах. Ці ён баіцца, ці смела ідзе, ці ён шчыры, адкрыты, ці тоіць хітрыкі... Сама горай не любіў Жулік тых, хто асцярожненька ступаў на двор, з гэтакім прыніжаным, прыгорбленым «цюцька-цюцька...». І тут Пятрок нічога не мог зрабіць з ім. Спачатку не мог, а пасля дык і не хацеў: Жулік рэдка калі мог узненавідзець каго без дай прычыны.

Рознага дастаў Жулік на сваім вяку — і смешнага, і балючага. Лёгка, як у сваю будку, заходзіў у чужую хату — лапай прыпадыме клямку, адчыніць дзверы — адны, другія, паваліць засланку, і калі блізка стаяў чыгунок з якой ядой — то гэта ўжо было яго.

Адзін раз дык Пятрок сам быў сведкам, як Жулік украў цэлую свіную галаву. У таго ж самага Івана Кнігі. Мужчыны панеслі абсмаленую тушу ў хату, а галаву паставілі на шулу, на снег, каб кроў сцякала ды застыла трохі сала. Жулік толькі і цікаваў гэтага моманту. Хаваючыся за шулой, каб ніхто не ўгледзеў з хаты, ён падкраўся да галавы, стаў дубка, але і тады не мог дастаць да галавы. У другі раз Пятрок, мусіць, умяшаўся б, а тут паляўнічы азарт ахапіў і яго: што будзе далей? А далей было даволі проста. Спачатку Жулік спрабаваў лапай скінуць галаву з шулы, ды галава сядзела моцна. Тады ён пачаў танцаваць, падскокваць, каб дастаць зубамі.

Смяшнейшага танца Петраку не даводзілася бачыць... Можа, на які дзесяты раз Жуліку ўсё ж пашанцавала: галава шухнула ў снег. Тут ужо ён не даў маху: упіліўся ў вуха і павалок за хлеў, а адтуль — у кусты...

Відаць, лепшага смятанніка, як Жулік, таксама не было сярод сабак. Адчыніць стопку, скінуць накрыўку з гладышкі — ці шмат навукі трэба! Праўда, даставалася і тут — ці чапялой, ці колікам, а адзін раз і вілы ўсадзілі ў сцягно... Тыдні са два пралежаў ён тады дома, пад паветкай, гаючы раны...

А то ледзь не трапіў ваўкам на абед. Страшная была зіма тады, марозная, галодная, самая пiліпаўка. Пятрок тады кожны вечар хадзіў да Назара Цмыгі — няўдалага паляўнічага і пустога гаваруна. Сядзелі вечарамі, байкі баялі. Байкі байкамі, а ў Назара была дачка Анюта, і гэта да яе хадзіў Пятрок.

Кожны вечар услед за ім бег і Жулік. Петрака ён чакаў пад лазняй, што стаяла за соткамі ў самым сасонніку. Тут ваўкі і аблажылі яго. Якім шчасцем Жулік выслузнуўся з іх зубоў,— а было ваўкоў аж чатыры,— аднаму яму вядома. Праз дзірку ў плоце ён ускочыў у двор. Сенцы не былі зашчэплены, і Жулік уляцеў у іх, а там — на дзежку, з дзежкі — на печ,— зімой у сенцах не жылі і ў печы не палілі,— і ўжо там, на печы, даў волю галасу: завыў адчайна і жаласна — так, што аж страшна стала людзям у хаце. Усе выскачылі ў сенцы, запалілі святло і ўбачылі Жуліка. Нават і тады ён баяўся злазіць з печы.

Не адзін год Жулік быў першы на сабачых вяселлях. Тут яму памагалі і сіла, і магутныя іклы, і вёрткасць.

Ён не ведаў сабе роўных, пакуль у Назара Цмыгі не вырас паджары, з рудавата-цёмнымі панурымі вачыма ганчак. Некалькі гадоў яны рэзаліся як не на смерць і перамагалі то адзін, то другі, але маладосць нарэшце ўзяла сваё — ганчак адцёр Жуліка. З гэтай новай роллю Жулік доўга не хацеў мірыцца і на кожным вяселлі «паказваў зубы», але гэта ўжо не была тая ярасная і адчайная разня першых гадоў саперніцтва, а проста абарона былога гонару і былой славы — без крыві і вырванага клочча шэрсці. Узрост браў сваё.

Апошнія гады да ўсяго іншага прыйшла і глухата.

Пятрок прайшоў плот ад вуліцы, завярнуў пад поплаў. Час блізіўся пад абед, было душна, і Пятрок падумаў пра тое, што цяжка будзе жонцы ў аўтобусе, калі надумае сёння ехаць.

Высока ў сівой духаце неба, крута заломваючы кругі, плаваў коршак. Здавалася, на зямлі яго мала што цікавіла,— птах проста вылецеў пагуляць, пазабаўляцца, праверыць пругкую сілу распасцёртага крылля. Але Пятрок ведаў, што коршак будзе кружыць так гадзіну, другую, спакойны і ўпэўнены ў праваце дадзенай яму прыродай сілы, і што на зыходзе гэтай ці другой гадзіны рашыцца лёс якой-небудзь жывой істоты,— можа, беднай перапёлкі, ці жаўранка, ці нават курыцы,— але Петраку не хацелася ісці па ружжо, каб пужнуць яго адсюль.

Прыбегла Ліля, стала перад бацькам, склаўшы, як старое, ручкі на жываце: навучылася ад бабы Машы.

— Тата, а Жулік ужо хлеб есць і ўстае на пярэднія

лапы,— сказала і светла пазірала на бацьку, і вачаняты яе аж гарэлі ад радаснага ўзбуджэння.

— Добра, дачка. Раз пачаў есці хлеб — будзе жыць.— Пятрок прыгарнуў дачку да сябе.

— Я яму адзін раз прынесла хлеба, і ён увесь яго з'еў, а другі раз не ўвесь з'еў, дык куры ў яго абклявалі.

— Нічога, ён гэтым курам яшчэ пакажа, дзе ракі зімуюць.

— Ага, хай пакажа.— Дачка пабегла назад, у двор, узбіваючы на дарозе пыл лёгкімі ножкамі. Пятрок пайшоў да канавы. Ішоў, блытаючыся нагамі ў канюшыне, сеў на бераг канавы, спусціў разутыя ногі ў ваду, што струменілася па пясчаным дне. Вада халадзіла ногі, абмывала іх, і разам з халадком, з гэтым шаўкавістым казытаннем вады, разам з даўкім, гарачым пахам торфу і разамлелых кветак прыйшло адчуванне дабрыні і спакою. Пятрок даўно ўжо жыў у горадзе і нізавошта не вярнуўся б жыць у сяло, хоць і любіў прыехаць «падыхаць свежым паветрам». Жыць — не вярнуўся б, бо цяпер усё яго жыццё было там, у горадзе, і ён сам увесь быў там, але нейкая маленькая часцінка яго засталася тут, і без яе ён не мог жыць.

Пятрок ляжаў, адкінуўшыся на спіну, галавой на мяккай травяной купіне. Над ім срабрыста-белае неба, ногі ў вадзе, і думкі яго плылі, як гэта мяккая халодная вада. На нейкае імгненне Петраку здалося, што ён чуе, як нетаропка цячэ час,— спакойна, ціха, вечна, сам сабой. Гэта было незвычайнае адчуванне. Ён адначасова адчуў сябе і хлапчуком, як яны некалі хадзілі з маці на балота збіраць журавіны і, натомленыя, прысаджваліся на мяк-

кіх махавых купінах адпачыць, апусціўшы ногі ў расквашаных лапцях у балотную халодную ручаіну, і з імі быў Жулік — зусім малады, вясёлы, з жывымі адданымі вачыма; і бацькам — маладым і шчаслівым ад таго, што ў яго ёсць вялікая радасць, гэты жывы камячок — Ліля; і мужчынам, у якога ёсць жонка, якую ён кахае, а яна яго; і яшчэ некім, большым і мацнейшым, хто аб'ядноўваў разам усё гэта і яшчэ шмат што. І яго роднае сяло, ад якога ён адвыкае, адвык ужо, якое ён перастае любіць, хоць сам і стараецца ўгаварыць сябе любіць яго, бо яно ўжо нечым злуе яго, нечым не падабаецца яму, можа, тым, што не падобна на горад, што сюды нязручна дабірацца. У трох кіламетрах адсюль, за ляском, белай сілікатнай пірамідай узрасла воданапорная вежа, а каля яе выстраіліся двухпавярховыя і аднапавярховыя цагляныя дамы — гэта туды перасяляюцца, у каго хапае смеласці, пасялкоўцы.

Там, дзе бялее, быццам плыве над зялёным грабянцом лесу, белая вежа — цэнтр калгаса, туды перацягваюцца астаткі брыгады, і, відаць, хутка давядзецца пераязджаць і маці, разламаць гэтую старую хату і хлеў на дровы.

Пятрок устаў, пайшоў у двор. Жулік спаў. Толькі цяпер ён ляжаў у цяньку, ля варот: схаваўся ад сонца. Ён праспаў увесь дзень, цяжка і неяк вінавата ўзнімаў вочы на Петрака, калі той спыняўся ля яго. Пятрок два разы карміў яго. Пад вечар Жулік устаў на ногі, стаяў, хістаючыся, на трох лапах, падкурчыўшы пярэднюю: відаць, нехта добра ўгадзіў па ёй. Ногі яшчэ былі слабыя, зад вадзіла ў бакі, і сабака зноў лёг. Лежачы абнюхаў

куст пырніку, малакроўную бледна-зялёную сцябліну лебяды, што выбілася праз шчыліну з гарода ў двор. Абнюхваў доўга, варушачы ноздрамі, быццам усё гэта бачыў першы раз у жыцці. Узяў травіну на зуб, паспрабаваў жаваць, пусціў зялёную сліну...

Начаваць Жулік не пайшоў пад паветку, застаўся ля плота.

Назаўтра ён ужо зрабіў некалькі кругоў па двары, але больш ляжаў, набіраючыся сілы. Ліля зноў не адыходзілася ад яго. Жулік дазваляў ёй рабіць з сабой усё, што яна хацела.

Ля Жуліка і застала яе маці, калі пад вечар заявілася з аўтобуса, убачыла і аж спалохалася: божа мой, што робіць яе мілае дзіця — гуляе з нейкім аблезлым сабакам. Схапіла яе на рукі, панесла ў хату, доўга мыла і рукі і твар цёплай вадой з мылам. А вярнуўся Пятрок — ён хадзіў якраз у лес,— наляцела на яго: як ты можаш дапусціцца да такога, бацька называецца...— і пайшла, і пайшла... Пятрок пазіраў на яе, усміхаўся.

Ён ведаў жонку, ведаў яе раўнівую любоў да дачкі, яе хваравітыя страхі: каб хаця з ёю нічога не здарылася, спытаўся пра другое: «Як даехала?» І Марына пачала расказваць, як ёй пашанцавала: толькі сышла з аўтобуса — ідзе машына сюды, на брыгаду, і нават было месца ў кабіне, словам, з дарогай усё было добра, але прыйшла з поля маці — Марына зноў успомніла сваё.

— Мама, вы толькі падумайце: заходжу ў двор, бацьк-

кі няма, недзе шлындаецца па лесе, а Лілечка гуляе з гэтым сабакам... А ў яго, можа, хвароба якая?

— А з кім ёй тут гуляць? — чамусьці зазлаваў Пятрок.

— Як з кім? З дзецьмі.

— Няма тут дзяцей, Марыначка. Трэба ісці на той пасёлак, там ёсць... А тут адны старыя,— нечакана падтрымала Петрака маці.— А якая хвароба можа быць у сабакі? Жыве разам з намі, і ходзіць разам са свіннямі, і есць з імі.

— Ай, мама, што вы гаворыце? Хай бацька меней па лесе шастае, а болей з дзіцем забаўляецца.— Яна зірнула ў акно і пабялела: ля плота ляжаў Жулік, а Ліля сядзела ля яго і ўплятала стужку ў хвост. Марына вопрамеццю выскачыла ў двор, схапіла дачку на рукі, турнула нагой Жуліка і, лупцуючы малую, прынесла ў хату.

— Вы толькі паглядзіце, што яна вырабляе! Толькі што пераадзела ва ўсё чысценькае. Божа мой, уся ў поўсці, уся ў пяску, у зелені.— Марына сама плакала, плакала Ліля, вырываючыся з рук; крычаў Пятрок. У хаце стаяў такі гвалт, што старая махнула рукой і пайшла ў грады: разбірайцеся самі, як хочаце, яна не будзе ўмешвацца...

Хвілін праз пятнаццаць у хаце ўсё ўляглося, і ўсе ўтраіх — Пятрок, Марына і Ліля, пераапранутая ў новую сукеначку, з новым банцікам на галаве — выйшлі на вуліцу і пайшлі ў бок лесу. Усё мірна і ціха было ў гэтай маленькай сям'і. Марына расказвала пра дарогу, пра тое, як начальнік участка не хацеў даваць ёй водпуск і як яна ўсё ж настояла на сваім. Пятрок слухаў яе.

Толькі Ліля ўвесь час круціла галоўкай, азіралася на бабін двор, дзе пад плотам застаўся ляжаць хворы Жулік.

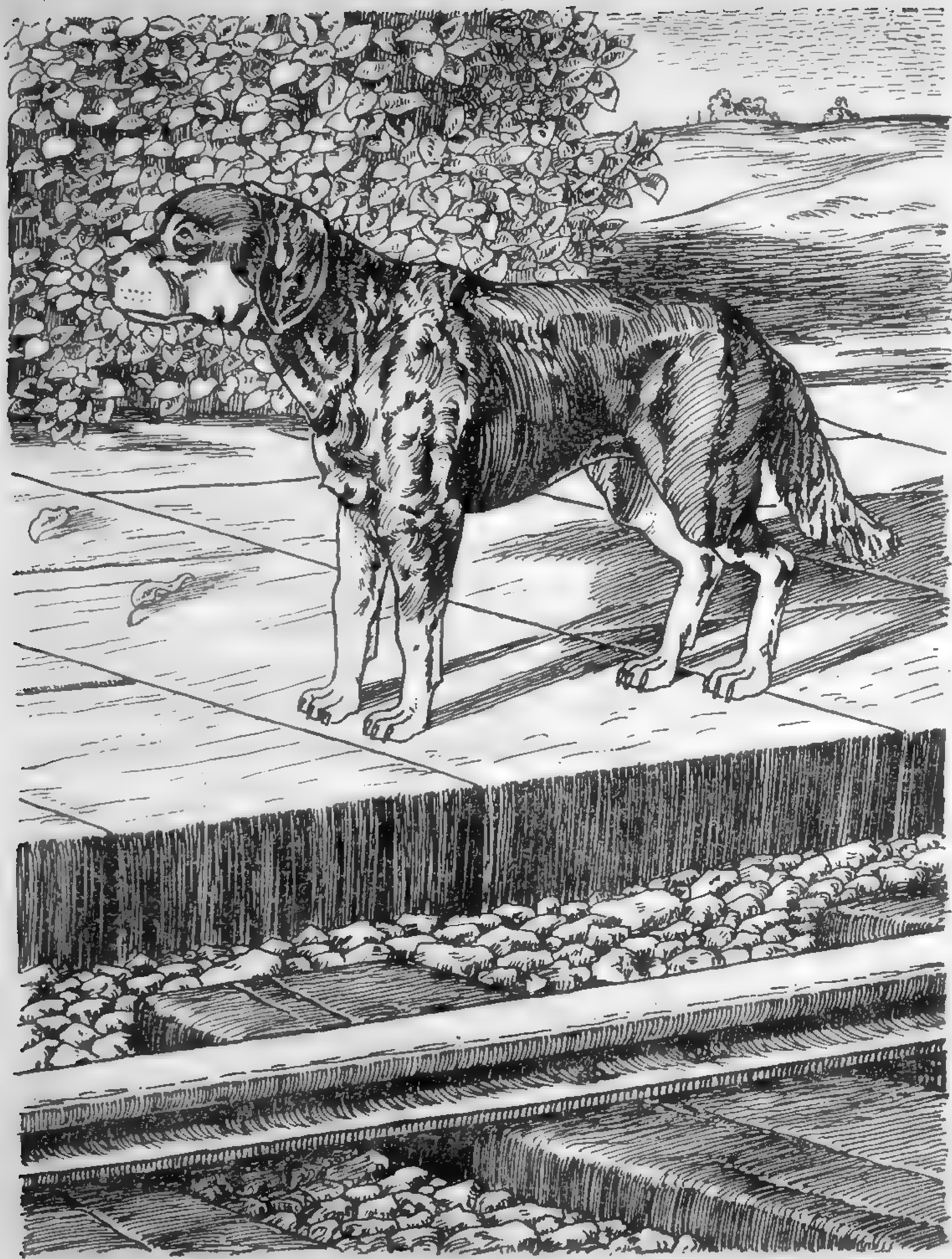
Ад'язджаў Пятрок назаўтра пад вечар. Ехаць рашыў цягніком, што ішоў ноччу, каб раніцай паспець на працу.

Выйшаў за пасёлак, азірнуўся назад: метрах у дваццаці за ім, угнуўшы галаву да зямлі, куляўся на трох нагах Жулік. Ён узняў галаву толькі тады, калі да Петрака засталося метраў з пяць. Прыпыніўся, завіляў хвастом. Пятрок падазваў яго, пагладзіў за вушамі. Жулік цягнуўся галавой угору, намагаючыся лізнуць Петрака ў твар.

— Ну, а цяпер марш дамоў! — загадаў Пятрок.— Марш дамоў!

Жулік адскочыў убок. Ён стаяў на трох нагах, трымаючы перабітую на вісу. Пазіраў на Петрака, быццам не разумеў, што той хацеў.

— Дамоў! — яшчэ раз сказаў Пятрок і пайшоў сам, адразу ўзяўшы шырокі спорны крок. Азірнуўся адзін раз: Жулік стаяў на тым жа месцы. «Хай ідзе назад. Куды ён з перабітай нагой»,— супакоіў сябе Пятрок, быццам перад некім апраўдваўся. Але калі кіламетра праз паўтара, узбіраючыся на пагорак, Пятрок азірнуўся, то ззаду, метраў за дзвесце, убачыў Жуліка: той размерана куляўся ўслед па дарозе. Убачыў, што Пятрок стаіць, прыпыніўся, высалапіўшы язык. Пятрок паклікаў яго. Жулік пракульгаў метраў дваццаць, звярнуў да канавы, пачаў хлябтаць ваду, цікуючы вачыма за Петраком. Пятрок пайшоў далей, і Жулік зноў закуляўся за ім. Так яны і

ішлі, як прывязаныя адзін да аднаго, не зблізкаючыся: варта было Петраку стаць, як зараз жа прыпыняўся і Жулік, Пятрок ішоў далей — ззаду куляўся і Жулік...

Ісці трэба было праз сяло. Кіламетры на два выцягнулася яно па хрыбце невысокага і даволі роўнага пагорка. Час быў перадвячэрні, сонца толькі што зайшло, на вуліцы было шмат людзей — то групкамі па пяцьшэсць чалавек, то па адным яны сядзелі на лавачках, уважлівымі позіркамі праводзілі Петрака. Сяло стаяла недалёка ад чыгункі, і людзі здагадваліся, куды ідзе гэты чалавек... Недзе пасярод сяла на вуліцы хлапчукі гулялі ў футбол. Пятрок ледзь прашыўся праз іх крыклівы і бегатлівы натоўп, падумаў, што Жуліку тут не прарвацца, футбалісты яго не прапусцяць. «Хай ідзе дамоў»,— зноў супакоіў сябе. І праўда, праз нейкі час пачуў ззаду крыкі, галёканне. З такім азартам і гвалтам хлапчукі маглі сустрэць толькі незнаёмага сабаку... Крыкі неўзабаве сціхлі, і Пятрок спакойна пакрочыў далей.

Шырокая вясковая вуліца пераходзіла ў грэблю, за якой пачынаўся даволі круты пад'ём на новы пагорак, за якім ішоў лес. За гэтым лесам і была чыгунка. На паўдарозе да лесу Пятрок раптам пачуў ззаду галасы сабак. Азірнуўся: у кустах на грэблі ішла валтузня, чулася гырканне, мітусіліся цені. Гырканне сціхла, і з кустоў выскачыў Жулік, але яго ў некалькі скачкоў дагналі два чужыя сабакі, і ўсе тры, скруціўшыся ў клубок, пакаціліся па зямлі. Пятрок кінуўся на дапамогу Жуліку. Сабакі так раз'ятрыліся, што не чулі, як падбег Пятрок. Ён нагой адкінуў аднаго з іх, другога, яны заякаталі, ірва-

нулі наўцёкі. Жулік сядзеў на зямлі, залізваў пакусаны бок.

Далей яны ішлі, як гэта было заўсёды раней, калі Жулік быў маладзейшы, а Пятрок жыў у вёсцы: Жулік то пераганяў Петрака, то адставаў, то ішоў нага ў нагу.

У лесе было цёмна, дарога цьмяна жаўцела ўперадзе, і Петраку было прыемна чуць то спераду, то ззаду, то збоку размераны сухі шоргат і бачыць круглы чорны цень...

У станцыі людзей было мала, да адходу цягніка было болей дзвюх гадзін, і Пятрок выйшаў на двор, да Жуліка.

— Ну, а цяпер ідзі дамоў,— сказаў яму мяккім, лагодным голасам: яму і самому не хацелася разлучацца з сабакам. Ён пагладзіў яго за вушамі, па худой спіне, зноў паўтарыў: — Ну, ідзі...

Падышлі да водаправоднай калонкі. Пятрок пусціў ваду, напіўся сам, напаіў Жуліка — з бетоннага жолаба.

— Ну, марш дамоў,— ужо строга загадаў Пятрок, падштурхнуўшы сабаку наперад, і Жулік пабег.

Пятрок вярнуўся ў станцыю, прылёг на лаўцы. Заснуў ён непрыкметна, забыўшыся на заўсёдны дарожны клопат: каб хаця не праспаць. Прачнуўся ад адчування, што вельмі цёпла стала ў твар, быццам падзьмуў аднекуль цёплы вецер. Потым нехта далікатна правёў мяккім па шчацэ, па губах... Пятрок расплюшчыў вочы: між лавак, пысай ля самага Петраковага твару, стаяў Жулік. У слабым паўзмроку цьмянага святла, што ішло са столі ад дзвюх лямпачак у вялізным пяціражковым люстры, мок-

рымі крышталікамі антрацыту блішчалі яго вочы. Дзверы ў станцыю былі адчынены.

У Петрака перахапіла дыханне.

Яны выйшлі на двор. Тут было халаднавата, высыпалі зоркі. Пятрок правёў Жуліка цераз пуці, яшчэ раз загадаў:

— Ну, ідзі дамоў. Ідзі!

Цяпер Жулік адразу закуляўся па сцежцы і неўзабаве прапаў у цемры. Пятрок вярнуўся ў станцыю: была пара браць білет.

Праз некалькі дзён ён атрымаў пісьмо ад Марыны.

«У сяле вельмі добра, у лесе шмат чарніц, нават пайшлі баравікі,— пісала яна, прасіла, каб і ён прыехаў хоць на дзень-другі. А ў канцы пісьма было і пра Жуліка: — Жуліка нашага ўжо няма. Са станцыі ён тады вярнуўся, а праз некалькі дзён як быццам і зусім паправіўся. Ліля ад яго не адыходзіла — і карміла, і паіла. А пасля неяк раніцай, калі мама пайшла на работу, пайшоў з двара і ён. Пайшоў і не вярнуўся. Не вярнуўся ні назаўтра, ні на паслязаўтра. Няйначай здох недзе. І ведаеш, не стала яго, і мне яго стала шкода. А ўжо Ліля, дык тая тры дні месца сабе не знаходзіць, і плача, і кліча яго, і ўпрошвае вярнуцца: ёй здаецца, што Жулік пайшоў ад нас, таму што мы пакрыўдзілі яго...»

Жулік застаўся Жулікам. Відаць, чуў блізкую смерць і, як усякі добры сабака, сышоў з двара, каб і смерцю сваёй не даваць лішніх клопатаў гаспадарам.

У адзін з марозных зімовых дзён Пятрок ішоў па доб-

ра ўезджанай машынамі дарозе ў сяло. Ішоў і час ад часу спыняўся, расшпільваў паліто, заглядваў за пазуху. Там, добра прыгрэўшыся, выцягнуўшы востры носік угору, сядзеў чорна-белы шчанюк з вясёлымі жывымі вачыма. Аддаючы яго, гаспадары казалі, што гэта чыстапародная лайка. Петраку ж больш за ўсё падабаліся гэтыя хітрыя, разумныя, рудавата-жоўтыя, быццам з балтыйскага бурштыну вочы.

1974

ДРУГІ ВАРЫЯНТ

У Мінск цягнік прыйшоў у восем раніцы, і Васіль праз падземны пераход выйшаў на прывакзальную плошчу, шэрую ад густога цёплага туману, бруднага мокрага асфальту, масіўных змрочных сілуэтаў будынкаў. Стаяў, прысланіўшыся плячыма да металічных парэнчаў, пазіраў на людзей, якія выбягалі з тунеля, штурхаліся, кідаліся да стаянкі таксі, да трамвайнага і тралейбуснага прыпынкаў і беглі так, быццам гэты трамвай ці тралейбус былі апошнія і калі чалавек не ўшчэміцца ў яго, то свет перавернецца дагары нагамі...

У Васіля таксама жыў такі душэўны сверб — хутчэй уціснуцца ў трамвай ці тралейбус,— але ён перасіліў яго і застаўся стаяць ля парэнчаў, знешне спакойны і абыякавы да ўсяго, што тварылася кругом. Ён адчуваў, што мацнейшы за гэтых мітуслівых людзей, пераконваў сябе, што мацнейшы за іх, і таму можа паблажліва і звысака глядзець на ўсю іхнюю мураіўную мітусню. Васіль быў рослы — вышэй за метр восемдзесят, чуў нерастрачаную

сілу ў жылаватым целе, і гэта неўвароткае здароўе маладога цела таксама паддавала яму смеласці. Ён хацеў, каб усе бачылі, што ён не баіцца горада, што тут ён — дома, але і па маленькіх, чуйна насцярожаных, як у дзікага кабана, вострых вачах яго, і асабліва па руках — доўгіх і вялікіх, якім ён не знаходзіў месца і яны то сціскаліся ў набраклыя кулакі, то дрыготка гладзілі адпацелы метал парэнчаў — было відно, што ён не такі ўжо і спакойны, што і яму нечага боязна.

Ён прыехаў паступаць у інстытут і, як усе, хто прыязджае паступаць з сяла, прывёз з сабой трывогу і разгубленасць.

І цяпер ён стаяў і чакаў, хаця і сам не ведаў, што чакаў...

Цяжэй за ўсё ў чужым месцы прыняць першае, хай і зусім дробязнае, рашэнне. У незнаёмым горадзе, дапусцім, сесці ў аўтобус, ці зайсці куды-небудзь перакусіць, ці яшчэ зрабіць што-небудзь. Для Васіля Мінск быў чужым месцам, хоць сам ён і не хацеў прызнавацца ў гэтым. Прызнавацца не хацеў, але адчуў гэта адразу, як толькі апынуўся на плошчы: нікому не было ніякай справы да яго — хто ты, што ты, чаго прыехаў сюды і чаго тырчыш, як ёлупень, на гэтым вірлівым месцы. Васіль надта добра разумеў усіх людзей, што вывальваліся з тунеля і адразу кідаліся да трамваяў і тралейбусаў. Яны ведалі, што рабілі. Яны баяліся горада, незразумелага тлуму яго і мітусні і стараліся ўцячы ад усяго гэтага, схавацца — хай у той жа трамвай ці тралейбус.

Васіль шкадаваў, што не напісаў Валодзю, каб той сустрэў. Брацянік па бацьку, Валодзя жыў у Мінску ўжо

гадоў з дзесяць, працаваў прарабам. Клопатаў у яго і сваіх стае: і сям'я — сам, жонка, дзіця — і работа, але нідзе не дзеўся б, сустрэў бы. У чамадане, які стаяў тут жа, ля ног, разам з падручнікамі па матэматыцы, фізіцы, шпаргалкамі па рускай літаратуры была пляшка «сваёй» гарэлкі — так, на гасцінец.

Васіль у Мінску быў ужо адзін раз, гады з чатыры назад, і ведаў, дзе Валодзя жыве і як дабірацца да яго, ды што там дабірацца — жыў ён у самым цэнтры. Той раз яны былі разам з Раманам, малодшым Валодзевым братам, хадзілі па вуліцах, разявіўшы раты, дзівіліся на ўсё — на тралейбусы, на чорныя легкавушкі, на цырк, на планетарый. Якраз прыпала свята вызвалення — усюды сцягі, зелень, кветкі, музыка, людзі з ордэнамі, медалямі на грудзях. Бацьку б сюды, хай бы пачапляў свае, пазадаваўся. Увесь праспект ля плошчы Перамогі быў забіты людзьмі, і толькі пасярод яго — вузкі, як вулачка, калідор, і па ім ішлі колішнія камандзіры, партызаны, падпольшчыкі — і старыя, сівыя, і маладзейшыя. Яны ішлі ў гэтым вузкім людскім калідоры, стомлена і вінавата ўсміхаліся, а з бакоў на іх і пад ногі ім ляцелі кветкі. Васілю запомніўся маленькі сухі дзядок з арэхавай качарэжкай, у яго было тры ордэны на чорным пінжаку, ён ішоў і плакаў. Усе весяліліся, пад нагамі валяліся кветкі, а ён плакаў. Потым, калі людзі трохі паразыходзіліся, Васіль з Раманам прайшлі па тратуары да абеліска — глядзелі на партрэты, што на дашчаных, абцягнутых чырвоным, шчытах стаялі абапал праспекта. Шчытоў было шмат, і партрэтаў было шмат, і як не пад кожным стаяла слова — «загінуў». Загінуў, загінуў, загінуў...

Сталыя мужчыны, жанчыны, а болей — хлапчукі, такія маладыя, бязвусыя...

А вечарам яны глядзелі салют. І зноў адчувалі сябе весела і бесклапотна. Гэта было тады. Тады добра было.

У вірлівым натоўпе, што вывальваўся з тунеля, Васіль убачыў маладзенькую белавалосую жанчыну з дзяўчынкай на адной руцэ і чамаданам у другой і рынуўся ёй насустрач. Усю дарогу ён ехаў у адным купэ з імі, і толькі тут, на вакзале, яны разлучыліся. Васіль хацеў дапамагчы ім сысці, але жанчына сказала, каб ён не чакаў іх, ім доўга збірацца, ды і чамадан іх не надта цяжкі, і ён падумаў, што, можа, яна хоча застацца адна.

Цяпер ён узрадаваўся, угледзеўшы іх. Дзяўчынцы было гады два, і яна пазнала Васіля і разявіла роцік, паказаўшы ланцужок дробненькіх зубак. Васіль узяў у жанчыны чамадан, і яны выйшлі да трамвайнага прыпынку. Яшчэ ў цягніку Васіль даведаўся, што жанчына з дачушкай едзе праведаць свайго мужыка, ён во ўжо болей года служыць у Мінску ў арміі... Васіль усміхнуўся: успомніў, як яна ноччу ўкладвала спаць сваю непаслухмяную дачушку, гладзіла рукамі па ўсяму цельцу — грудках, жывоціку, ножках, гладзіла і расказвала-прыпявала: «Ласачка-ласачка, дзе была? — У бабкі.— Што рабіла? — Кросны ткала.— Што зарабіла? — Кусок сала.— Дзе паклала? — На паліцы.— А дзе сала? — Кошка ўкрала...»

Дачушка доўга не хацела спаць, і маці зноў і зноў пачынала: «Ласачка-ласачка...» Цяпер Ласачка ўтульна сядзела на руках у маці, адно круціла галоўкай па баках,

а Васіль з жанчынай перакідваліся нязначнымі, абаім прыемнымі словамі.

— Дык перадавайце прывітанне свайму служываму.

— А няўжо ж... Шчэ каб прыраўнаваў! Ён у мяне на гэта скоры...

— Раўнаваць будзе, то і любіць будзе...

— Ён і так любіць...

Васіль і без гэтых яе слоў чамусьці ведаў, што любоў у іх ёсць, і, мусіць, крэпкая і спакойная. Ён пасадзіў іх на трамвай, памахаў рукой, а пасля і сам узяў у рукі чамадан.

Дома быў Валодзя. Ён толькі што ўстаў і цяпер упарта муштраваў шчокі «харкаўскай» брытвай, крывіўся, нацягваючы скуру рукамі. Ён шчыра ўзрадаваўся, убачыўшы Васіля:

— Прыехаў усё ж! Маладзец! А я думаў, што ты даў труса.

— Прыехаць — прыехаў, а як паеду? Можа, пасля першага экзамену падцісну хвост ды цішком назад, у сваё Дубно. Бацька ўсё тачыў, каб не мудрыў і ехаў да Шуры, паступаў на юрфак. Шура быў зімой, дакляраваў памагчы. А на якога д'ябла мне Казахстан, іх юрыдычны... Я ведаю: Шура, калі захоча, паможа, ды пайшлі яны. Прысталі, быццам я з калыскі ўчора вылез... Падаў на інжынерны, пагляджу, чым усё гэта пахне.

— І добра зрабіў. Да кожнага чалавека калі-небудзь прыходзіць пара, калі трэба стукнуць кулаком па стале, каб даказаць, што ты мужчына. І чым раней ты гэта зробіш, тым лепей.— Валодзя касіў вокам на Васіля і разам лавіў рукой, дзе яшчэ чаплялася шчаціна. Сказаў, што

Люсі няма дома, з хлопцам паехала да сваіх у сяло, так што Васіль можа абкладацца кніжкамі і зубрыць свае формулы ці рашаць задачкі, пакуль не пасінее,— ніхто ні часу яго, ні заняткаў не ўрве, калі сам будзе пільнавацца, бо сам Валодзя дома бывае мала, а суседзі паехалі ў адпачынак.

Снедалі, і Валодзя вучыў Васіля, як трэба здаваць экзамены. Галоўнае на экзаменах — цвёрдасць. Галоўнае, каб экзаменатар бачыў, што ты не смаркач які, а мужчына, што ты яго не баішся, бо ты ведаеш, чаго прыйшоў і што табе трэба. Адчувай сябе так, быццам ты раўня экзаменатару: седзіцё, гаворыце, ты гаворыш, ён слухае, так во, як мы з табой. Васіль засмяяўся, запярэчыў: добра так гаварыць тут, а возьмеш білецік у рукі — і не прыкмеціш, як затрымцяць каленкі, ды ў яго ніколі і не было гэткай порсткасці, у яго так: ведаю — дык ведаю, не ведаю — дык не ведаю. На глотку тут не возьмеш. Але Валодзя не пагадзіўся: на экзаменах часта рэжуцца, асабліва жаўтароцікі, з-за страху. Ён, можа, і ведае білет, а язык, што ў заікі,— пык-мык, а экзаменатару што — заікаешся, значыць не ведаеш, ідзі, мілы, павучы, за дзвярыма цэлая рота чакае.

Валодзя гаварыў так упэўнена і цвяроза, што і Васіль пачаў верыць у тое, што паступіць. А што? Вучыўся ён добра, усе прадметы ішлі роўна, хіба толькі яго самога больш цягнула да матэматыкі, з ёй ён быў на «ты», і не любіў хімію, заеўся з хімічкай, не жылі, а нервы пераядалі адно аднаму. Таму і тройку вывела — адну на ўвесь атэстат.

Васіль слухаў Валодзю, поўніўся ўпэўненасцю, што

ўсё будзе добра. Вунь летась Валера Каждан паступіў і ніякім не быў медалістам, ніякім выдатнікам. Дык няўжо ж ён горшы за Валеру? Урэшце, пабачым, сказаў сляпы, як бязногі паскача. Трэба паступаць і паступіць. Гэта ж, браце ты мой, Мінск, Мінск, а не Дубно тваё.

Успомніўся Мінск — той, калі яны прыязджалі з Раманам. Яны ўтрох — Валодзя, Раман і Васіль, хадзілі на канцэрт у заводскі тэатр. Сядзелі высока, на галёрцы. Васіль ніколі не бачыў такой вялізнай і прыгожай залы, столькі люстраў, столькі святла, столькі пражэктараў, і поўна людзей. І столькі дзяўчат, і зноў жа — прыгожыя, каб хто сказаў дома, што недзе іх столькі, ніколі не павярыў бы, сказаў бы, што набрахалі. Хоць Дубно і немаленькае сяло, двароў пад дзвесце, а колькі там тых дзяўчат, ды яшчэ каб такіх прыгожых. Праўда, пазней Васіль убачыў, што ў зале не ўсе такія ўжо і прыгожыя, проста на іх болей фарбы і пудры, чым на дубенскіх, і адчуваюць яны сябе вальней. Паглядзеўшы на кожную з іх, можна было падумаць, што толькі адна яна і ёсць у гэтай зале. Хоць за тыя два дні Васіль пабачыў усягоўсякага, што здзіўляла і сваім размахам і навізной, але ў той вечар ён чакаў яшчэ нечага такога, што б канчаткова, як цвіком, прышпіліла яго сэрца да горада...

На сцэну — далёка, недзе там, унізе, як на дно ямы,— выходзілі артысты: чыталі вершы, спявалі, паказвалі балетныя, спартыўныя нумары. Усё гэта было прыгожа, з музыкай, але Васілю ўсё гэта было трохі знаёма — і па тэлевізары, і па раённым Доме культуры — ён колькі ра-

зоў быў там... Пражэктары — чырвоныя, зялёныя, сінія, белыя — распаласавалі цёмную прастору залы, збегліся ў круг на сцэне, і ў гэты круг выйшаў дзяцюк. Здаровы, плячысты, з вялізнай грывай, у цесным чорным пінжаку і васільковых караткаватых штанах — з вузкіх калашын вылазілі моцныя, шырокай косці ногі ў вастраносых модных чаравіках. Во касталом быў бы, каб гуляў у футбол! Дзяцюк усміхнуўся зале, і ім, галёрцы, і аркестру, і ўсе ўбачылі яго буйныя, няроўныя белыя зубы, такія зубы перамелюць і камень, толькі давай. Ён заспяваў, і залу аглушыў магутны нерастрачаны бас. І Васілю падумалася, што якраз такім голасам трубіць восенню лось-самец, калі кліча лошу. Зала аж дрыжала ад гэтага голасу-клічу. Дзяцюк скончыў спяваць, пакланіўся, і тады зала зараўла. Людзі паўставалі са сваіх месц, крычалі, плясканулі ў далоні. Асабліва стараліся маладзенькія дзяўчаткі, імі была забіта ўся галёрка, тупалі, крычалі «біс», «брава». Васіля здзівіла не песня — дзяцюк не спяваў, а крычаў, як у лесе,— а тое, што дзяцюк не пасаромеўся ў такіх кароткіх штанах выйсці на сцэну і нават руку не выняў з кішэні і што ўсе як павар'яцелі, прасілі яго спяваць яшчэ і яшчэ. Дзяцюк не адмаўляўся, відаць, ён і арганізатары вечара чакалі гэтага. І тады Васіль зайздросліва падумаў: «Вось яно, сапраўднае жыццё. Трэба жыць так, як гэты дзяцюк, каб вакол цябе шалелі і раўлі. Што я, Васіль, што тое Дубно?!»

Васіль многа разоў успамінаў той вечар і дзецюка з няроўнымі зубамі і трубным ласіным голасам — здаровага, упэўненага ў сабе, з шырока расстаўленымі тоўстымі нагамі — вузкія калышыны штаноў аж закручва-

ліся на іх. Ён стаяў так, быццам трымаў зямлю на плячах. Успамінаў і зайздросціў яму, хоць ні тады, ні пазней не разумеў, чым той юнак так упадабаўся людзям. Голасам? Дык такіх равуноў і ў іхнім Дубне нямала. Прыгожы? Зноў, на ім нічога такога не было. Сілай? Дык у іхнім калгасе ёсць хлопцы куды здаравейшыя...

Пасля снедання Васіль з'ездзіў у інстытут — пагледзець, як яно там і што, пацерціся сярод такіх жа, як сам, небаракаў — абітурыентаў. Таўклося іх шмат — і на двары інстытута, а яшчэ болей — у прахладным вестыбюлі, абстаўленым і абвешаным дошкамі з аб'явамі,— і ў вачах ва ўсіх было нешта агульна сумнае, нават у самых гаваркіх і вясёлых. Пазнаёміўся з двума хлопцамі з іхняй групы — Анатолем і Алегам. Абодва яны прыехалі з Віцебска, абодва валасацікі зарослыя, Анатоль — спакойны, але ўедлівы, з упарта сціснутымі губамі. Алег — няўцерпны балбатун і цынік. «Прывет, капітан!» — перашае і любімае, што паўтараў ён,— трэба было ці не трэба. Нават тут, у вестыбюлі інстытута, ля дошак са спісамі, ён чапляў ледзь не кожную больш-менш прыгожую дзяўчыну. Яго назойлівая актыўнасць мела тое добрае, што адна з дзяўчат, каб адчапіцца, дала перапісаць задачку, якая была летась на ўступных экзаменах.

Хлопцы аблазілі тры паверхі, пакуль знайшлі незанятую аўдыторыю, падперлі дзверы сталамі і ўзяліся за задачу. Васіль рашыў скора — звычайная геаметрычная задачка з прымяненнем трыганаметрычных функцый. Анатоль з Алегам ладны час біліся над ёй, пакуль Алег

не здаўся: «Валачы сваё рашэнне». Пахваліў. «Трэба будзе сесці ля цябе. Бачу, ты задачы грызеш, як заяц капусту. Быў бы я рэктарам, я б за адно гэта прыняў цябе. А пакуль я яшчэ не рэктар, ды і сам усявышні ніколі не дапусціць гэтага, а ты не маеш часу чакаць — будзем рэалістамі, капітан, будзем паступаць».

Яны сядзелі на лаўцы ў інстытуцкім двары, як апошняе ў печ укінуўшы. Не хацелася ні ўставаць, ні ісці — сядзець бы ды глядзець, як бягуць, мільгаючы па сцежцы, ножачкі, ножкі, ногі.

— Кажуць, што ў радыётэхнічным усіх, у каго патлы ніжэй загрыўка, не дапускаюць да экзаменаў,— сказаў Васіль.

— Брашы,— ляніва азваўся Алег.

— А могуць,— падтакнуў Васілю Анатоль.— Скажуць: альбо інстытут, альбо джунглі, малпападобнае існаванне.

— Перажывём, капітан,— Алег паказаў вачыма перад сабой на асфальтавую сцежку, па якой важна нёс умерана ўкормленае цела сярэдніх гадоў мужчына. Збоку яго церусіла тонкімі нагамі худзенькая дзяўчынка.— Даю на адсячэнне... шавялюру сваю, што вось гэты радзіцель на сто працэнтаў упэўнены, што яго беднае, слабое дзіця паступіць... Ён зрабіў усё, што мог, усё, што ад яго залежала. Загадчык райспажыўканторы, ці як яна там, ён яшчэ тры гады назад пачаў думаць, куды паступаць яго дачцэ, і два гады рыхтаваў яе і сам рыхтаваўся... Хіба я няпраўду кажу, Анатолька?

— Відаць, праўду.

— Відаць, праўду,— пацвердзіў і Васіль. Па салідна-

сці паставы, па важнасці і значнасці, напісаных на твары чалавека, было відаць, што якраз так яно і было.

— Слухай, Алег, а што, хіба твой стары не мог варухнуць пальцам, га? — Анатоль паглядзеў на Алега.

— Мог бы, ды не хоча. Кажа, паступай, а там пагляджу, на што ты варты... Паступай... Ха-ха!.. Пайшлі Анатолька, вунь дзве чувіхі стаяць, закадрым? А якія ножкі, Анатолька! Закадрым? Рыхтавацца? Перастань. Што ты за адзін дзень зробіш? Не пад'еў, дык... Бач, і яны чакаюць, даю слова, нас чакаюць. Не хочаш... Ну што ж, ідзём рыхтавацца. Прабачце, дзяўчаткі, злы вецер нясе нас у розныя бакі. Але не траццце надзеі, мы яшчэ сустрэнемся. А зараз гуд-бай, мае мілыя, мае харошыя, мае кісанькі, мае... Ну, куды ты мяне цягнеш, пракляты?.. Дык да заўтра, капітан, да заўтра! — гэта ўжо было сказана яму, Васілю.

Ён таксама ўстаў.

Гэта была вялізная, чалавек на сто, аўдыторыя з чорнай дошкай ля дзвярэй. Прасторная, як пуня, з высокімі вокнамі і спіралямі белых плафонаў на высокай столі. У вокнах відаць былі срабрыста-зялёныя верхавіны таполяў. Вузенькія сталы-парты стаялі ў чатыры рады, ярусамі ўзнімаючыся да задняй сцяны. За сталамі, як качаны на градах, тырчалі галовы. Мусіць, некаторыя і начавалі тут, каб заняць лепшае месца — далей ад строгіх вачэй экзаменатараў.

«І кожны спадзяецца, што лёс будзе паблажлівы да

яго і што бог — яго-то няма, але тут можна памаліцца і самому чорту,— і што бог будзе літасцівы да яго. Кожны спадзяецца, што заваліць нехта іншы, хай заваляць усе, толькі б не ён ці яна»,— падумалася Васілю адразу, як толькі ён зайшоў у аўдыторыю. І неяк адразу стала няўтульна ў гэтай велізарнай хароміне. Ззаду і пасярод усе месцы былі занятыя — болей хлопцы і болей цывільныя, хоць шмат і салдатаў — зялёныя гімнасцёркі з пагонамі, як купіны, стракацелі па ўсёй аўдыторыі. Толькі спераду былі вольныя месцы, і Васіль сеў побач з ярка-рыжай дзяўчынай. І твар яе быў рыжы, і вочы! Вось ужо ўдружыў нехта золата дачушцы, дык удружыў!

Дзяўчына ўзрадавалася, што Васіль сеў побач. Перад імі стаяў усяго адзін стол, за ім яшчэ нікога не было.

— Усе цiснуцца назад. Я прыйшла даўно і села, як дурніца, бліжэй да дошкі,— даверліва загаварыла яна, ловячы Васілёў позірк.

Васіль бачыў, што дзяўчына таксама прыехала з вёскі. Па басаножках бачыў — старамодных, разношаных, гарадская ніколі не абула б такія. Рукі і шыя загарэлыя — да зацямнелай чырвані: так загарэць можна толькі на полі, дзе ўсё разам — і сонца, і вецер, і пот. Дзяўчыне, відаць, і боязна і нязвыкла было сярод стольк іх людзей, і яна шукала, да каго б прыгарнуцца. Лёс паслаў Васіля, і яна ўстрапянулася, адчуўшы ў ім блізкую душу: яму, мусіць, таксама страшна, хоць па ім і не скажаш гэтага.

— Якая розніца, дзе гарэць — спераду ці ззаду,— абыякава адказаў ёй Васіль. Ён ужо злаваў на сябе, што закешкаўся дома і прыйшоў позна. Пашукаў вачыма

Анатоля з Алегам, нідзе не знайшоў. «Запазніліся, капітан».

— Тут хоць бы і хацеў, не падглядзіш нічога,— зноў сказала дзяўчына, пазіраючы на Васіля.

«Чаго яна ўсё глядзіць на мяне, дурная нейкая, ці што?» — Васіль адвярнуўся. Дзяўчына дастала з насавой хусцінкі вузенькі лісцік паперы, складзены ў гармонік:

— Я выпісала асноўныя формулы, хай будуць пад рукамі.

Васіль скрывіўся:

— Ну, калі спадзявацца на гэту шпаргалку, лепей ужо было зусім не прыязджаць.

Дзяўчына адразу зардзелася, пунсовая стала, скоранька згамтала лісцік, выпрасталася ўся, каленкі сціснуты, рукі сціснуты ў кулакі.

Час блізіўся да дзевяці. Прыбеглі Анатоль з Алегам, убачылі Васіля, памахалі рукамі, але селі не ля яго, а далей, ля акна. Столік перад Васілём з дзяўчынай занялі два салдаты: перад Васілём — круглая, як мячык, галава з акуратнымі, быццам намаляванымі, чорнымі вусікамі. Галава абярнулася, бліснула белымі зубамі:

— Ко́раш, угавор: памагаць адзін аднаму. Я першы рашу — павярнуся так, ты ўсё ўбачыш, ты першы — падкінь мне. Жывём?

— Жывём...

А як жа іначай. Хіба тут не так, як у школе? Там ён ніколі першы не выходзіў з класа, рашыў ці не рашыў. Каб не рашыў — такога не было ніколі, але заўсёды глядзеў, як там хлопцы. Толькі калі ўжо дырэктар навісне

над каркам — нідзе не дзенешся. I то ўхітраўся прамакатку з рашэннем падсунуць каму-небудзь. Урэшце, будзе відаць. Можа, яшчэ сам запарыцца... I хоць Васіль падумаў пра тое, што, можа, і сам запарыцца, у душы ён не верыў у гэта, быў упэўнены, што ўсё будзе добра. Матэматыкі ён ніколі не баяўся, ну і... калі гэтыя салдаты думаюць напісаць, і гэтае дзяўчо са шпаргалкай, дык... Дарэчы, як яе завуць, трэба неяк пamірыцца, а то яшчэ падумае, быццам ён чорт ведае што...

— Дык як цябе велічаць, прыгажуня? Нам жа разам ваяваць,— спытаўся ў яе.— Мяне Васілём запісалі...

Дзяўчына сумна ўсміхнулася:

— А я Валя.

Пачуўся званок, і разам з ім расчыніліся дзверы і зайшлі экзаменатары. Было іх двое — мужчына і жанчына.

Усе ўсталі. Экзаменатары прывіталіся і адразу пайшлі між радоў, пачалі раздаваць паперу.

— Старайцеся пісаць чыста і акуратна... Усе падлікі весці толькі на той паперы, якую вам выдалі. Калі ў каго не хопіць ці хто сапсуе, што зусім не патрэбна, папрасіце, дабавім...— і гэтак далей, як дзецям у яслях: якой рукой браць лыжку, якой відэлец, абліваццa не трэба і міску на галаву суседу адзяваць таксама не трэба... Тлумачыў усё мужчына — у чорным касцюме, з сухім, як костка, белым тварам, на якім гэтак жа суха блішчалі карыя вочы.

«Калючы, відаць, і злы»,— падумаў пра яго Васіль, але без страху ці злосці, а той ужо ішоў перад першымі сталамі, мецячы рукой — першы варыянт, другі варыянт,

першы, другі, аж пакуль не дайшоў да акна. Твар спакойны, ніякай рэакцыі на рэплікі і жарты, якія сыпаліся то з таго, то з другога кутка. Здавалася, ён нічога не чуў, увесь — адна дзелавітасць, рабіў сваю, некім дaручаную справу, рабіў роўна, паслядоўна, як робат, як запраграмаваны, і нічога, апрача гэтай праграмы, не ведаў і ведаць не хацеў, нічога не чуў і чуць не хацеў. Нават жарты і каламбуры, якія час ад часу зрываліся і з яго языка, не асвячалі ўсмешкай яго бяскроўныя губы. Відаць, і жарты гэтыя былі запраграмаваныя, як неабходны элемент экзаменацыйнага рытуалу. Быццам у гэтай зале не сядзела сотня чалавек, для якіх гэта кантрольная рашала вельмі многае. Цікава, ці жанаты ён, ці ёсць у яго сям'я? Павінна быць. І як жывецца з ім яго сям'і? Відаць, нясоладка. Сухар, чысты сухар, не тое што яго напарніца... І сама стройная, і сукенка ў вялізныя кветкі вельмі да твару. І супакоіла: «Галоўнае — не хвалюйцеся. Лічыце, што рашаеце кожны ў сваёй школе. Думайце, што інстытут прападзе, калі вы не паступіце, не вы без яго, а ён без вас прападзе, і — максімум увагі да дробязяў. Вельмі часта памыляюцца якраз на дробязях. І яшчэ: спадзявацца толькі на сябе і верыць у сябе». Яна ўсміхнулася і зірнула на свайго строгага напарніка, ён быў у другім канцы аўдыторыі, і ён кіўнуў галавой, і зноў — каменная маска. Усё высушыла, забрала матэматыка. Яна дабралася і да твару — цвёрдымі гурбякамі тырчалі скулы. Яна дабралася і да цела: пад чорным касцюмам угадвалася сухая постаць гімнаста.

Васілю дастаўся другі варыянт, яго суседцы — першы.

Жанчына пачала запісваць на дошцы першы варыянт, мужчына адышоў да акна, адтуль добра праглядалася ўся аўдыторыя.

— Чаму яны не разам запісваюць? Пакуль да майго варыянта дойдзе чарга, то ты свой рошыш,— прашаптаў Васіль суседцы.

Яна пацяснула плячыма. А яму ўжо не сядзелася, у яго ўжо ўсяліўся нейкі нервовы сверб. Як перад бойкай, калі ўбачыш, што без бойкі не абыдзешся, а праціўнік марудзіць, не рашаецца пачынаць першы. Васіль не любіў такіх хвілін, не любіў чакаць. Біцца дык біцца. І каб наблізіць сваю хвіліну, Васіль пачаў рабіць чарцёж Валінага варыянта.

Узяўшыся за работу, ён заўсёды спакайнеў, быццам цвярозасць прасвятляла галаву. Зрабіў чарцёж і адразу адчуў цёплы штуршок у грудзях: ужо ведаў, як рашаць задачу, і ведаў, што ход рашэння правільны. Хуценька пачаў пісаць на лістку. «Калі так, то не бяды...» — зусім ужо смела падумаў ён, падсоўваючы Валі гатовае рашэнне. Яна хуценька — здавалася, нават і не пазірала ў яго бок — пацягнула яго лісцік па стале пад свае і гэтак жа хуценька і непрыкметна саўганула чысты лісцік назад — аддала даўжок — і ўдзячна ўсміхнулася яму. У гэты момант яна падабалася Васілю — нечым вельмі свойскім, таварыскім. Добра быць моцным і шчодрым!

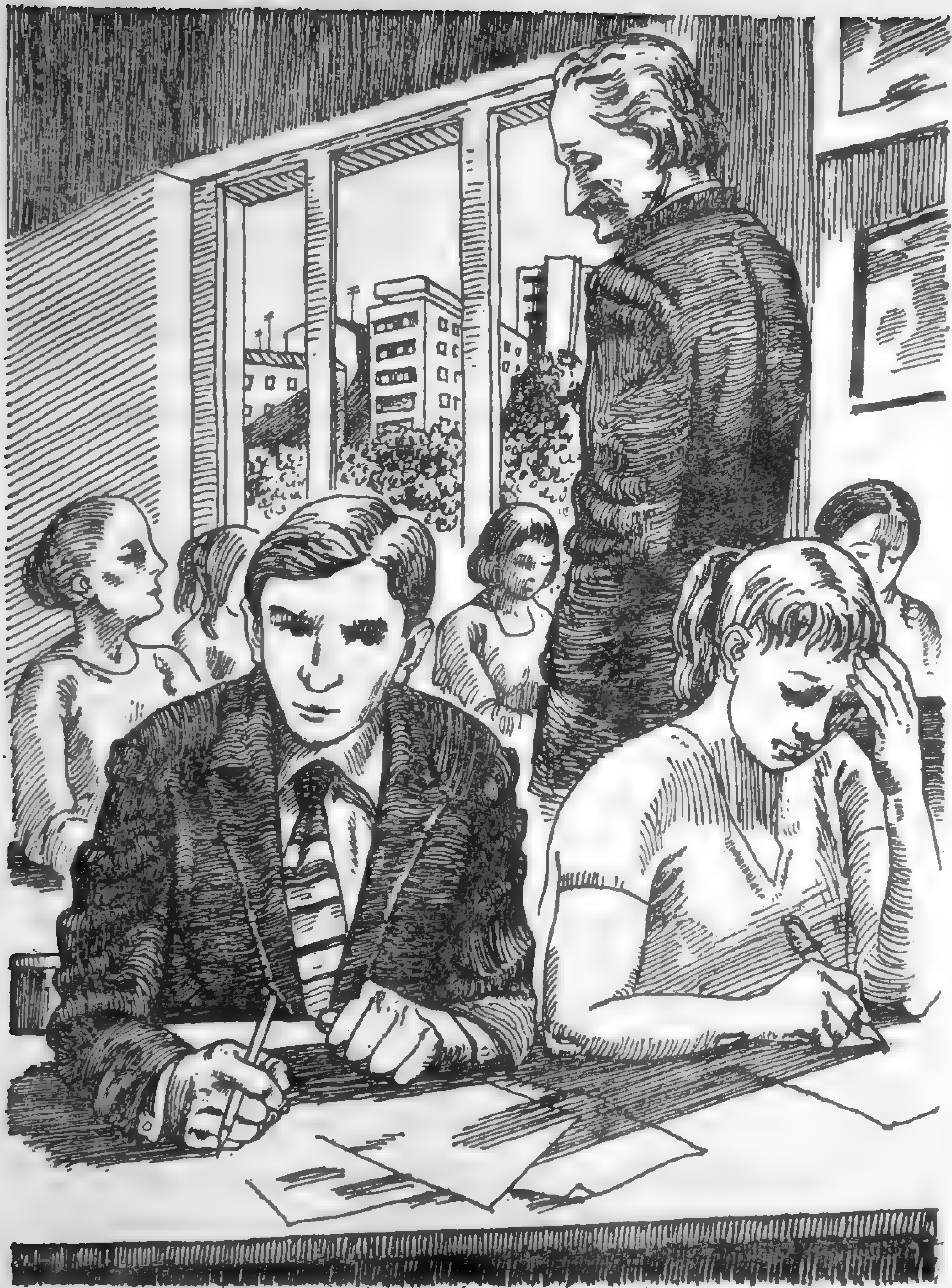
«Не такі страшны чорт, як яго малююць»,— ужо спакойна і з нейкай гордасцю паглядзеў Васіль на экзаменатара ў чорным касцюме: ён стаяў на тым жа месцы. «Віжуй, віжуй, мо што і ўпалюеш».

Жанчына пачала запісваць і тлумачыць Васілёў варыянт.

Васіль прыслухоўваўся да ціхіх слоў жанчыны, сачыў за яе рукой, імкнучыся яшчэ да таго, як яна закончыць запісваць на дошцы ўсю задачу, злавіць ход рашэння, тое зярнятка, у якім хаваецца ўся задача. У кожнай задачы ёсць гэта зярнятка, расклюеш яго — усё астатняе — справа тэхнікі. «Зярнятка» — так гаварыў дырэктар школы, Кірыла Кірылавіч... «Дадзена прызма, у аснове якой... раўнабочная трапецыя. У прызму ўпісана піраміда... Ёсць двухгранны вугал граняў піраміды і асновы... Знайсці бакавую паверхню піраміды».

«Ну, што ж, пачнём. Памажы, божа... Х-ха, паможа, калі сам не можа... Геаметрыя з прымяненнем трыганаметрыі, правільней, стэрэаметрыя з прымяненнем трыганаметрыі. Здаецца, у школе яны рашалі нешта вельмі блізкае. Дзе тая печ, ад якой заўсёды пачынаюць танец? І гэта любіў гаварыць дырэктар. Ён увогуле любіў пагаварыць. Матэматыку ведаў добра, а пагаварыць любіў. Прынясі ў клас якую-небудзь галаваломку і можаш быць спакойны: пакуль яе не расколюць, урока не будзе і сам Кірыла Кірылавіч першы будзе ламаць мазгі. Дык дзе тая печ? Апафема? Без яе плошчу не знойдзеш... Гэта ўжо добра, ужо нешта ёсць. Нешта ёсць... Цікава, а што там за прыклады? Трыганаметрычнае ўраўненне, ага, зноў жа тоеснасць, не бяды, ага, і сістэма. Тут давядзецца папацець. І здорава папацець...»

Цяпер усё стала на сваё месца, усё было канкрэтнае, хоць і не да канца яснае. Васіль зрабіў чарцёж — і забыўся пра ўсё на свеце. Цяпер з ім была толькі задача,

яна сядзела ў ім, ён чуў яе сваім балючым нутром. Час адышоў ад яго і страціў сваю ўладную сілу, быццам яго і зусім не было. Васіль не бачыў, як між радоў хадзілі экзаменатары, не чуў, як яны выгаворвалі хлопцам за тое, што тыя перашэптваліся, як адказвалі на пытанні, і толькі па незразумелым раптоўным шуме за вокнамі і па цемнаце, што насунулася на аўдыторыю, здагадаўся, што на двары ідзе дождж. Але і гэты дождж не выклікаў у ім ніякіх эмоцый: дождж, як і ўсё астатняе, апроч задачы, быў недзе там, па-за яго цяперашнім жыццём.

Нарэшце задача была рошана. Ура! Ура, ура! Васіль зірнуў на гадзіннік. Прайшло болей чым паўтары гадзіны. Можна было перадыхнуць. Яшчэ раз праверыў рашэнне. Усё правільна. Праўда, нешта не давала спакойна радавацца поўнасцю, нешта прымушала сумнявацца ў стопрацэнтнай правільнасці рашэння. Васіль ведаў сябе, верыў сабе, і амаль ніколі гэта вера не падводзіла яго. Верыў свайму ўнутранаму барометру. І цяпер гэты барометр не маўчаў — трывожна мітусілася яго стрэлка па шкале...

Падышоў і стаў за плячыма экзаменатар. Васіль не адразу заўважыў, што той стаіць ззаду. А заўважыў, павярнуў вочы: хацелася ўведаць — як? Ці правільна? Праз каменную маску не прабівалася нічога. «Рашайце прыклады»,— прагаварыў экзаменатар. Васіль яшчэ раз зірнуў яму ў вочы — жаласлівым, як у пабітага сабакі, позіркам (як ён ненавідзеў сябе за гэты позірк!): ну, адно слова, ну, скажы, так ці не? Але экзаменатар паўтарыў — якіх намаганняў яму каштавала разарваць сцятыя шчэлепы! — «рашайце прыклады, у вас засталося

мала часу». Цмокнуў ротам, быццам хацеў прачысціць у зубах, і пайшоў па праходзе далей. Цяпер ужо Васіль цвёрда ведаў, што ў задачы нешта не так. Але што? Што?! А можа, нічога? Можа, гэта яму толькі здаецца? Ды і няма калі шукаць ужо гэтае «што». Трэба брацца за прыклады. Гарачы туман затлуміў галаву, дрыжалі рукі. «Толькі не панікаваць. Спакойна! — загадаў ён сабе, сціснуўшы зубы.— Спакойна!..»

Ураўненне і тоеснасць рашыў адразу і ведаў, што рашыў правільна, уздыхнуў вальней. На сістэме заседзеўся даўжэй, але раскалоў і яе. Перапісаў на чыставік, праверыў усё. Яшчэ заставалася мінут пятнаццаць, зноў узяўся за задачу, праверыў чарцёж, рашэнне, і чым болей пераглядаў, пераправяраў, тым болей пераконваўся, што ў падліках памылкі няма. Зноў і зноў вяртаўся назад, каб пачынаць спачатку, і зноў усё ішло па знаёмым крузе.

Так кружыць па адным і тым жа месцы чалавек, заблудзіўшы ў чужым лесе. Паверыўшы адзін раз, што дарога, па якой ён пайшоў першы раз, якраз і ёсць тая, па якой трэба ісці, і што яна адна можа вывесці з лесу, з кожным новым кругам ён усё болей упэўнівае сябе, што так яно і ёсць, і кружыць, кружыць, кружыць, пакуль не знясілее ці пакуль не напарацца на што-небудзь нечаканае, што ўразіць яго і паверне на якую-небудзь другую, можа, самую непрыкметную сцежку, а яна якраз і выведзе на край...

Званок, які абвясціў пра тое, што трэба здаваць кантрольныя, заспеў Васіля ўсё на тым жа крузе, сысці з якога ў яго ўжо не было ні сілы, ні часу. Спытаў адказ

задачы ў аднаго, другога, трэцяга чалавека. Не тое. Не тое! Разбалелася галава. Трэба было выйсці на свежае паветра.

На дварэ было душна, быццам дождж і не прашумеў толькі што над горадам. Духата і чад ішлі з праспекта, там залівалі асфальтам тратуар — дымілася густая чорная маса, машына рассоўвала яе, каток трамбаваў.

Васіля адразу абступіла цэлая плойма людзей самага рознага ўзросту: ад школьнікаў ці абітурыентаў, такіх, як і ён сам, да дзядоў і бабак — усе яны запісвалі варыянты задач і прыкладаў. Васіль рассунуў іх, быццам гэта было што нежывое, і спыніўся ў нерашучасці: куды падацца? Ці адразу дамоў, ці пашлындацца па горадзе, каб выветрыўся ўвесь гэты чад? Прайшлі па вуліцы Анатоль з Алегам. Абодва размахвалі рукамі, перабівалі адзін аднаго, відаць было, што яны ўсё яшчэ там, са сваімі варыянтамі, і, відаць, іх яны ўсё ж рашылі.

Падышла Валя:

— Ну, як? Усё добра? І ў мяне таксама!

Радасць яе была такая адкрытая і шчырая, і рабацінне, якое ёй і ў галаву не прыйшло прыхаваць трохі, хоць падмазаць, падфарбаваць, навесці цень які-небудзь, яшчэ больш падкрэслівала гэту радасць, і Васілю стала прыкра за самога сябе. Раскіс, як баба.

Выйшлі на праспект і далей, па праспекце, дайшлі да Купалавага скверыка, прыселі на лаўку. Гаварыла Валя, а Васіль больш маўчаў, зрэдку ўтыкаючы слова-другое, усё такі ж яршысты, занозісты. Але цяпер Валя не баялася яго, яна сама была смелая, яна бачыла, што ўся грубасць яго — так: і ён — цяля ў воўчай шкуры.

З непрыемным прадчуваннем ішоў назаўтра Васіль у інстытут. У невялічкім пакойчыку на трэцім паверсе за канцылярскім столікам тварам да дзвярэй сядзела маладая, прыемная жанчына. На століку ладным стосікам ляжалі экзаменацыйныя лісткі, яшчэ нейкія паперы, і да століка, загінаючы хвост на калідор, цягнулася чарга. Кожнаму не цярпелася хутчэй схапіць свой лісцік, зазірнуць у яго... Васіль у цуды не верыў, але ўсё ж хацелася, каб сёння яно было. Хаця б чацвёрка, чацвёрка з мінусам... Там можна было б яшчэ паваяваць, можна было б ірвануць на вусным...

Гаварылі мала. Кожны быў заняты сваімі думкамі, ва ўсіх былі напружаныя, застылыя позіркі.

Васіль павольна набліжаўся да стала. Усё проста. Называеш прозвішча, жанчына перабірае стосік, знаходзіць твой лісцік, спачатку сама глядзіць у яго і сама аб'яўляе: «выдатна», «добра»...— і ўсміхаецца, быццам сама атрымала гэтыя пяць ці чатыры балы... «Тры» яна нікому не гаварыла, але таксама ўсміхалася, падбадзёрвала: нічога страшнага, усё яшчэ наперадзе... Перад Васілём стаяў салдат, «кораш». Ён усміхнуўся Васілю, кіўнуў галавой: «Жывём?» — «Жывём». Падышоў да століка. Жанчына знайшла яго лісцік, разгарнула, усміхнулася, працягнула. «Відаць, пяць адхапіў. Малайца»,— падумаў Васіль. І губы салдата раз'ехаліся ва ўсмешцы.

Салдат бярэ лісцік, але жанчына раптам ускрыквае: «Ой, тут, мусіць, нешта не так!» — хапае лісцік, але голас салдата спакойны: «Ну, што вы... Двойка? Гэта яшчэ не канец свету. Я так і ведаў. А тут, бачу, вы ўзрадаваліся... Шут яго ведае, думаю... Не перажывайце... Не гэта га-

лоўнае. Галоўнае, што я заўтра буду дома. Во там будзе перапалох. Нікому нічога не пісаў, усе ведаюць, што яшчэ месяцы тры барабаніць, а тут я — здравія жалаю! Ну, не трэба...» — салдат дакрануўся да рукі жанчыны, павярнуўся і пайшоў. Жанчына спахапілася, пачала тарапка перабіраць лісткі, знайшла Васілёў... Ну канечне, тры! А ты нечага чакаў. З нічога, брат, нічога не бывае...

Васіль стаяў на лесвічнай пляцоўцы ля акна. У адзін бок прыступкі спускаліся, у другі — падымаліся. Як мурашкі па ствале дрэва, па лесвіцы няспыннымі раўчукамі беглі, спяшаліся людзі — адны ўгору, другія — уніз. Хлапчукі, дзяўчаткі. Але шмат і людзей сталых і старых — у капелюшах і без капелюшоў, з лысінамі і без лысін. Яны лавілі вачыма па баках, прыглядаліся да ўсяго і да ўсіх. Ужо ж, гэтыя не паступалі. Нечыя таты і мамы. Васіль і ўчора бачыў іх, і заўчора, яны дзяжурылі на калідорах і на двары. Тады Васілю было ўсё роўна, тырчаць і хай тырчаць, а цяпер раптам зачарвівела злосць. Чаго вы тут тырчыцё? Панавісалі на падаконніках, як вараннё, сноўдаюць па калідорах — тут і без вас хапае кашы... Разам са злосцю засаднела і шкадаванне, зайздрасць, што з ім ніхто не прыйшоў. Хай бы хоць пастаяў тут, і то было б лягчэй. Бацьку дык і ў галаву не стукнула б ехаць з ім разам: хіба сам маленькі?

Спусціліся Анатоль з Алегам:

— Ну як, капітан?

— Траяк, капітан.

— То пайшлі, гульнём, капітан. Не ўзялі ў касманаўты, возьмуць у ракетчыкі. А?

— Ды не, капітан. Калі-небудзь пасля...— Васіль махнуў рукой.

Збегла ўніз Валя, завярнула да Васіля.

— Ну, што? — а па самой відаць, што ўсе пяць адхапіла.

— Добра,— адказаў Васіль.

— Ну і слава богу... І ў мяне пяцёрка, аж не верыцца... Каб не ты, я не ведаю, як бы выблыталася.— Яна аж трымцела ад шчасця.

Дзверы. Спіной да іх і да ўсіх, хто заходзіць, сядзіць экзаменатар. Малады, круташчокі, з густой шчацінай «бокса». Ён нават не павярнуўся, калі зайшоў Васіль, і Васіль паўз яго прайшоў наперад, каб той убачыў яго. Нейкую хвіліну пазіралі адзін на аднаго: Васіль, чакаючы, што скажа экзаменатар, той — проста так, думаючы нешта сваё, далёкае ад экзамену і ад Васіля. Кіўнуў галавой на другі столік, правей. Там былі раскіданы білеты. За гэтым — яшчэ адзін рад вузенькіх столікаў. За трыма сядзелі дзве дзяўчыны і салдат, адзін хлопец сядзеў перад экзаменатарам. Гэта яго гаворку перабіў Васіль сваім прыходам. Васіль узяў білет, знайшоў сабе столік. Экзаменатар павярнуўся да хлапца: давай далей...

Білет у Васіля быў лёгкі, ён нават не чакаў, што тут могуць быць такія лёгкія білеты. Лінейная функцыя, яе графік і ўласцівасці, тэарэма Піфагора — «дзякуй, ста-

ры, што некалі жыў і мудрыў, бач, зноў сустрэліся, а я думаў, што развітаўся з табой назаўсёды»,— вызначыць інтэрвалы ўзрастання і ўбывання функцыі, рашыць ураўненне... Білет-то лёгкі, але Васіль запісаў на паперы ўвесь адказ: так будзе надзейней.

Пакуль Васіль рыхтаваўся, адказалі некалькі чалавек — хлопец, салдат, дзяўчына. Яе адказ Васілю не спадабаўся: мямліць, мусоліць, у функцыях — ні ў зуб нагой, відаць, не выцерабіцца. Кірыла Кірылавіч даўно ўжо ўляпіў бы дваяка: «Ты мне жвачку не жуй, гавары канкрэтна...» А як гэты? Відаць, паставіў траяка, бо выскачыла весела. Каб дваяка — завыла б. Хм, здаецца, неблагі хлопец гэты экзаменатар. І малады, можа, гадоў якіх дваццаць пяць ці дваццаць шэсць. А ўжо...

У аўдыторыю зайшла дзяўчына — высокая і, як бы сказалі ў Дубне, пародзістая. Толькі валасы белыя-белыя, мочаныя-вымачаныя, аж непрыгожа, і зусім каровенькая спадніца. «Дурнеюць яны, ці што? І ногі крывыватыя»,— падумалася Васілю. Дзяўчына аддала залікоывы ліст, узяла білет і села перад экзаменатарам за другі столік. Не паспела надумацца што-небудзь, як дзверы зноў адчыніліся і ў аўдыторыю зайшоў высокі сутулаваты чалавек, таксама малады, відаць, нядаўні баскетбаліст, з цёмнымі прыжмуранымі вачыма. Узяў крэсельца, сеў побач з экзаменатарам, паздароўкаўся за руку. «Адзін прымаеш?» — «Пакуль адзін. У Іванавіча жонку ноччу на «хуткай» забралі, апендзікс. Павінны апераваць, дык недзе ў бальніцу пабег, можа, яшчэ надыдзе».— «А-а-а... Жыццё ёсць жыццё. Ніколі не ведаеш, што цябе чакае за вуглом — даўбешка ці букет кветак...» — Ён

ababег позіркам аўдыторыю, сустрэўся вачыма з дзяўчынай, што толькі зайшла. Яны нічога не сказалі адно аднаму — дзяўчына высокаму, а высокі дзяўчыне, нават нічога нельга было заўважыць у гэтай мімалётнай, можна лічыць, выпадковай сустрэчы позіркаў, але Васіль мог паклясціся, што яны ведаюць адно аднаго, што між імі нешта ёсць.

Высокі ўзяў у рукі ведамасць, ускінуў бровы: «Слухай, ды ў цябе адны выдатнікі! Віншую!» — «А што?» — неяк стомлена адказаў экзаменатар. Нешта не спадабалася яму ў пытанні высокага... «Нічога»,— высокі ўжо трымаў у руцэ экзаменацыйны ліст, і зноў Васіль мог пабажыцца, што гэта быў ліст дзяўчыны, якая толькі што зайшла, нахіліўся да круглатварага, пачаў нешта шаптаць на вуха. Дзяўчына, што адказвала, змоўкла на паўслове. «Вы давайце працягвайце, я чую,— падагнаў яе экзаменатар і тут убачыў, што на іх пазірае Васіль, падаўся наперад: — А вы чаму нічога не робіце?» — «Я падрыхтаваўся»,— адказаў Васіль. «Ну што ж, зараз пабачым»,— папярэдзіў, быццам на нешта непрыемнае намякнуў, экзаменатар і павярнуўся да высокага. Высокі паклаў экзаменацыйны ліст перад ім. Той кіўнуў галавой. Можа, проста так кіўнуў, але Васілю падалося, што гэта было не проста так. «А ты сёння гуляеш?» — «Дзе там, у трыццаць сёмай прымаю. Ну, шчэ ўбачымся». Высокі кіўнуў галавой, устаў і, не глянуўшы ні на кога, выйшаў... Усё гэта — як ён прыйшоў, перагаварыў з экзаменатарам і пайшоў — усяго якую хвіліну заняло, але Васіль адчуў, што за гэты час у аўдыторыі здарыла-

ся нешта вельмі важнае, быццам прамільгнуў нейкі чорны цень і сваім чорным крылом зачапіў і яго, Васіля.

Неўзабаве за доўгім з аўдыторыі выйшла дзяўчына, што адказвала. Васіль устаў.

— Вы пачакайце,— экзаменатар вяла кіўнуў на яго пальцам, пазіраючы на дзяўчыну.

— Цяпер жа мая чарга,— Васіль кашлянуў: у горла быццам пылу набілася...

Дзяўчына сабрала са стала свае лісцікі, пайшла да экзаменатара.

— Вось і добра. Адкажа таварыш,— экзаменатар паказаў на дзяўчыну,— а потым вы. Пачынайце,— даў дазвол дзяўчыне.

Васіль не слухаў, што там гаварыла дзяўчына,— хуценька, быццам пазнілася на цягнік ці яшчэ куды, усяго якія дзве хвіліны. Яму ўжо было на ўсё напляваць, і на тое, што добрага бала і тут яму не бачыць, як сваіх вушэй. Урэшце, ён даўно змірыўся з гэтай думкай і прывалокся сюды з-за ўпартасці: не хацелася думаць, быццам ён такі ёлупень, што нават экзамен па вуснай матэматыцы не можа здаць. Ён ведаў, што экзамены — тое ж паляванне. Паляўнічы з узведзенымі куркамі і набітым патранташам — і чарада дурных цецерукоў. Яны пачулі чужыя крокі, чужы шоргат і ўзарваліся — пад самым носам у паляўнічага. Якое маленькае крылле і які цяжкі зад, проста цягне да зямлі! І колькі трэба лапатаць гэтым крыллем — чакаць, пакуль лясне стрэл. Паляўнічы ведае, што нельга страляць адразу, як толькі цецерукі ўзарваліся, трэба счакаць, даць ім трохі адляцецца — веер рассейвання шроту прама прапарцыянальны адлег-

ласці. Зноў тая ж матэматыка. Ці фізіка? Нястройны ланцуг цецерукоў забірае ў які-небудзь бок, за ім паварочваецца і паляўнічы, не губляючы цвёрдасці пад нагамі — для стрэлу — і не губляючы з мушкі выбраную ахвяру. Васіль ведаў, як гэта робіцца, сам не раз хадзіў на цецерукоў і заўсёды ведаў, удалы ці няўдалы быў стрэл; пасля стрэлу мог нават і не правяраць, пацэліў ці не пацэліў. Так з цецерукамі. А ён не цецярук? Не-а, ён не цецярук.

Васіль быў спакойны, такі спакойны, якім мог быць, адтрымаючы ў кішэні па меншай меры дзве пяцёркі. Адказваў роўна, дзелавіта і бачыў, што яго адказ падабаецца экзаменатару. Урэшце, можа, яму здалося, што паецца дабаецца. Былі два дадатковыя пытанні — Васіль і на іх адказаў. Экзаменатар падсунуў да сябе ведамасць, узяў Васілёў экзаменацыйны ліст, зірнуў у яго, нахмурыўся: «А чаму тут у Вас?» Ён не сказаў, што «тут», але Васіль яго зразумеў. Адказаў: «Не так рашыў задачу»,— і адчуў сябе цецеруком пад чорным дулам. Ведаў, што для паляўнічага наступіў самы ёмкі момант, каб націснуць на курок: раней было блізка, пазней — можа быць далёка.

— Значыць, не так рашылі... Ага, добра... Тады сфармулюйце мне яшчэ... м-м-м... тэарэму Безу.

Цяпер яны пазіралі адзін аднаму ў вочы. Вочы ў экзаменатара былі розныя: адно чыста блакітнае, другое — з карычневай кропкай ля зрэнкі. Кропка быццам плавала ля зрэнкі, зацяняла яе. «Абы-што лезе ў галаву»,— мільганула думка, а ўголас Васіль сказаў:

— Тэарэму Безу мы на праходзілі.— Ён ведаў, што

некалі і недзе быў такі матэматык і што яго тэарэма ёсць у канцы падручніка, але яны не праходзілі яе...

— Дарэмна вы не праходзілі. Доказ тэарэмы ведаць не абавязкова, па праграме не абавязкова, а фармуліроўачку трэба было б... Ды і доказ таксама...— Экзаменатар узяў ручку, нешта напісаў на Васілёвым лістку, працягнуў яго Васілю.

Васіль узяў ліст, падышоў да дзвярэй, потым павярнуўся:

— Скажыце, калі будзе Ваша ласка...

Экзаменатар жвава павярнуўся да яго.

— А... што Вы паставілі ёй? — Васіль матануў галавой за дзверы.

— Каму — ёй? — не хацеў разумець экзаменатар.

— Ну, гэтай, што адказвала перада мной.— Васіль уважліва глядзеў на экзаменатара, яму цікава было глядзець на яго.

Экзаменатару стала мулка на крэсле.

— Што зарабіла, тое і паставіў. Ага, што зарабіла,— успомніў ён. Цяпер ужо націск на слове «зарабіла», і недвухсэнсоўны намёк быў на гэтым слове. Васілю стала смешна:

— А зарабіла... кусок сала...

— Якое сала? Не разумею...— Экзаменатар і праўда не разумеў, пры чым тут сала.

Васіль растлумачыў:

— Ёсць такая песенька, забаўлянка, ёю дзяцей забаўляюць. Каб не плакалі. «Ласачка-ласачка, дзе была, у бабкі, што рабіла, кросны ткала, што зарабіла, кусок сала, а дзе сала, кошка ўкрала».

— А-а-а, дык гэта забаўлянка! — засмяяўся і экзаменатар.— Усё можа быць, усё можа быць,— і павярнуўся назад, да стала.

Васіль выйшаў на калідор, адтуль — на двор, адтуль — на вуліцу. Стаяў, няўцямна пазіраючы на людзей, што цяклі па вуліцы, абміналі яго, і не заўважаў іх.

— ...Часці праціўніка, панёсшы цяжкія страты, адкаціліся на зыходныя рубяжы...— словы гэтыя данесліся аднекуль здалёк, нехта гаварыў грубым вясёлым галасам, на ўсю вуліцу, але што Васілю да іх... У яго ёсць пра што думаць. На душы было так пагана, як яшчэ ніколі не было.

Васіль стаяў пасярод тратуара. За спіной была металічная агароджа, за ёй — зяляніна двара, праз якую прасвечваўся будынак. Будынак інстытута.

— Часці праціўніка, панёсшы цяжкія страты...— голас пачуўся над самым вухам, і Васіль павярнуў галаву. Гэта быў Валера Каждан, во чорт, гэта ж трэба...— Прывітанне вяскоўцам, якія наіўнымі лбамі стараюцца прабіць дзверы ў камяніцы навукі! — Валерка смяяўся, ціскаючы Васіля ў абдымках. І Васіль узрадаваўся яму так, як, мусіць, не радаваўся нікому. Валера быў свой хлопец, яму нічога не трэба было тлумачыць.

— Зрэзаўся? — ужо сур'ёзна і са спачуваннем спытаў ён.

— Угадаў,— адказаў Васіль, з непрыемнасцю адчуўшы, як дрыжыць голас. Адвярнуўся.

— Тады шуруем да мяне,— яны ўжо ішлі па праспекце, віляючы ў людскім мурашніку.— Гэта проста шчасце,

што мы з табой сустрэліся. Па-першае, я на канікулах і ў Мінску не павінен быць. Я ў будаўнічым атрадзе, а гэта кіламетраў за дзвесце адсюль. Будуем кароўнік саўгасу. Спецбрыгада... А па-другое, нават калі б я быў у Мінску, дык і тады шанцы на нашу сустрэчу можна лічыць нулявымі... І ўсё ж мы сустрэліся. Мяне хлопцы прыслалі, каб я атрымаў грошы, гэтая штука патрэбна ўсюды, і трэба ж было, каб ты выйшаў на вуліцу якраз тады, калі я сабраўся ісці адсюль. Прызнайся: ты стаў тут спецыяльна, каб я цябе ўбачыў?

— Слухай, Валерка, ты часам не захварэў? — перабіў яго Васіль.

— Не, а што?

— Мне падалося, што ў цябе недзяржанне...

— Ах, гэта. Ха-ха-ха! Студэнты гэта не лічаць за хваробу. Наадварот, мудрыя кажуць: «Я гавару — значыць жыву...»

Яны былі недзе за вакзалам, за пуцямі, у ціхім, чыста местачковым раёне горада — вузкія, зусім вясковыя вулачкі з аднапавярховымі дамамі, з агародамі, кветнікамі і садамі. Сядзелі ў невялікім, зацененым кустамі бэзу і язміну пакойчыку, мусіць, адны на ўвесь дом — даўгі і нізкі, як стадола. На прыпёртым у куток століку стаяла пляшка чырвонага віна, дзве такія ж, але выпітыя ўжо, стаялі пад сталом. І Васіль, і Валера былі ажыўленыя, балбаталі, што каму налезе на язык, церабілі рукамі адзін аднаго. Адышоў, зніякавеў той боль і прыкрасць, што яшчэ нядаўна чуў Васіль, хоць нейкая гаркавасць,

як адразу пасля выпітага віна, сядзела ў ім. Ён расказаў Валеру і пра сённяшні экзамен і пра кантрольную. Яму гэта карцела, яму, мусіць, трэба было нанава перажыць усё, што было з ім за гэтыя дні, каб больш не ўспамінаць пра гэта. А можа, яму проста хацелася, каб нехта пашкадаваў яго.

Валера спачатку быццам і не слухаў яго, а калі Васіль расказаў, як рашыў задачу і перадаў Валі, а на сваім варыянце папух, Валера, як шалёны, усхапіўся на ногі, забегаў па пакойчыку, потым гупнуўся на ложак і зарагатаў дзікім рогатам, дрыгаючы нагамі. Васіль добра ведаў Валеру, таму спакойна глядзеў, як той шалеў, заходзіўся ад рогату. Пасля і сам пачаў смяяцца. Нарэшце Валера сеў на ложак, выцер слёзы, утаропіўся ў Васіля. Пакуль ён смяўся, уся п'янка з яго выветрылася, як і не піў зусім, так цвяроза ён глядзеў на Васіля, потым прыставіў палец да віска, пакруціў ім:

— Дурань ты — аброслы, нямыты, закажанелы, першабытны пячорны дурань. Рашыць задачу і...— Валера аж застагнаў.

Васіль таксама працверазеў трохі, хоць ён і не быў п'яны, проста туман нейкі, ачмурэнне было ў галаве, і яму надта не спадабалася гэта вельмі цвярозая Валерава гаворка, быццам Васіль і праўда быў дурань дурнем.

— Дык гэта ж быў не мой варыянт, разумееш, не мой! — закрычаў ён. Васіль ужо шкадаваў, што расказаў пра ўсё Валеру.

— Не мой, не мой... А чаму не твой? Толькі таму, што ты сеў на другое месца? А калі б ты сеў на месца гэтай

Валі, то ён быў бы твой? Законна твой,— Валера памаўчаў трохі, даючы і сабе і Васілю супакоіцца, усміхнуўся паблажлівай усмешкай: — А ты ведаеш, браце, што людзі плацяць за тое, каб паступіць у інстытут? Ведаеш? Не? То-та. Плацяць!.. І добрыя грошы. А ты — «не мой варыянт». Так гаварыць могуць толькі дубенцы, дубовыя дубенцы...

— Канечне, цябе паслухаць, дык усё купляецца, усё прадаецца. Касцюм, мёд, інстытут. А па мне: прыехаў паступаць — паступай. Паступіў — тваё шчасце, а не хапіла шурупаў — свішчы дамоў.

— А што ты думаў? І прадаецца і купляецца. Не ўсё канечне. Але і не без гэтага. Я трохі ведаю. Адны, такія, як ты, едуць, здаюць экзамены, спадзяюцца на сябе, на бога: а можа, а раптам... А другія робяць гэта крышку іначай. Перш чым падаваць дакументы, шукаюць паралельных каналаў. Канечне, не для таго, каб нехта там за некага рашаў задачы, ці пісаў сачыненні, ці здаваў вусныя, не-е-е... Так, на ўсякі выпадак, каб нехта прыглядзеў, параіў, ну, можа, слова дзе закінуў... Прыязджае тата, ці мама, ці дзядзька там. Звоняць па тэлефоне, ідуць у рэстаран ці яшчэ куды... Нехта ведае чалавека, які будзе прымаць экзамены, ці чалавека, які знаёмы з чалавекам, які будзе прымаць экзамен. Словам, нехта яшчэ і дакументы не пасылаў, а экзамены ўжо здае.

— Ну, гэта па-твойму. А я думаю, што гэта трохі не так. Паступаюць жа людзі і вучацца і без блатаў. Была б толькі галава. Ну, вось ты, вазьмі сябе, паступіў жа. І вучышся. Ды ці толькі ты...

— Ну, я... Мне пашанцавала, набраў васемнаццаць

балаў, нікуды не дзенешся... Слухай, ну а дзеўка яна хоць вартая, га?

— Якая дзеўка? — не зразумеў Васіль і, зразумеўшы, паціснуў плячыма.— Якая дзеўка, дзеўчанё нейкае рабое, але даволі прыемнае.

— Ну, хоць гэтым можна суцешыцца... А ведаеш што, пайшлі-тка мы і праўда да дзяўчат, тут недалёка жывуць, на суседнім пасёлку. Па-мойму, яны нікуды не паехалі.

Васілю было ўсё роўна, куды ісці і што рабіць. Віно зрабіла тое, што трэба было: затлуміла галаву, разгарачыла ўсяго. Паганага настрою быццам і не было, і бяда ўжо не была бядой: падумаеш, праваліў экзамен, ці мала правальваюць, на наступны год паступлю.

Пайшлі шукаць Валеравых дзяўчат. Дома іх не было, але гаспадыня сказала, што павінны скора прыйсці, і хлопцы пацягнуліся ў горад, шукаць яшчэ нейкіх Валеравых знаёмых, ды і тых не засталі, зайшлі ў магазін, узялі яшчэ пляшку віна і выпілі яго проста ў парку.

Да доміка, дзе жылі дзяўчаты, вярнуліся позна ўвечары, калі гарэлі ліхтары і сырой прахалодай цягнула з садоў і гародаў. І Васіль, і Валера былі п'яныя, шмат малолі языкамі, чапляліся да ўсіх, хто сустракаўся па дарозе. Дзяўчат і цяпер дома не было, і хлопцы рашылі пачакаць іх пад плотам, што выходзіў на нейкую пустку са старой адзінокай яблыняй. Сядзелі, клявалі насамі. Потым Валера пайшоў у разведку і прапаў. Васіль чакаў-чакаў яго і сам не заўважыў, як задрамаў. Прахапіўся ад холаду і ад адчування адзіноты і доўга не мог зразумець, дзе ён і чаго. Час быў позні, зрэдку даносіўся

гул машын, але Васіль не ведаў, куды яны едуць і ў які бок трэба ісці яму. Пайшоў паўз плот, каб выйсці на вуліцу: можа, там убачыць Валеру. Плот змяніўся шчыльнай дашчанай агароджай, за якой пачыналася другая, з калючага дроту, і ўжо за ёй — вуліца. Але гэта была не тая вуліца, на якой яны з Валерам шукалі дзяўчат. Васіль звярнуў у другую — зноў не тая. Цяпер, пры цьмяным святле рэдкіх ліхтароў, усе вулачкі былі падобныя адна на адну і ўсе дамы — на адзін манер, цёмныя і затоеныя, і платы нейкія аднолькавыя, і калі спачатку Васіль думаў, што трэба толькі выйсці на вуліцу, зірнуць на двор — і ён адразу пазнае той дом з парканам з тоўстых, пафарбаваных у карычневы колер дошак, то чым болей ён хадзіў і прыглядаўся, тым болей пераконваўся, што таго дома яму не знайсці.

Пераходзіў з вуліцы на вуліцу, і ніводнай душы, ніводнага чалавека не сустрэлася яму, каб можна было спытаць, дзе ён і куды яму ісці. Ён злаваўся на Валеру, бэсціў яго ўсімі брыдкімі словамі, якія толькі прыходзілі на памяць, але гэта мала памагала. Страх і адчуванне адзіноты падганялі яго. Здавалася, ён ужо ніколі не выйдзе з гэтага бясконцага лабірынта падобных адна на адну вулачак, якія непрыкметна перапляталіся, перасякаліся, пераходзілі адна ў другую. Нарэшце Васіль рашыў пастукаць у які-небудзь двор, нічога з ім не зробяць, хай накрычаць, але пакажуць дарогу. Тыцнуўся ў варотцы, яны былі запёрты — дзынкнула жалезам завала, і амаль адначасова са звонам разлёгся густы сабачы брэх. Сабака аж захлёбваўся. Васіль счакаў трохі — думаў, можа, выйдзе хто на голас сабакі. Не дачакаўся, пайшоў далей.

Вулачка вывела да высокіх цагляных дамоў. На самым выхадзе да іх стаяла воданапорная калонка, і Васіль прыпаў да яе, націснуў на балдавешку. Напор вады быў моцны, вада рвала губы, але Васіль хапаў і хапаў яе, задыхаючыся і не маючы сілы адарвацца. Піў, а смага не праходзіла. Аддыхаўся, нагнуўся да калонкі яшчэ, праўда, цяпер ужо спакойна, піў, смакуючы, ловячы губамі не ўвесь струмень, а часцінку яго. Пакуль піў, абліўся ўвесь — і чаравікі, і штаны, і грудзі. Стала трохі лягчэй дыхаць. Пайшоў да цагляных дамоў. Іх была цэлая вуліца, і Васіль рашыў, што яна павінна вывесці на другую, больш шырокую, і там будуць машыны.

Мінуў адзін, другі дом і раптам спыніўся, ашаломлены. Проста перад ім у праёме вуліцы, недзе далёка-далёка, як на краі свету, вісеў месяц. Зеленавата-медны, вялізны, круглы. Ён нядаўна ўзышоў, але свяціў моцна, і свяціць яму пасаблялі вулічныя ліхтары. Болей тыдня жыў у горадзе і ні разу не бачыў яго, быццам яго і не было зусім. А цяпер убачыў і ўзрадаваўся, як дарагому даўняму сябру. Колькі разоў бачыў яго — то празрыстым, як падсіненая вада, ледзь азначаным серпікам, то важкай, як булка, белай поўняй, з неасэнсаваным хваляваннем дзівіўся неразгаданай прыгажосці яго, колькі разоў хадзіў пад ім і зімой, і летам, уверыўся, што заўсёды так было і заўсёды будзе: зямля, неба і месяц на небе — свой сярод роўных, і ён, Васіль, будзе пазіраць на яго... А тут зусім забыўся на яго, ды ён сам напомніў, толькі неяк дзікавата было бачыць гэты круглы добры месяц над шэрымі квадратамі каменіц, але і радасна было, што

ён ёсць, што ён свеціць, жыве. Як і ў іх дома. Цяпер Васіль ведаў, што з ім ён не прападзе.

Пайшоў уздоўж вуліцы і праўда неўзабаве пачуў лёгкі шум і ўбачыў святло фар машыны. З узнятымі рукамі кінуўся напярэймы, і машына адразу спынілася, быццам і ішла спецыяльна па яго. Гэта была «Волга», акрамя шафёра ў ёй сядзеў адзін пасажыр. Васіль папрасіў падкінуць яго да цэнтра. Пасажыр з шафёрам пераглянуліся, адчынілі дзверцы. Машына прайшла метраў з пяцьдзесят, зрабіла ўсяго адзін паварот і выскачыла на шырокую вуліцу, і Васіль пазнаў яе і ўсё гэта месца: яны ехалі па вуліцы, на якой жыў Валодзя. Васіля везлі дамоў. Аказваецца, ён круціўся ў нейкім паўкіламетры ад вакзала. Васіль папрасіў спыніць машыну, працягнуў рубля шафёру — не ведаў, як аддзячыць яго. Шафёр пакруціў галавой, засмяяўся, зноў пераглянуўся з пасажырам.

— А цяпер ведаеш, дзе стаіш? — спытаў, націскаючы на педаль счаплення.

— Што тут ведаць? Во ён, дом мой,— матануў галавой Васіль на свой пад'езд. Машына рванула наперад, бліснуўшы рубінавымі агеньчыкамі стоп-сігналаў.

Дзверы ў калідор і ў пакой былі незамкнёнымі: Валодзя чакаў яго. З ім прасцей, ён усё зразумее. Цяжэй будзе дома, з бацькам.

Бацька ўбачыў Васіля, калі той падыходзіў да варот. Пара была пад вечар, сонца ўжо зачапілася за вільчык хлява, адкінуўшы яшчэ светлы і душны цень на двор з адгароджанымі градкамі гуркоў, куды ўбілася курыца. Бацька выганяў яе, цаляючы цераз плот глыжамі. Куры-

ца, як сляпая, насілася з аднаго кутка ў другі, плішчылася ў кожную шчыліну, але колікі ў плоце сядзелі густа і моцна, а сухія глыжы лупілі па лісці гуркоўніку ўсё бліжэй і бліжэй, наганяючы страх, і бедная курыца страціла ўсякую надзею выбрацца з гэтых праклятых град і толькі адчайна ўскрыквала, калі ля яе ўзрываліся, сеючы пылам, камякі зямлі. Нарэшце яна і зусім ушчамілася ў шчыліну, ірванулася выбавіцца — яшчэ болей засела і тады ўжо аціхла, разявіўшы дзюбу. Якраз у гэты час бацька ўладзіў ёй вялізным глыжом у хвост і разам з глыжом вынес за плот. Адкуль і спрыт у яе знайшоўся матануць па баразне ў бульбу... Тады бацька абцёр рукі аб штаны і павярнуўся да сына, пільна ўглядаючыся ў яго. Той, не спяшаючыся, адчыніў варотцы, ступіў на двор, узяў варотцы на зашчапку, паставіў чамадан на лавачку ля гародчыка.

— Нешта ж рана,— сказаў, падышоўшы, бацька.

— Прыйшла пара, дык і прыехаў.

Бацька тузануў яго за рукаў:

— Заваліў?

— Заваліў, ну і што?

— Нічога, сынок. Маладзец.— Бацька хацеў гаварыць спакойна і не змог, сарваўся на крык.— Дзесяць годзікаў у с... трубілі — кніжкі, сміжкі, адзявалі, кармілі, а ён цяпер — «заваліў, ну і што?»... Яму «ну і што»!

— Не крычыце, не баюся,— Васіль ірвануў руку і пайшоў у хату. Бацька зайшоў за ім.

— Надта смелы стаў. Ці не зарана? Яшчэ ўсё носіш бацькава — і на плячах, і на нагах, і ў галаве...

— Не, у галаве-то не бацькава, можаш не радавацца...

— Яно і бачна... Казаў жа, прасіў: едзь да Шуры... Там-то паступіў бы, ён не такі разінька, як ты, і табе памог бы... Дык не, свайго захацелася... Цяпер радуйся — наеўся!..

— Наеўся не наеўся, плакаць не буду... Дзе мама?

— Дзе ж ёй быць — на полі. Сынку трэба грошыкі, дык хто ж шлунне рваць мусіць? Бацька з маткай... А ён хай раскатае...

— Не ный, надаела! Тут і без твайго ныцця хапае! Дужа я нараскатваў тваіх грошай,— закрычаў раптам Васіль з-за кухоннай перагародкі.

Бацька змоўчаў, сеў на лаўку. Васіль дастаў са шкафчыка гладыш з кіслым малаком і прыпаў да яго, не зважаючы, што малако цякло па барадзе і капала на падлогу. Напіўся, выцер губы далонню, выйшаў з-за перагародкі, стомлена апусціўся на лаўку, утаропіўшы вочы ў акно. Яно выходзіла ў гародчык з кветкамі, цёмны ад перадвячэрняга ценю, і вачам добра было глядзець туды.

Маўчалі. Васілю цяжка было нават рот разявіць, а бацьку хоць і карцела, але цярпеў, пакуль было цярпенне. Потым загаварыў — ціхім, з жаласліваю нотаю, голасам:

— Ну што ж, праваліўся дык праваліўся. Мусіць, не нашаму цяляці ваўка з'есці. Сёння ўжо не трэба, насячы хацця дроў, а заўтра ранічкай пабяжыш з касой у Стаськоў Рог, кусты паабкошваеш, канаву. Трава там добрая, густая, капы са дзве, а то і тры адаб'еш. За раніцу не

паспееш — надвячоркам дакосіш... Толькі абкасі кругом, каб хто не ўпёрся.

— Не пайду я туляцца па кустах,— панура адказаў Васіль, не паварочваючы галавы.

— Чаму гэта не пойдзеш? І што гэта за зык на цябе сёння ўссеў, што-та з табой робіцца? — зноў павысіў голас бацька.

Васіль адарваў вочы ад акна, зірнуў на яго, зморшчыўся:

— Ніхто не зыкуе, тата. Я кажу, што ў кусты не палезу — ні ранічкай, ні надвячоркам. Падзеляць, тады палезу, а так, як воўк, крадком — не. Хочаш — сам ідзі, а я не хачу. Пайду стагаваць ці шчэ што рабіць, работы хопіць...

— Ну, сынок, ты мяне парадаваў сёння. Пацешыў... Я табе гэта прыпомню,— бацька ўстаў з лаўкі, выйшаў за дзверы, але не зачыніў іх, прасунуў галаву назад, доўга ўзіраўся Васілю ў вочы, быццам бачыў першы раз.— У-у-у, гадзіна! Выгадаваў на сваю галаву...— прастагнаў адтуль і ляснуў дзвярыма так, аж зазвінелі шыбы. І звінелі яны доўга, надакучліва доўга, Васілю падалося, што гэта звініць не шкло, а муха ўпёрлася недзе ў павуціну...

Як і ў той раз, поезд у Мінск прыйшоў у восем ґадзін. Па тым жа падземным пераходзе — тут нічога не змянілася за год, хіба толькі адвалілася колькі абліцовачных плітак, ды ў двух месцах на столі рудзелі пацёкі — прабілася вада,— Васіль выйшаў на прывакзальную плошчу. Павярнуў налева, да прыземістага будынка з касамі

дальніх паяздоў. Людзей ля кас было мала, і ён управіўся скора. Ехаць дык ехаць, да Шуры дык да Шуры... У яго яшчэ заставалася дзве вольныя гадзіны, але да Валодзі ён рашыў не паказвацца: так будзе лепей. Укінуў чамадан у аўтаматычную багажную, а сам пайшоў у горад.

Дзень меўся быць ясны, сонечны. Зусім нядаўна на вуліцах прайшлі палівальныя машыны, і асфальт курыўся, яркай зеленню блішчалі лісты прысад. Горад быццам пабыў у лазні і цяпер сушыўся, падставіўшы сонцу мокры твар. Людзей на вуліцах было шмат, людзі спяшаліся, толькі ў гэтай паспешцы не было вакзальнай сумятні. Васілю неяк шкода стала, што самому яму не трэба нікуды спяшацца. У яго нават ёсць лішнія пара гадзін, і ён не ведае, што з імі рабіць.

Зусім натуральна, калі чалавеку чаго-небудзь не хапае. Не хапае грошай, не хапае часу... Вечна чалавеку нечага бракуе, чалавек — не бог. Але горай, калі ў чалавека завяліся непатрэбныя яму рэчы. Тут ужо нешта не так, нешта не тое. Праўда, рэчы яшчэ можна каму-небудзь сплавіць. Заўсёды знойдуцца людзі, што збіраюць чужыя рэчы,— на свеце багата дзівакоў. А што рабіць, калі ў чалавека лішні час? Яго не прадасі, не збудзеш. Ён твой, як цень, ён заўсёды з табой. Бывае, што яго не адчуваеш, і гэта вельмі добра, гэта шчасце; бывае, яго не хапае, і гэта таксама добра; а калі яго лішка і калі чалавек пачынае гэта адчуваць... Гэта надта непрыемнае адчуванне, як напамінак пра хваробу. Летась, калі Васіль прыязджаў сюды паступаць, кожная хвіліна ў яго была на ўліку, і тады было добра... Прыязджаў пасту-

пацъ... Васіль усміхнуўся: даўно, вунь як даўно ўсё гэта!.. І так недарэчна скончылася... Не рашыў задачку, не задачу, а задачку, сярэднюю лінію зблытаў з перпендыкулярам. Дома ён рашыў яе назаўтра ж па прыездзе і рашыў за нейкія пяць хвілін, а тут... Цяпер пра ўсё гэта Васіль успамінаў без жалю і болю, як пра даўнюю хваробу. Перабалела — і як і не было. Перахварэў, і ўсё. Праўда, разам з папраўкай прыйшлі цвярозасць і сум — абавязковыя рубцы ўсё той жа хваробы. Кожная хвароба — гэта боль, а ўспамін пра боль заўсёды сумны.

Цікава, ці паступіла Валя? Канечне, паступіла... Добра было б сустрэць яе. Ён часта ўспамінаў яе дома, думка гэта нават стала надакучлівай. Нават збіраўся, калі будзе мець час, заехаць у інстытут. Яе-то не ўбачыць: лета, усе раз'ехаліся, але даведацца, ці вучыцца яна, зможа... Яму гэта трэба было ведаць, для самога сябе ведаць...

Васіль ішоў, думаў, разважаў сам з сабой, а на душы было трывожна. Не шкода было гэтага горада, які яшчэ летась ён лічыў сваім, родным, абжытым. Шкода было нечага другога. Можа, самога сябе?..

Падышоў да стадыёна, да рэкламных аб'яў — і спыніўся, утрапёны. З афішы, вясёлы і задаволены, на яго пазіраў знаёмы твар. Гэта быў той самы артыст, якога яны з Валодзем і Раманам некалі слухалі ў заводскім тэатры. Тая ж шыракаротая ўсмешка, тыя ж няроўныя зубы. І тая ж нахабнаватая ўпэўненасць на твары. Ён быццам смяяўся з Васіля, быццам гаварыў: «Едзеш? Уцякаеш? Давай, едзь... А я застануся... Мне тут добра!..»

Васіля аж скаланула. Усё роўна, як яго злавілі на не-

чым зладзейскім. Стаяў перад афішай, на дварэ была душная раніца, а між лапатак стала холадна. «Не-а, нікуды я не паеду. На злосць табе не паеду...» Рашыў так і ўзрадаваўся свайму нечаканаму рашэнню. «А ты давай, спявай. Пацяшай людзей. Пацяшай...» — сказаў афішы ўжо зусім весела і цвёрда. Але перш чым зноў зявіцца да Валодзі, захацелася зірнуць на інстытут, быццам ён мог куды дзецца, быццам мог знікнуць.

Інстытут нікуды не дзеўся, стаяў на тым жа месцы, такі ж шырокі, масіўны. Толькі тратуар недалёка ад варот пераразала канава з кучамі свежай, вывернутай са дна жоўта-чырвонай зямлі — не прайсці. Давялося даваць кругаля: ісці назад, на другі бок вуліцы, зноў наперад і зноў пераходзіць вуліцу...

«Ну і дзівакі. Толькі летась залівалі асфальт, а цяпер усё ўспаролі, трубы нейкія пракладваюць. Быццам няможна было зрабіць гэта тым разам»,— падумаў Васіль, і думка гэта засела ў галаве, як зачапілася за нешта, і ніяк яе нельга было адчапіць, хоць Васіль і стараўся забыцца пра яе; цяпер яго ўжо чакалі другія клопаты.

1972

У НАС ВЯСЕЛЛЕ

— Коля, дзве міскі квашаніны...

І я выскакваю ў сенцы, перабягаю вузкі, зацярушаны снегам двор, спускаюся ў сыры склеп.

— Грыбкі трэба...

І зноў па абледзянелых сходках я саслізгваю ў цёмную нішу склепа. Там і на зямлі, і на паліцах — каструлі, міскі, талеркі з печаным, смажаным, марынаваным.

— Сынок, яблыкі на сталы.— І па хісткай драбіне я караскаюся на гару па халодныя звонкія яблыкі...

Коля... Хлопчык... Сынок... Мама гаворыць лагодным, вінаватым голасам, быццам хоча паддобрыцца, а я злуюся. Злуюся і бегаю ўсюды, куды трэба і не трэба, толькі б не тырчаць у хаце. А там ужо шумна і весела, як на кірмашы, і, як на кірмашы, кожны гаворыць сваё і чуе толькі сябе. Амаль кожную мінуту хто-небудзь крычыць «горка», і ўслед за ім пачынаюць крычаць усе.

А я злуюся. І на маму, і на Кацю, і на ўвесь свет. Не хачу, каб Каця ішла за Сцяпана. Не хачу.

Цікава атрымліваецца. Вось жывеш ты на свеце. Ёсць у цябе дзве сястры, а адну ты любіш больш, чым другую. Ад Зіны я ніводнага кухталя не наспытаў, а з Кацяй біўся, можа, кожны дзень. І за каўпачок ад бутэлечкі з духамі — ён замяніў мне згубленую шашку; і за пісьмо ад Валодзі — кіне на стале, а ты вінаваты, што прачытаў; і за тое, што не хацеў ісці з дому, калі да яе прыбягала піскпявая Жэнька,— я ведаў: будуць шушукацца, хлопцаў абгаворваць. Ды ці мала за што можна было пабіцца з Кацяй! Хаця якая гэта бойка? Ну, кухтальне ў плечы ці далікатна возьме за руку, выведзе за дзверы і гэтак ласкава папросіць:

— Коля, збегай да Мятляцкіх. Міша толькі што прылятаў, у яго, мусіць, задачка не выходзіць.

А ў самой у вачах чэрці скачуць, вось-вось не вытрымае і зарагоча на ўвесь двор. І рукі як абцугі. Імі б жалеза ў кузні варочаць, а не кароў даіць.

І гэтую даўгарукую Кацю я люблю больш, чым добрую Зіну. Можа, таму, што Зіна ў нас заўсёды была вельмі правільная. Яна рабіла толькі тое, што трэба было, і ўсе ведалі, што з ёй нічога благога не можа здарыцца.

Гэта ж Каця, а не Зіна шамнула залетась у праламку. Дзяўчаты не пачакалі яе і адны пабеглі на танцы ў Ліпнікі. Гэта недалёка ад нас, кіламетры за тры. Каця, як толькі даведалася, што яе пакінулі, хуценька пераапранулася і, каб апярэдзіць дзяўчат, ірванула напрасткі, цераз раку. І апярэдзіла б, калі б у ваду не трапіла. Тры тыдні пасля гэтага праваляласся ў пасцелі, чуць запаленне лёгкіх не схапіла. А ўстала — і хоць бы што.

А на неаб'езджаную жаробку хто сеў? Яна. Захацела

даказаць, што не пабаіцца, праедзе. І даказала. Зусім непрытомную падабралі на дарозе. І так у яе заўсёды.

Я не вельмі шкадаваў, калі Зіна паехала ў Данбас. Можа, гэта яшчэ таму, што Алёша, муж яе, такі добры, уважлівы. Ён усяго тры дні пабыў у нас і за гэты час паспеў замяніць гнілыя шулы ў плоце, залатаць страху ў хляве. У Алёшы шырокія цёплыя далоні, а на галаве свіціцца лысіна. Мне чамусьці адразу падумалася, што чалавек, у якога хутка будзе добрая лысіна, не можа быць дрэнны. І гэта праўда. У кожным пісьме Зіна піша, што жывуць яны добра, мірна.

Сцяпан не такі, як Алёша. І што толькі Каця ў ім знайшла, не ведаю. Не даходзіць да мяне. Ну, няхай сабе ён высокі і валасы ў яго кучаравяцца. Падумаеш, валасы можна і накруціць. Многія так робяць, асабліва дзяўчаты, я сам бачыў гэта. А калі ты высокі, дык не задавайся гэтым. А то не паспеў першы раз пераступіць парог, як ужо ляпнуў:

— Якія ў вас дзверы нізкія — чуць шыю не звярнуў.

І трэба было звярнуць, калі яна ў цябе не на месцы. Як быццам мы не ведаем, што дзверы ў нас нізкія. І што хата старая. Быў бы жывы тата, ён даўно б новы дом збудаваў. Ён ужо тады пачаў траляваць бярвенні з лесу. І выцягнуў бы, і перавёз бы, і хату паставіў бы, калі б не хвароба.

Сцяпан мне адразу не спадабаўся. Ходзіць па хаце, быццам на пляцы перад усім раёнам маршыруе. Потым пачаў разглядаць фотакарткі на сцяне. Іх у нас шмат — і даваенныя яшчэ, і цяперашнія. Аж тры рамкі застаўлены імі. Там жа, над акном, вісіць і татаў партрэт. Тата

ў вайсковай форме, яшчэ з кубікамі і зусім-зусім малады. Мама гаворыць, што і я такі буду: увесь у бацьку пайшоў.

А Сцяпан стаў перад партрэтам і зыбаецца. Бачыце, яму пазыбацца захацелася. А ў самога рукі ў кішэнях — як гіры выпіраюць. Ідзі на канаву, стань на кладку і зыбайся колькі ўлезе. Кладка — не маснічына, можа, саравешся ды ў гразь пляснешся. А то глядзіць на тату і — угору-ўніз, угору-ўніз, толькі чаравікі рыпяць ды падлога ходзіць. Я хацеў ужо сказаць яму, каб перастаў, гэта ж непрыгожа, але мяне якраз паклікала мама. Трэба было збегаць да дзядзькі Кастуся, паглядзець, ці вярнуўся ён са станцыі. Мама давала яму грошы на соду, дык спытаць, ці прывёз. Я ведаю: сода — гэта толькі адгаворка, каб пратурыць мяне з хаты. Я замінаю маладым. Няхай шэпчуцца ды хіхікаюць. А што яны мне не далі вывучыць урокі — гэта, выходзіць, нічога.

І вось вяселле. Да яго пачалі рыхтавацца даўно. Мама вельмі баялася, каб яно было не горш, як у людзей. А то скажуць: няма бацькі, дык няма каму і дачку адправіць. Купілі два цяляці, дзесяць гусей. Пітва назапасілі — хоць увесь калгас запрашай. І чаму гэта так — як вяселле, дык абавязкова, каб усе да аднаго былі п'яныя?..

Я не памятаю, каторы гэта быў дзень, але мы з Кацяй засталіся адны ў хаце. І я сказаў ёй, што не трэба ісці замуж за Сцяпана. Ён нядобры. Я думаў, што яна раззлуецца і надае мне. Ад яе гэтага можна чакаць. Але яна толькі ўскудлаціла мае валасы і сумна засмяялася.

— Нічога ты не разумееш, Рыжык. Ты малы яшчэ.—

А ў самой вочы вялікія-вялікія, і ў іх слёзы, як жывое срэбра. Ужо лепш бы грымнула ў плечы, чым такі смех. А Рыжык — гэта так, за мае валасы. У нас з ёй яны аднолькавыя, быццам сонцам прыпаленыя, залатыя.

— Каця, а як жа Валодзя? — ужо смялей спытаў я.— Ён жа прыедзе.

— Ну і няхай прыязджае. Што мне да яго? — зазлавала яна і стала глядзець у акно. А там усе шыбы замёрзлыя, і нічога нельга ўбачыць. Нават тое, што рабілася на вуліцы.

З Валодзем Каця разам хадзіла ў школу з першага класа. Пасля дзесятага яны цэлымі вечарамі шапталіся ў нас на лавачцы. І пра што можна гаварыць кожны вечар, не ведаю? Адзін раз я падглядзеў, як яны цалаваліся. І Каця не крычала на яго. Потым Валодзя паехаў на будаўніцтва нейкага завода ў Карэлію. Адтуль пайшоў у армію. Пасля службы ён не вярнуўся дамоў: застаўся там. Пісаў Каці, каб і яна прыязджала. А як яна магла паехаць, калі ў мамы рэўматызм? Каця ўгаворвала Валодзю вярнуцца ў калгас, а ён усё не ехаў. Потым аднойчы прыбегла Жэнька і сказала, што ён ужо ажаніўся, што яна сама чытала пісьмо, якое ён прыслаў маці, і што чорт з ім, з Валодзем. Быццам на ім адным свет клінам сышоўся. Каця таксама сказала, што на ім свет клінам не сышоўся.

А я не веру Жэньцы. Мала што яна можа нагаварыць... Калі б Валодзя быў жанаты, ён даўно напісаў бы сам. Ён не такі, ён не любіць таіцца. Але Каця вельмі перажывала. Цэлы месяц не вылазіла з фермы; пойдзе чуць свет і вяртаецца позна вечарам. І адразу ў пасцель.

Вось тады да нас і зачасціў Сцяпан. Ён нешта прывозіў на ферму і там сустрэўся з Кацяй. А нядаўна Валодзя прыслаў пісьмо і піша, што летам будзе ў водпуску. Адзін... І Каця гэта ведае... І цяпер глядзіць у цёмнае акно.

— Нічога ты не разумееш,— зусім спакойна паўтарыла яна і стала надзяваць куфайку: пара было даіць кароў.

Нічога не разумееш... Гавары... Яшчэ перад Новым годам я, можа, і не разумеў...

...Тады я толькі што прыбег з кіно. Дзяцей да шаснаццаці на яго не пускалі. Але я памагаў матарысту згружаць рухавік, бегаў з каністрай па ваду, і ён угаварыў кінамеханіка прапусціць мяне. Я стаў ля самых дзвярэй, каб не бачыла Каця. Яна са Сцяпанам сядзела на самым перадзе.

Дамоў я прыбег засопшыся і нырнуў у пасцель. Мне трэба было адразу заснуць, але я зусім акалеў. Каб сагрэцца, я залез з галавой пад коўдру і пачаў часта дыхаць і церці рукой аб руку. Я заўсёды так раблю, калі мне холадна. Сагрэўся я хутка і высунуў нос з-пад коўдры.

Каця думала, што я сплю. Яна ўвайшла і адразу ўключыла святло. Распранула паліто, кінула на канапу і засталася ў адным плацці. Гэта было цёмнае плацце з шырокім бліскучым поясам. Яна купіла яго ў нашай краме. Каця адшпіліла пояс, падышла да люстэрка і пачала выцягваць прыколкі з валасоў. Люстэрка ў нас вісіць на сцяне, якраз насупраць ложка. І я ўбачыў, што Каця папаўнела. Вельмі папаўнела.

Мне трэба было адразу заснуць, як толькі я прыйшоў з кіно. Але што я мог зрабіць, калі ў мяне так памерзлі ногі, а ў галаве білася страшная здагадка. Успомнілася размова Каці са Сцяпанам, якую перад гэтым я выпадкова падслухаў.

Гэта было ў самым пачатку зімы. Я загуляўся на рэчцы, і ўжо цямнела, калі вярнуўся дамоў. Ніхто, мусіць, не чуў, як я прайшоў па двары, ускочыў у сенцы. Я ўжо быў узяўся за клямку, каб адчыніць дзверы ў хату, як пачуў голас Каці:

— Табе хоць бы што. Ты...— я не разабраў, якое слова яна сказала,— і набок. А мне што рабіць?.. Куды я з дзіцем?..

— Ага, значыць, я вінаваты? — данёсся ў адказ глухі Сцяпанаў голас. Мне здалося, што Сцяпан засмяяўся. Ён гэта ўмее — смяяцца, калі зусім не смешна. Я не хацеў, каб ён смяяўся, і пацягнуў за клямку.

У хаце панавалі прыцемкі, але я заўважыў, што Каця плакала. Яна стаяла ля акна і плакала. Сцяпан сядзеў за сталом і дыміў папяросай. Потым устаў, прыдушыў яе на комінку і прагудзеў:

— Рашай сама. Я не супраць. Але жыць будзем у Паддуб'і.

— А як жа мама, Сцёпа? Яна ж хворая! — пакорлівым голасам спытала Каця.

— Ну, што... хворая... Не ў Амерыку едзем. Прыязджаць будзем, памагаць. Ды і Коля не зломак. Вунь які выцягнуўся.— І ён зноў засмяяўся.

У школу назаўтра я не пайшоў. Прытварыўся, што баліць галава. І мама нічога не сказала. Ёй некалі бы-

ло: трэба было мыць бялізну. Толькі падышла да ложка, паклала мокрую далонь мне на лоб.

— А і праўда, галава гарачая. Можа, доктара паклікаць? — спытала ціха.

Тады я сказаў ёй усё, што думаў пра Сцяпана.

Мама прысела на край ложка, стомлена апусціла рукі на прыпол. І я ўбачыў, што на правай руцэ ў яе, на вялікім пальцы, якраз там, дзе ён згінаецца, чорная трэшчына. Яна, мусіць, была ўжо даўно і ніяк не зажывала. А гэта ж так баліць, калі ў рану заходзіць вада...

— Ты не ведаеш яго, сынок. Ён не такі нядобры, як табе здаецца,— загаварыла яна сумным голасам. Але ў словах яе не было ўпэўненасці. І маршчыны з ілба збегліся ўніз, к пераноссю.

— Ведаю,— закрычаў я.— Я летась ездзіў з ім на станцыю, калі здавалі збожжа. Ён скінуў два мяшкі калгаснай пшаніцы ў Арэхаўцы, ля крайняй хаты. Там жыве яго дзядзька, і яны часта п'юць разам. Я ведаю: ён украў іх!

Мама маўчала. Яна спрабавала белым шматком закруціць балючы палец.

І тады я сказаў галоўнае:

— А калі народзіцца хлопчык, няхай жыве ў нас. Я скончу сёмы клас і пайду на трактарыста.

Тады мама падхапілася з ложка і пачала крычаць на мяне:

— Ты шмат ведаеш... Трактарыст... Хлопчыка гадаваць... Вазьму папругу ды так адгадую, што дзесятаму закажаш.— Яна ўсхліпнула, выбегла ў сенцы, але зараз жа вярнулася і зноў села на ложак.

— Ну што я зраблю, калі яна не слухае мяне. Што?..— Твар у яе быў разгублены, і па шчоках цяклі слёзы.

Я маўчаў. Я не ведаў, што трэба рабіць, калі дачка не слухаецца маці, а ўсе ў пасёлку гавораць, што жаніх любіць піць.

...Я злуюся і бегаю ўсюды, куды трэба і не трэба. Каб не тырчаць у хаце, каб не глядзець на Кацю і Сцяпана.

Каці сёння не пазнаць: яна сядзіць маўклівая, сцішаная, задумліва глядзіць перад сабой, і толькі калі да яе звяртаюцца, мякка і як бы трошкі вінавата ўсміхаецца: маўляў, вось якая справа выйшла — вяселле. Здаецца, яе зусім не трывожыць шум, які ні на хвіліну не сціхае за сталом, і калі б не белая вясельная сукенка на ёй, можна было б падумаць, што гэта не яна, а нехта іншы выходзіць замуж, а яна трапіла сюды выпадкова, адчувае сябе лішняй і толькі таму не ўстае за-за стала, што ўсе сядзяць.

Сцяпан — побач з ёю. Ён ужо моцна выпіў і цяпер усім усміхаецца. Як толькі хто-небудзь з гасцей крычыць «горка!», ён адпівае трошкі са шклянкі, паказваючы гэтым, што гарэлка не горкая, і лезе цалавацца.

— Коля, хадзі сюды,— паклікала мяне Каця, як толькі я з міскамі ў руках, можа, у соты раз увайшоў у хату.— Хадзі сюды. Я хачу выпіць з табой.

Я падышоў да стала. Мне далі ў рукі чарку. І ў Каці была чарка. Яна сумна ўсміхнулася і чамусьці сказала:

— За тваё шчасце! — І выпіла да дна. Я прамаўчаў. Я глядзеў у сваю чарку, і мне зусім не хацелася піць.

Потым усе ўсталі з-за стала і пайшлі ў клуб. Там ужо даўно іграла музыка і танцавалі. Дзядзька Кастусь распіхаў танцораў, выйшаў на сярэдзіну залы, узняў угору руку і моцна выгукнуў:

— І-і-і вальс! — Ён крыху падумаў і дадаў: — Для маладых!

Каця і Сцяпан выйшлі наперад. Я не спускаў з іх вачэй. Мне здавалася, што зараз павінна адбыцца нешта незвычайнае. Я хацеў, каб адбылося нешта незвычайнае. Маладыя кружыліся плаўна, спакойна. Каця танцавала, высока ўзняўшы галаву, моцна прыкусіўшы ніжнюю губу. Маленькія бровы яе былі насуплены, а ў прыжмураных вачах застылі цёмныя агеньчыкі. Я добра ведаў гэтыя агеньчыкі. Яны загараліся ў Каці тады, калі яна збіралася зрабіць што-небудзь важнае, нечаканае. І ўжо ніхто яе ад гэтага не мог адгаварыць.

Я думаў, што яна зараз пакіне Сцяпана пасярод круга, спыніць гарманіста і ўсім скажа, што іхняе вяселле — вялікая памылка і што яна ніколі не будзе жыць са Сцяпанам.

Але танец скончыўся, а Каця нічога не сказала. Яна ўзяла Сцяпана пад руку, і яны разам пайшлі дадому.

...На двары цішыня і мароз, аж няма чым дыхаць. Я стаю ў садзе пад яблыняй і гляджу, як прыгожы круглы месяц гоніцца за невялічкім сінім воблакам і ніяк не можа дагнаць яго. Ён ужо даўно гоніцца за ім. Аднекуль насоўваецца цёмная хмара і захінае сабой і месяц, і маленькае воблачка.

У садзе адразу становіцца няўтульна і страшна. Я ад-

чуваю, як па спіне ў мяне прабягаюць калючыя дрыжыкі.

— Коля, дзе ты? Коля!..— даносіцца з ганка мамін голас. Яна бачыла, што я голы выскачыў на двор, і цяпер непакоіцца. Я чакаю, пакуль бразне клямка ў сенцах, потым ступаю на двор. Трэба ісці: у нас жа вяселле.

1962

ДЗЕНЬ ПЕРАД СВЯТАМ

Не кожнай восенню, але бывае такая завідная пара. З палёў усё сабрана, азімыя пасеяны, а дажджоў няма — і трывожаць сэрца незразумелым сумам усё яшчэ жывыя пахі нядаўніх работ.

Надта востра гэты сум адчуваецца вечарамі ў полі, калі дзённыя клопаты аціхнуць, а зямля ляжыць спакойна і стоена, быццам у прадчуванні нечага вялікага і невядомага, што павінна адбыцца — у прадчуванні таямніцы, якая раптам адкрыецца. Адкрыецца — і ўсё вакол набудзе нязнаны дагэтуль сэнс.

І зацятая ціша пануе над светам, такая зацятая, што здаецца, быццам увесь свет — гэта ты, ды шэрая аграмадзіна неба над табою, ды нямераныя кіламетры зямлі, што вядуць немаведама куды.

І цёпла на двары. Каб не веданне, што за восенню абавязкова павінна быць зіма, можна было б падумаць, што надвор'е пераломіцца на яшчэ большае цяпло. І нават чубкі паклычанага, але незааранага пацямнелага жнеў-

ніку, якія не-не ды і трапляюць на вока на нядаўна забаранаваных загонах, ці пагубляныя па дарозе і патрушчаныя коламі бульба і буракі — гэтыя абавязковыя прыкметы позняй асенняй пары,— не цягнуць на думкі пра блізкія дажджы і слату.

Прыгожа глядзіцца такой парой ігруша-дзічка. Трактарысты пашкадавалі яе, пакінулі расці на скупым прыдарожным узмежку, старанна абмінаюць плугамі, і ўжо каторую восень яна гарыць тут адчайным малінавым полымем. Як папрок людзям і выклік гэтай роўнай, узаранай, забаранаванай і засеянай прасторы. За што папрок? За тое, што яе пакінулі, ці за тое, што пакінулі адну?..

Быццам віну чуў за сабой Іван Ігнатавіч, калі праязджаў паўз гэта невысокенькае, калючае дрэўца. Быў некалі тут сад — што вымерз, а што састарэў, і ён даў каманду выкарчаваць яго, зараўняць — поле дык поле. Трактарысты так і зрабілі, а гэта дрэўца — атожылак некалі моцнага кораня — пакінулі. Іван Ігнатавіч не адзін раз думаў пра тое, што трэба было б пасадзіць тут новы сад. Праўда, думаў тады, калі на вока траплялася гэтае дрэўца, бо на большае не хапала ні часу, ні грошай.

І сёння саснілася гэта дзічка — у буйным чырвоным цвеце, потым нейкае поле, восень...

Старыя кажуць, калі сніцца цвітучы сад, то ці хто памрэ, ці хто народзіцца. Іван Ігнатавіч не быў чалавек сентыментальны — сам ведаў гэта,— і не падабаўся яму сённяшні сон. «Дзічка, жнеўнік, парассыпаная бульба... Усё ў адной кучы і што да чаго?..»

Іван Ігнатавіч не ўмеў і не любіў спаць позна. Дзе б

ні быў, што б ні рабіў, як бы позна ні лёг — у шэсць ужо быў на нагах. І не трэба было нікуды спяшацца, і нішто не падганяла, а прывычка рабіла сваё. Позняя птушачка вочкі прадзірае, ранняя птушачка дзюбку цярэбіць.

Ён даўно выверыў, што ранняй птушачцы лепей: дзюбка дзюбкай, а вачам шмат што бачыцца чысцей.

Асцярожна, каб не пабудзіць жонку, Іван Ігнатавіч уставаў. Іхнія ложкі стаялі побач, і часта Каця расплюшчвала вочы на колькі хвілін раней, чым гэта рабіў ён.

Даражыў ён гэтымі кароткімі ранішнімі хвілінамі, і ўвесь дзень потым быў асвечаны для яго безназоўнай душэўнай цеплынёю, якая вострым напамінкам нечага чыстага і вельмі роднага жыла ў ім.

Яны ўжо болей васьмі гадоў былі пажаніўшыся, мелі двое дзяцей, прывыклі адно да аднаго і да ўсяго ў кожным, а во — ажывала, успаміналася тая хвіліна, як Каця расплюшчвала вочы...

Гэта толькі гавораць так: «непаўторны», «непаўторнае»... Усё можна паўтарыць. Паўтарыць наноў. Трэба толькі, каб жыла душа. Жыла і балела. Толькі балючая душа можа даць жыццё памяці, уваскрасіць мёртвае.

Сёння Іван Ігнатавіч прачнуўся раней, чым звычайна. Ці не сон пабудзіў яго.

У спальні было цёмна. Каця спала. Іван Ігнатавіч узрадаваўся, што яна не пачула, як ён устаў. Узрадаваўся, можа, першы раз за ўсё жыццё разам.

Выйшаў на кухню, запаліў газ. паставіў чайнік з вадою. Ён галіўся толькі станковай брытваю і цяпер чакаў, пакуль нагрэецца вада.

У зале таксама стаяў прыцемак, але вока ўгледзела на стале ўчарашнія газеты. Мусіць, так конь знаходзіць упоцемках сена.

Яшчэ раз перагледзеў зводку за трэці квартал у раёнцы. Першы радок зверху — «Партызан», другі — «Чырвоны прамень», трэці — яны, іскраўцы... Два гады, як цвёрда аселі на гэтай трэцяй прыступцы. На апошнім актыве Павел Пятровіч пажартаваў: «У іскраўцаў цяпер трэцяе месца можна вырваць толькі хіба разам з зубамі...»

Гэта праўда. Разам з зубамі, а можа, і з вантробамі. Чатыры гады дабіраліся да трэцяй прыступкі, з дванаццатага месца дабіраліся...

Хаця, калі быць да канца шчырым, трэцяя прыступка даўно ўжо не радавала Івана Ігнатавіча. Ён нікому не прызнаваўся, але радасць заняць трэцяе месца для яго знікла разам з тым днём, калі стала вядома, што яны яго занялі... І сама гэта радасць была звязана не проста з трэцім месцам... За трэцяй прыступкай стаялі трыццаць цэнтнераў зерня з гектара і не меней двухсот цэнтнераў бульбы. Гэта была тая вышыня, на якой можна было адчуваць сябе людзьмі... І Іван Ігнатавіч адчуваў гэта, але радасць знікла, як толькі паспела нарадзіцца.

Не сказаць, каб Івану Ігнатавічу не хацелася бачыць свой калгас на другім, а можа, і на першым месцы. Але гэта не балела яму так, як тады, калі калгас цяжка, але ўпарта, цэнтнер да цэнтнера, падбіраўся да трэцяй прыступкі. Там быў абавязковы мінімум, тут — усяго толькі гонар, ці як гэта назваць. Там было яшчэ нешта нутраное, што вяло, падганяла і яго, і людзей. Цяпер яму зда-

валася, што гэта нутро пачало знікаць. Ці, можа, гэта толькі ён сам перастаў адчуваць яго, можа, ён згубіў нюх на яго? Усім вядома: калі мне баліць, здаецца, баліць цэламу свету... Можа, так і тут?

Іван Ігнатавіч адчуваў, што ён за гэтыя гады пастарэў, пастарэў на шмат гадоў... Ніхто гэтага, мусіць, не бачыць, для ўсіх ён, можа, усё той жа, як і тады, калі пачаў рабіць старшынёй, а сам ён гэта ведаў...

Іван Ігнатавіч прачыніў дзверы ў дзіцячы пакой, пастаяў на парозе. Дачка і сын ціха — трэба было затаіцца, каб пачуць — пасопвалі, і яму стала добра ад гэтага іхняга спакойнага чыстага сну.

Выйшаў на двор. Пачынала развідніваць — мякчэла, сінела на ўсходзе неба.

«Хоць бы заўтра была добрая пагода. Пад дажджом не нагуляеш...»

Кожны год «свята хлебароба» іскраўцы гуляюць позняй восенню; і кожны год — на Язэпавым Грудзе, у дубах. Наўрад ці ведае хто, чаму гэты груд завецца Язэпавым, але месца надта прыгожае: дубы выйшлі з лесу магутнай талакой, рассыпаліся па роўным сухім доле, распасцёршы кроны, быццам выйшлі для нейкага вялікага наступу,— і раптам спыніліся: перад імі, далей унізе, была рака, за ракой — нізінны луг — землі «Партызана»...

Ля канторы ўжо стаяў «газік», з-за яго, выціраючы рукі анучай, выйшаў Пеця, шафёр.

— Ты куды гэта ўчора ездзіў? — замест прывітання спытаў старшыня.

— Калі гэта?

— Не калікай. Вечарам.

— Да цешчы.

— Дык тут жа і кілометра няма.

— Ды я... Жонка папрасіла: падкінь ды падкінь, спяшала некуды.

— Яна табе скора загадае за хлеў вазіць... Глядзі мне.

— Не загадае, Ігнатавіч...

— Бензін ёсць?

— Поўны бак. Толькі што заліў.

— Тармазы?

— Добрыя.

— Ладна. Сам паеду...

— Па калгасе?

— Ага, па калгасе.

— Болей нічога не трэба, Ігнатавіч?

— Болей?..— Іван Ігнатавіч задумаўся. Пеця падабаўся яму. Ён належаў да тыпу тых людзей, якім нічога не трэба тлумачыць двойчы. Ён пытаўся пра тое, пра што нельга было не спытаць, і рабіў тое, што трэба было зрабіць. Часта рабіў нават болей, чым мог бы зрабіць сам Іван Ігнатавіч.— Не, Пеця, болей нічога не трэба.

У кабінеце было поўна, сядзелі ля стала, на крэслах паўз сцяну. Гарэла ўсяго дзве лямпачкі ў прыгожым пяціражковым люстры пад столлю. Іван Ігнатавіч толькі бліснуў вачыма ўгору, прайшоў да свайго месца за пярочным сталом:

— Што, так у цемнаце і будзем слепнуць?

— Ды Міхайла не дае ўключаць, усё эканоміць, беражэ ўсё...— глыбокім, як рэха, басам адазваўся Памíла, галоўны інжынер, і павярнуў буйную грывастую га-

лаву да Мамона, галоўнага бухгалтара, спытаў у таго пачцівым галаском: — Іванавіч, можна ўключыць?

— Не, няможна!..— узвіўся Міхайла.— Няможна! Табе дай волю, дык ты ўсё спішаш, усё на стружку пусціш!

Усе грымнулі рогатам: планёрка пачыналася, быццам па рытуалу,— перастрэлкай паміж галоўным інжынерам і галоўным бухгалтарам... Колькі працуюць разам, стольki і вядуць гэту вайну, не даходзячы, праўда, ніколі да сапраўднай варожасці.

Люстру, аднак, уключылі на ўсе пяць ражкоў, і ў кабінеце стала сліпуча-ярка, і засвяціліся вясёлым бляскам вочы, заварушыліся людзі, быццам дасюль нешта ім замінала адчуваць сябе вось так проста. Іван Ігнатавіч таксама ўсміхнуўся, хоць адразу, як толькі зайшоў, усе заўважылі, што ён нечым нібыта заклапочаны. Ды ці мала чым можа быць заклапочаны старшыня і ці першы раз ён заклапочаны?.. На тое ён і старшыня.

Іван Ігнатавіч пераглядаў складзеныя стосікам перад ім паперы: што падпісваў, што адсоўваў убок, а сам думаў пра тое, каго б з гэтых людзей пакінуў ён на сваім месцы, калі б давялося. Калі б давялося самому ісці адсюль. Ён ніколі раней не думаў пра гэта, сам ведаў, што гэта толькі гульня, яна сёння прыйшла яму ў галаву, але яму было цікава весці яе.

«Галоўнага агранома, Іскарку?» Той сядзеў перад старшынёй на стыку сталоў, лысаваты ўжо ў свае сорак год. Сёння ён быў чамусьці маўклівы. «Не, надта шмат гаворыць. Не ўмее маўчаць. І спецыяліст добры, і чалавек няшкодлівы, а маўчаць не ўмее. Кожны чалавек павінен умець маўчаць».

Іван Ігнатавіч быццам і не глядзеў ні на кога — так, блісне вачыма, потым возьме другую паперку, чытае...

«Памілу?..» Яны заўсёды садзіліся адзін проці аднаго і бліжэй да старшыні — галоўны інжынер і галоўны аграном. Галоўны інжынер і зараз узвышаўся за сталом магутнай фігурай, вярнуў галаву да бухгалтара. Не паскупіўся бог — адваліў усяго поўнай мерай: і здароўя, і весялосці. «Яго можна было б... Грубаваты трохі, грубаваты, не абчэсаны. Людзей добра ведае, і людзі яго любяць... Абатрэцца, а?..»

«Парторг? Надта мяккі. І характарам, і... Пяцёра дзяцей, жонка хворая. А чалавек глыбокі, далікатны...»

«Брыгадзіры?..» Па няпісанай традыцыі яны займалі крэслы заўсёды паўз сцяну, як птушкі на дроце.

Тут паслядоўны, лагічны ланцужок думак Івана Ігнатавіча перарваўся: вочы яго дабеглі да кутка — там сядзела Ніна, практыкантка з сельскагаспадарчай акадэміі. Яна не глядзела на Івана Ігнатавіча, але адчула яго мімалётны позірк, правяла рукамі па спадніцы, нібы хацела абцягнуць яе ніжэй, пакінула рукі на каленях.

«Яе? А што ты думаеш? Вельмі чэпкая... І характар ёсць, ага, ёсць характар. Толькі практыка трэба, практыкі не хапае. Праверыць на людзях — спачатку радавым спецыялістам, з прыцэлам да галоўнага... А? Хаця, ізноў, жанчына... Выйдзе замуж, сям'я, дзеці... Спецыяліст-то добры...»

Іван Ігнатавіч падпісаў пуцёўкі на машыны, але ўбок не адсунуў, быццам рашаў нешта, а сам папрасту адцягваў надалей самую цяжкую сённяшнюю работу — дзяльбу месц, прэмій. Ніколі гэта працэдура не праходзіла без

крыкаў, без сварак, хоць, здавалася б, усім загадзя вядома і ў каго якія ўраджаі, і якія надоі малака, і які парадак на палях і дварах — і ўсё астатняе, а кожны брыгадзір стараецца даказаць, што яго брыгада лепшая. І будзе даказваць доўга яшчэ пасля таго, як свята міне, даказваць усюды, дзе можна і дзе няможна...

— Хто з раёна будзе?

Да Івана Ігнатавіча не адразу дайшоў сэнс гэтага пытання ў роўнай гамане, што стаяла ў кабінеце. Пытаўся парторг, міргаючы блізарукімі вачыма. Іван Ігнатавіч з радасцю ўхапіўся за гэта пытанне. Узяў тэлефонную трубку і вялікім пальцам гэтай жа рукі — правая ўсё яшчэ была занята ручкай — колькі разоў крутануў дыск апарата. Сам ён нават не нахіліўся бліжэй да стала — як сядзеў, адкінуўшыся да спінкі крэсла, узлёгшы на правы локаць, так і набіраў тэлефонны нумар.

— А мы зараз праверым, што тут доўга варажыць,— сказаў нібы сам сабе, абвёўшы вачыма людзей, што сядзелі перад ім, за сталом, паўз сцяну. Усміхнуўся, паказаўшы дробныя, як у дзіцяці, роўненькія зубы.

— Алё?! Люся? Добрай раніцы! Як спалася? Дрэнна? Што ты кажаш? Табе — і дрэнна. Не можа быць! Ці то зямля пайшла па чужой арбіце, ці я ўжо такі стары стаў, нічога не разумею,— голас у Івана Ігнатавіча быў вясёлы ў меру для такой тэлефоннай гаворкі.— Тады дрэнна. Дрэнна, дрэнна, дрэнна,— гэта Іван Ігнатавіч прагаварыў, маючы на ўвазе нешта і сваё, і ўсе, хто быў у кабінеце, зразумелі гэта, ды і старшыня адразу перастаў усміхацца.— А са́м на месцы? Сёння? Праз трыццаць мінут? Усё роўна, скажы, што я званю. Алё... Павел Пятро-

віч? Добрага дня вам... Ага, які тут сон... Дык што гэта такое, Павел Пятровіч? Вы ж абяцалі быць у нас на Дні хлебароба... Калі? Заўтра, у Язэпавых дубах. Людзі ведаюць, чакаюць! Як, каго чакаюць? Вас, Павел Пятровіч... Усё падрыхтавана: і парад тэхнікі, каравы перадавікам, канцэрт, музыка, буфет... Усё як у людзей... Дык як, Павел Пятровіч?

Іван Ігнатавіч падсунуў да сябе тэлефонны апарат, гаварыў ціхім голасам, не гаварыў, а прасіў: усе адчувалі, што ён вельмі хоча, каб Павел Пятровіч прыехаў, але ўсе адчувалі і тое, што першы сакратар не прыедзе. Адчувалі па голасе самога ж Івана Ігнатавіча: ён не пагрубеў, а стаў болей адрывісты.

— Што Сяргей Ільіч... Ён летась быў. Прыедзе, пачне лекцыю чытаць... А ў нас свята... Ды і вы, Павел Пятровіч, і вы б перадыхнулі, а? Адпраўце Паласкуна ў вобласць, усё ж старшыня выканкома, а самі да нас, на тыя дарожкі, дзе некалі партызанілі? А, Павел Пятровіч?.. Што яшчэ? Мне трэба вас бачыць, вельмі трэба. Ёсць адно... Не, гэта не райкомаўская гаворка. Тут зусім іншае,— ён перастаў гаварыць, доўга слухаў, што гаварыла трубка, потым сказаў па-дзелавому проста: — Ну што ж, не — дык не. Тады шчаслівай дарогі. І... Павел Пятровіч, намякніце Сяргею Ільічу, каб ён надта доўга не гаварыў, а то сапсуе людзям свята... Хіба шмат трэба, каб сапсаваць... Толькі не кажыце, што я званіў... Вы ж ведаеце, ён і так мяне не вельмі любіць, а тады і зусім прападу...

Іван Ігнатавіч паклаў трубку, але рукі з апарата не здымаў, паглыблены ў сябе, потым быццам ачнуўся, ускі-

нуў галаву, паглядзеў на сакратара партыйнай арганізацыі:

— Дык што, Гаўрылавіч, пачнём?..

Сядзелі доўга, абгаварылі ўсё, што трэба было на заўтра, падзялілі месцы і прэміі, крычалі, даказвалі — кожны ўсім і ўсе кожнаму, і калі ўсе паўставалі ісці — устала і Ніна. І тады Іван Ігнатавіч спытаў яе:

— Ніна, вы не хочаце праехаць са мной па брыгадах, паглядзець, што і як?

Яна пазірала на яго, маўчала: пытанне было нечаканае, усе павярнулі да яе галовы, а Міхайла ўхмыльнуўся, падцяў губы, быццам намякаючы на нешта. Іван Ігнатавіч зіркнуў на яго, але стрымаўся. Каб трохі нешта вытлумачыць, сказаў Ніне:

— Вы ж ад нас скора едзеце, і я хацеў паказаць вам калгас...

Яна згадзілася і, здаецца, узрадавалася.

У Івана Ігнатавіча ніякіх планаў не было, было неспакойна на душы, у такія моманты ён заўсёды супакойваў сябе тым, што садзіўся за руль і ехаў. Ён чамусьці падумаў, што Ніне будзе добра паехаць разам з ім па калгасе. Ён не хацеў прызнавацца, што заставацца аднаму — нават у машыне — яму будзе цяжка.

Загадзя дарогу ён ніколі не выбіраў, ехаў абы-куды — па раллі, па сенакосе, цераз канавы, ведаў: «газік» вывезе. Так было і цяпер. Праехаўшы па пасёлку, выскачылі на гравейку, з яе звярнулі на палявую дарогу, а там пайшло тое, што можна назваць толькі «язда ўсля-

пую», дзе цяжка сказаць, што там у дзесяці метрах наперадзе і як будзе адтуль вылезці. Два разы ледзь не забурыліся ў канаву, «газік» толькі адным пярэднім колам зачапіўся за край яе, зад ішоў юзам, і Ніна хацела ўжо вылазіць, ці памагаць машыне, ці самой ратавацца, але Іван Ігнатавіч сказаў нецярпліва «сядзіце» і неяк сам, круцячы рулём і пераключаючы хуткасці, вывеў машыну наверх. «Сядзіце!» — гэта было другое, што сказаў Іван Ігнатавіч пасля таго, як выехалі. Першае было: «Я вас правязу па перыметры нашых зямель. Усяго перыметра не звяжам, а ўсё ж тое-сёе ўбачыце...»

А так — маўчалі: Іван Ігнатавіч за рулём, яна на сядзенні побач, учапіўшыся рукой за металічную дужку — пальцы аж пабялелі ў суставах.

Што можна ўбачыць на межавых землях? Гнілое, нікому не патрэбнае высахлае балотца на пару гектараў, усё папоранае дзікімі свіннямі, трохкутнічкі агрэхаў на месцах завароту трактараў, пасцяганае з поля каменне, забытую металічную стальвагу з баронамі («Я яму ўсыплю»,— сказаў Іван Ігнатавіч, маючы на ўвазе Памілу), дарогі, сцежкі...

Івану Ігнатавічу было прыемна, што гэта дзяўчынка згадзілася паехаць з ім і цяпер сядзіць на сядзенні побач, учапіўшыся ў дужку, нічога не гаворыць, адно глядзіць то наперад, то па баках сваімі чыстымі шэрымі вачыма.

Хай глядзіць, хай думае...

Яна падабалася яму, гэта дзяўчынка. Не толькі сур'ёзнасцю сваёй, быстрым розумам. Была ў ёй прамата і непасрэднасць, якіх сам Іван Ігнатавіч трохі пабойваўся,

але яго цягнула да яе. Мусіць, гэта адчуў і галоўны бухгалтар, а то чаго б ён ухмыляўся?

— Вы дружыце з першым сакратаром? — спытала Ніна.

Іван Ігнатавіч уважліва паглядзеў на яе:

— Яму пяцьдзесят пяць, мне — трыццаць пяць.

— Гэта нічога не значыць.

— Ён разумны мужык.

Яна варухнула губамі, можна было падумаць, што хацела ўсміхнуцца.

— Разумных людзей шмат.

— Разумных шмат, ды мала з кім можна пагаварыць пра ўсё.— Іван Ігнатавіч зрабіў націск на словах «пра ўсё».— А з ім можна. І я хацеў, каб ён пабыў на нашым свяце. Я хацеў паглядзець на наша свята яго вачыма.

Ніна памаўчала.

— Вы вельмі паважаеце яго.

— І сябе таксама,— сказаў ён зусім сур'ёзна, як пра каго другога.

Млеў чысты дзень, павуціна слалася па раллі, здавалася, усё поле заткана ёю.

Яны стаялі ля дзічкі, той самай, якую трактарысты пашкадавалі і якая сёння саснілася Івану Ігнатавічу. Лісце на ёй засталося толькі ўгары, на самай макаўцы, было яно ці ярка-рдзянае, ці рудое, і ў Івана Ігнатавіча раптам зашчымела ў грудзях.

Ён перавёў позірк на Ніну.

— Прыязджайце да нас працаваць.

— Не ведаю, куды размяркуюць.— Ніна як быццам пачынала злавацца, і злавацца на яго, Івана Ігнатавіча.

— Размеркаванне я бяру на сябе.

— А вы... смелы.— Гэта ўжо быў выклік. На смуглых Нініных шчоках плямамі выступіла чырвань. Іван Ігнатавіч зрабіў выгляд, што нічога не заўважыў, паўтарыў:

— Размеркаванне я бяру на сябе.

— Не ведаю...

— Зробім запрос — і ўсё тут.

— Я не пра гэта.— Яна паглядзела яму ў вочы.— Вам будзе цяжка са мной. Ды і мне. Ага, нам будзе цяжка...

Іван Ігнатавіч ведаў, што гэта дзяўчынка гаварыла праўду: яму будзе няпроста з ёй, і ўсё ж яму хацелася, каб яна прыехала ў іхні калгас.

Недзе далёка ў небе адыходзілі журавы; іх галасы былі ледзь чутны, як звон балабона ў засланым туманам лесе, і звон гэты новым сумам лёг на сэрца Івана Ігнатавіча.

Лазня стаяла недалёка ад краю стромы, падмытай колішнімі поўнымі водамі, на самым заломе, дзе рака брала крута ўбок. Рака даўно адступіла ад берага, пакінуўшы паску мучністага пяску, памялела, але тут, на заломе, глыбіні хапала метраў на чатыры, і, выскачыўшы з лазні пасля палка, можна было не баяцца нырнуць з кручы.

Трохі ніжэй па плыні быў мост, ён злучаў дзве цэнтральныя брыгады, звілістай мяжой між якімі здавён была рака. Яна дзяліла луг, поле, кусты...

Метраў пяцьсот насыпной дарогі, адзін канец якой вёў у раён, другі — у сельсавет, з бакоў абсядаў парадзе-

лы ўжо, стары шалудзівы алешнік, зарослы чаромхай і вербалозам.

Вясной тут прытарна пахла чаромхавым цветам і аж заходзіліся салаўі.

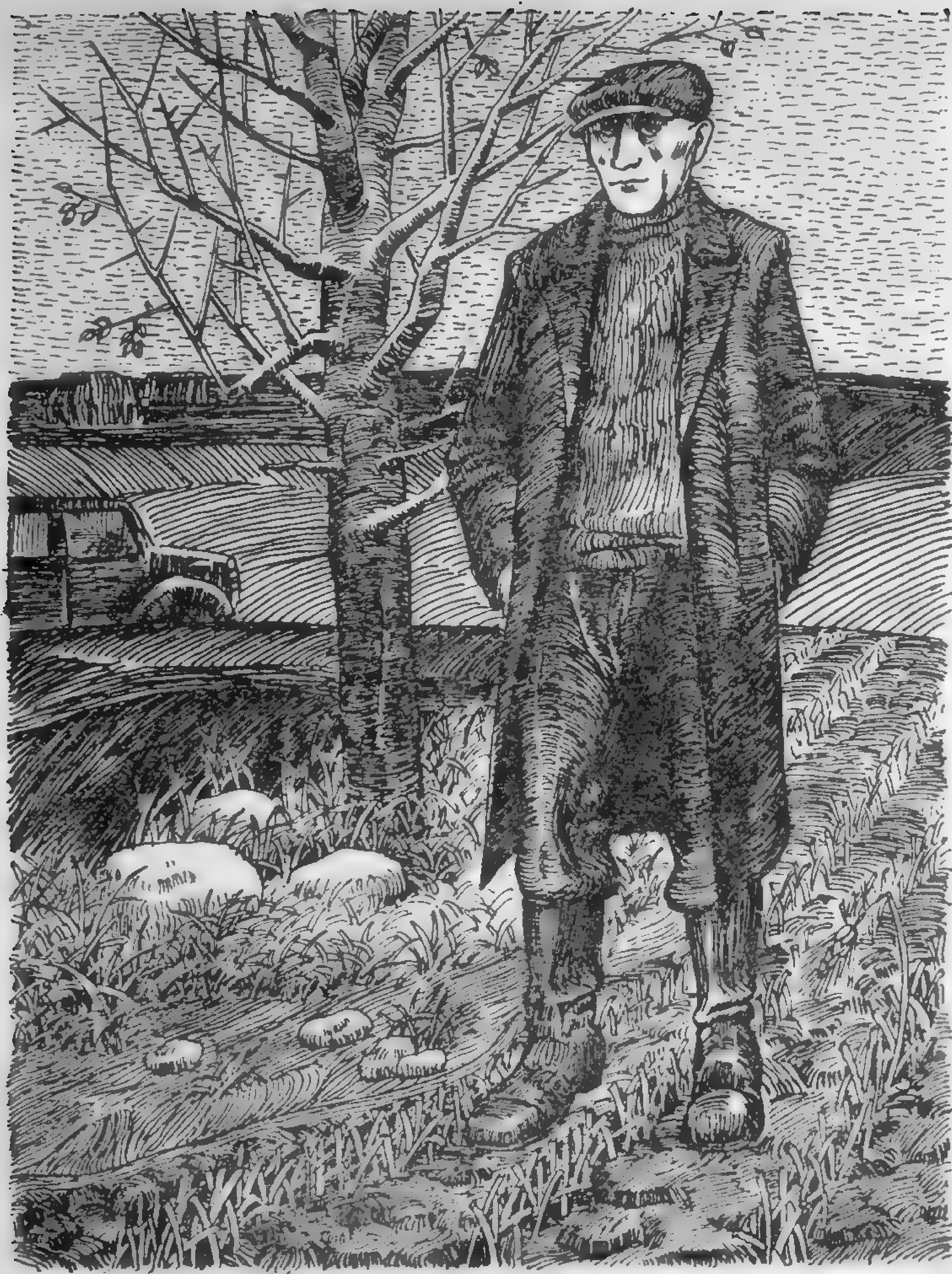
Чаромху ламалі цэлымі абярэмкамі, а ёй быццам толькі гэта і трэба было: кожную вясну кусты абсыпала белым цветам яшчэ гусцей.

І любілі слухаць салаўёў: яны добра былі чуваць і з адной брыгады і з другой.

Выйдзе які-небудзь стары дзядок ноччу на двор, прытknецца ля плота — і раптам пачуе цёхканне, высільванне салаўя. Можна жыццё пражыць, можна ўвесь свет аб'ездзіць, усяго наглядзецца, а пачуеш салаўя, як ён стараецца, аддаецца ўвесь песні, як бы гэта яго апошні, развітальны канцэрт,— і захаладнее, засадніць у грудзях. І ўсё жыццё прамільгне ў адзін момант, быццам і было яго толькі ад таго салаўя, якога пачуў некалі ў маладосці, да гэтага, цяперашняга, быццам і салавей быў адзін, і песня адна, толькі то была ранішняя, а гэта во — вячэрняя. І доўга стаіць дзядок, разявіўшы рот, потым не вытрымае, махне рукой, усклікне: «Ну і дае, ядры яго вош!» — уздыхне і хуценька пойдзе ў хату, несучы ў сэрцы крыўду не то на салаўя, не то на сябе, не то так на некага...

Хто не любіць позна спаць, мог наслухацца салаўёў.

Калі надумалі будаваць лазню, усе ў адзін голас сказалі, што ставіць яе трэба толькі тут: і абедзвюм брыгадам добра, і месца высокае, і самім богам створаны халодны басейн. Пра салаўёў ніхто не гаварыў, але былі тут і яны...

Сёння быў мужчынскі дзень. На лаўках — папрыбіваных да слупкоў пагабляваных дзюймовых дошак — сядзелі мужыкі з венікамі, бялізнай, курылі, расказвалі анекдоты, выскаляліся.

Сярод мужыкоў Іван Ігнатавіч убачыў і галоўнага інжынера, успомніў пра забытую на полі стальвагу з баронамі, хацеў завярнуць — укінуць як трэба, але ў апошнюю хвіліну перадумаў, рашыў зайсці яшчэ на новы кароўнік: Паласкун не абыдзецца, каб не зазірнуць заўтра і сюды...

Марцін быў ля плота, калі Іван Ігнатавіч выйшаў з кароўніка. Выйшаў, доўга выціраў боты аб траву, потым саломай: кароўнік яшчэ не закончаны і цяжка прайсці, каб не начапляць на ногі гразі. Нарэшце старшыня разагнуўся, спаласнуў рукі пад кранам ля сцяны і пайшоў цераз дарогу, да Марціна.

«Нешта ж адзін ходзіць сёння — ні загадчыка фермы, ні брыгадзіра?» — падумаў Марцін, беручы з зямлі жэрдку і прымерваючыся прыбіць яе. Жэрдкі былі адбіты, каб можна было заехаць на соткі з машынай. Дзве глыбокія канавы — сляды ад колаў цяжка гружанай машыны — вялі на соткі, перак загонаў. На канцы следу чарнелі дзве высокія кучы нядаўна ссыпанага торфу — машына была з прычэпам.

Пасля кароўніка Іван Ігнатавіч збіраўся ісці дамоў, на цэнтральную сядзібу, але ўбачыў торф і Марціна. Марцін стараўся прыбіць жэрдкі на месца, каб не кідаўся ў вочы разгароджаны пралёт.

— Не спяшайся, дзядзька, мо лішнюю работу робіш? — сказаў старшыня, спыніўшыся на краі дарогі.

— Чаму гэта лішнюю? — адказаў Марцін, не паварочваючыся, пакуль не прыбіў цвік. Узяў з зямлі другі канец жэрдкі, прыставіў, стукнуў пару разоў сякерай.— Чаму гэта лішнюю? — перапытаў, павярнуўшыся да старшыні, быццам незадаволены нечым.

Старшыня глядзеў на Марціна прамым напружаным позіркам. Быццам хацеў сказаць, што яму, старшыні, усё вядома і калі ён пытаецца, то болей дзеля формы, чым дзеля ісціны. Болей дзеля яго ж, Марцінавай, карысці. «Галоўнае ў рабоце начальніка — хай і маленькага — адчуванне сваёй праваты. Ты правы ўжо тым, што цябе паставілі начальнікам. Для сябе ты можаш і памыляцца, а для тых, над кім ты начальнік, ты заўсёды павінен быць правы. Іначай людзі не будуць верыць табе. Іначай ты не зможаш патрабаваць ад іх,— вучыў яго некалі былы старшыня гэтага калгаса Жаўна. Вучыў, уступаючы сваё месца, ідучы на пенсію. Хоць ісці яму надта не хацелася. Можна лічыць, што яго папрасілі пайсці.— І трэба, каб людзі заўсёды адчувалі дыстанцыю. Паміж табой і імі. Мяжу. Ніякага панібрацтва. Тут ты, а там — яны. А між вамі — мяжа»,— працягваў павучаць Жаўна, збіраючыся ехаць у горад, у свой дом, у якім усе гады яго старшынёўства жыла яго сям'я. Жыла без яго. Ён тут, у калгасе, жонка з дзецьмі — там. І гэтак усе дзесяць год... Ён — сабе, яны — сабе.

Усю гэту прымітыўную мудрасць Жаўны Іван Ігнатавіч спасціг даўно. Не шмат часу трэба было. Спасціг — і... не спадабалася яму яна. Не спадабалася... Акрамя хі-

ба «дыстанцыі». «Дыстанцыя» яму трэба была. Яна дапамагала яму жыць спакойна. Можа, не так спакойна, як незалежна. Незалежна і ад начальства, і ад людзей. Праца — гэта адно, а маё жыццё — зусім іншае. І чым меней чужых вачэй будзе бачыць, будзе ведаць пра гэта «іншае», тым лепей, тым яно болей трывалае... Спачатку Іван Ігнатавіч думаў, што так яно і павінна быць. Цяпер ён ведаў, што тут нешта не так. Ён усё болей адчуваў, як нешта шчырае, чалавечае адмірае ў яго душы, пакідаючы струпы. Яны не зажывалі, гэтыя струпы, балелі, нылі...

Старшынёў позірк Марцін сустрэў спакойна, нават абыякава. Чакаў, што той яшчэ скажа.

— Кажу, можа, яшчэ прывязе, зноў трэба будзе разгароджваць,— старшыня нібыта і жартаваў, але вочы яго не смяяліся, праўда, і ў голасе не было строгасці.

Была нейкая вяласць.

Марцін прыкмеціў гэта ў самым пачатку, але адказаў упартым, бясстрасным голасам:

— Болей не прывязе.

— Пабаіцца?

— Проста я не прасіў яго. Не маленькі, ведаю, што можна, а што не. Добра, што гэта прывёз.

Старшыня ступіў колькі крокаў да плота, абапёрся на жэрдкі, доўга глядзеў на машынны след, потым на Марцінаў сад, на нядаўна абшаляваны і пафарбаваны дом, крута павярнуўся да Марціна:

— Хто?

Цяпер яны стаялі блізка адзін ад аднаго, твар у твар.

— Што «хто»? — непанятліва перапытаў Марцін.

— Хто скінуў торф, пытаю? — старшыня надаў голасу належную строгасць.

— Ах, вы пра торф...— Нешта, як падабенства пустой усмешкі, шарганулася па губах старога.— А я думаў, можа, сур'ёзнае што. А вы пра торф... Нянаскі, нейкі незнаёмы. Ехаў на самазвале, самазвал з прычэпам, высунуўся з кабіны, пытаецца, ці не трэба торф. Чаму ж не трэба?.. Карову збыў, у хляве няма каму стаяць, а ўдваіх з бабай ці шмат настоіш. Трэба, кажу. Адбіў я канцы жэрдак, ён завярнуў на гарод, скінуў торф і паехаў далей...

— Выходзіць, нянаскі?

— Выходзіць...

— І адразу паехаў?

— Паехаў... Чаго ж ён будзе стаяць? У яго ж, мусібыць, таксама графік, план, яму на гадзінніку стрэлкі ніхто не падкручвае...

— І ў хату не зайшоў? — Старшыня пытаўся адрывіста, ціхім голасам. Каб пачуць, трэба добра слухаць. Гэта таксама адзін з тых азбучных тактычных ходаў. Ціха — значыць глыбока, значыць упэўнена. Хай чалавек думае, што старшыня ўсё ведае. Так ён рабіў заўсёды, і такая тактыка дапамагала яму. Галоўнае, ашаламіць, не даць апамятацца вінаватаму, і ён сам ва ўсім прызнаецца. А што Марцін быў вінаваты — даказваць не трэба. Вунь ён, доказ: дзве глыбокія канавы цераз усе соткі і торф, дзве кучы торфу.

Іншым разам Іван Ігнатавіч так і зрабіў бы. Выклаў бы казыры на стол: глядзі сам, рабі вывады. Але сёння нешта не давала гэта зрабіць. Не то стомленасць,

не то нешта іншае, чаму цяжка было знайсці азначэнне, стрымлівала Івана Ігнатавіча.

— Дык, кажаце, адразу і паехаў? І ў хату не зайшоў? — старшыня вёў сваю лінію далей... Ён ведаў, што падчапіў рыбіну на кручок, і хацеў паглядзець, як яна будзе трапятацца. Праўда, рыбіна, здавалася, не чула кручка ці адкусіла ўжо і праглынула разам з нажыўкай.

— У хату зайшоў, чаму ж не зайсці. Я да такога не папушчуся, каб чалавека ў хату не пазваць. Не-е-е, гэта не наша парода... Ды спяшаўся надта, надта спяшаўся чалавек, дайжа за стол не захацеў сесці. Квасу толькі і выпіў,— гаварыў роўным голасам Марцін. Быццам тое, што так займала старшыню, для яго было пустата і нікчэмнасць. Самое нішто.

— Значыць, ён вам самазвал з прычэпам торфу, а вы яму кварту квасу? — усміхнуўся старшыня.

— Ага, кварту квасу толькі і выпіў. Гарэлкі яму няможна было, за рулём... Вось вы,— Марцін зірнуў на Івана Ігнатавіча, але так, мімаходзь,— вы калі за рулём, таксама трусіце ўзяць чарку. А ён — шафёр, ды і машына вялікая, і дарога дальняя...

— Канечне, за рулём...— Іван Ігнатавіч усё яшчэ ўсміхаўся. Рыба выслізнула, пайшла гуляць, трэба наноў падманваць. Папраўдзе, дык і не хацелася гэта рабіць. Іван Ігнатавіч пашкадаваў, што пачаў гэту гаворку. Але адступаць было позна. Тут ужо быў прынцып. Іван Ігнатавіч не меў права пакінуць гэты факт. Сабрацца і пайсці, быццам нічога не бачыў. Па вуліцы хадзілі людзі. Канечне, яны бачылі старшыню і Марціна і, канечне, зда-

гадваліся, пра што ідзе гаворка тут, ля плота... І разам з тым нешта ўтрымлівала ад прамой, лабавой атакі. Можа, сам Марцін. Ён харошы спецыяліст, харошы цесля. Ён быццам гуляе з сякерай. І гэты незакончаны кароўнік — таксама яго работа. І зноў... гэта яго спакойная абыякавасць...

Цераз Марцінава плячо старшыня пазіраў на кароўнік, дзе руды пагорак крута спускаўся ў нешырокую лагчыну, якую халоднай тонкай паскай перараэала рэчка. На тым беразе рэчкі, на пагорку, белым кубікам стаяла лазня. Там ужо мыліся. Адзін за адным з венікамі пад пахамі на пагорак падымаліся мужчыны. Каторыя затрымліваліся перад лазняй, збіраліся ў кучу па два-тры, курылі, каторыя адразу прападалі за дзвярыма. І Івану Ігнатавічу раптам здалося, што робіць ён нешта не тое, што трэба, і ён зазлаваў на сябе, павярнуўся:

— Дык хто?! — Цяпер з голасу прапала мяккасць і просьба.

— Ну, які вы смешны, старшыня... Ці мала тут машын за дзень пераварочваецца? — стары варухнуў брывамі на дарогу і далей за рэчку, на гравейку. Яму ўжо гаворка гэта таксама апрыкрала.

— Учора толькі нашы машыны вазілі торф,— упарта паўтарыў старшыня.

— А то было заўчора... Я вярнуўся з кароўніка, а ён стаіць, пытаецца, ці не трэба торф. Чаму ж не трэба, кажу, трэба.— Марцін пайшоў у другі канец пралёта, стукнуў колькі разоў па цвіках — праверыў, як прыбіты жэрдкі, вярнуўся да старшыні.— Трэба, кажу. Ён і ссыпаў.

— Заўчора я праязджаў тут, ніякага торфу ў вас не было...

— Дужа вы там бачылі. За рулём не шмат убачыш.

— Ніякага торфу ў вас не было. І плот быў загароджаны... А ля Максіма стаялі «Жыгулі»... Стаялі?

— Ля Максіма стаялі. Гэта праўда. Сын з Мінска прыязджаў.— Марцін быццам папярхнуўся, палез у кішэню, дастаў «Прыму», доўга прыпальваў цыгарэту.— Ага, сын з Мінска прыязджаў...

— А вы кажаце, не шмат убачыш... Убачыш, калі вочы ёсць. Дапусцім, я ўбачыў, што вам торф прывезлі ўчора пад вечар. На МАЗе, праўда?

— Якая розніца, на МАЗе ці на ГАЗе? Прывезлі, і дзякуй ім...

— Відаць, не за адзін дзякуй прывезлі, га? — Іван Ігнатавіч усміхаўся. Ён ішоў на прымірэнне. Праўда, гэта прымірэнне не павінна выглядаць як паражэнне, паражэнне яго, Івана Ігнатавіча. Ён павінен паставіць апошні знак. Хай гэта будзе пытальнік, але гэта павінен быць я г о знак. Іван Ігнатавіч пазіраў на Марціна, чакаў яго згоды.

Стары надоўга затрымаў позірк на старшынёвым твары, загаварыў ціха, спакойна-злосным голасам. Ён перайшоў на «ты».

— Слухай, старшыня, што ты да мяне прыстаў? Што ты мяне на споведзь бярэш? «Хто», ды «калі», ды «чаму»? Трэба табе гэты торф — дык забірай. Падганяй машыну і забірай. А мяне не церабі, душу не вярэдзь. Навошта гэта табе? Там, можа, і так страшней страшнага.

Івана Ігнатавіча быццам варам абдало. «Навошта гэта табе?» І праўда, навошта? На сэрцы стала прыкра і гідка, быццам яго злавілі на нечым непрыгожым. «Навошта?» Няўжо гэта так цяжка зразумець? Няўжо пра гэта табе гаварыць?

Іван Ігнатавіч зноў пазіраў на рэчку... Дзверы ў лазні расчыніліся, дыхнулі парай, з чорнага праёма выскачылі два голыя расчырванелыя чалавекі, прабеглі да абрыву і паляцелі ў ваду. Яму раптам самому захацелася быць там, сярод мужчын, распрануцца, добра папарыцца, і пасля баўтануцца ў халодную ваду. Здаецца, ён ужо адчуваў абпальваючы холад ледзяной вады на распараным целе. Але гэты холад ішоў не ад вады, а ад старога Марціна, ад яго позірку, ад яго слоў... «Навошта гэта табе?» Іван Ігнатавіч палез у кішэню, пашукаў папярос, не знайшоў. Яны засталіся ў машыне... «Навошта?» Папрасіў перасэлым голасам:

— Дайце закурыць...

Браў цыгарэту, а пальцы дрыжалі. Стараўся, каб Марцін нічога не бачыў, ды ад старога не шмат схаваеш. Некалькі разоў зацягнуўся, супакойваючыся... З дзвярэй лазні выскачылі яшчэ два чырвоныя чалавекі і кульнуліся з абрыву ў ваду. У вадзе прабылі яны нядоўга, вылезлі на бераг, нырнулі назад, у дзверы лазні. «А хто забараніў табе, як ім, быць там: хвастацца на палку, а пасля голым — у ваду?» Хто забараніў? Несалідна? Голы старшыня ў рацэ? Дыстанцыя?..

Марцін уважліва, з новай цікаўнасцю паглядзеў на Івана Ігнатавіча, дакрануўся да яго рукі, сказаў ціхім голасам:

— Чаго мы тут стаім? Пайшлі ў хату.

Старшыня курыў, быццам сказана было не да яго.

— Не бойся, я прасіць у цябе нічога не буду... І па сяле не панясу... Ты пра гэта не думай...

— Я не пра гэта думаю...— нешта падобнае на ўсмешку скрывіла старшынёвы губы. І папраўдзе, ён думаў пра тое, што заўтра свята, а радаснага ўзрушэння ў яго не было. Калгас заняў трэцяе месца па раёну, па льну на другое выскачылі. А дзе ж тая радасць, якая, здавалася, павінна была быць, дзеля чаго ночы не спаў? Ці ўсякая радасць — гэта ўсяго толькі чаканне радасці? Што гэта за капрызлівая птушка — радасць? Ці яе зусім няма? Ёсць толькі словы пра яе... Дзіўная рэч. Калі табе цяжка, калі табе трэба помач нейкая, калі ў цябе бяда, ты можаш ісці да кожнага чалавека. А з радасцю, як быць з радасцю? І ці радасць гэта? Калі радасць, то чаму так трывожна на душы? І адкуль гэта глухая незадаволенасць? Ён сам да канца не разумеў, што з ім сёння творыцца. Трэба было б ісці дамоў... Але ўбачыў гэтую машыну торфу. Канечне, нехта са сваіх прывёз. Можна знайсці, уклеіць штрафу... Замест прэміі заўтра — штраф. Хай ведае, што робіць.

Ці зрабіць выгляд, што нічога не бачыў? Як добры сабака не можа не падаць голас, калі нехта праходзіць праз двор, так і ён. Рашыў падаць голас? Гаўкнуць рашыў? Сабаку болей за ўсіх трэба? Не, не тое, не тое ты гародзіш, таварыш старшыня. І зноў Іван Ігнатавіч пазайздросціў людзям — тым, што чырвоныя выскаквалі з лазні і беглі да абрыву. І пашкадаваў, што толькі цяпер падумаў пра лазню. Пахвастаўся б, памыўся... І што даў-

но не парыўся, абыходзіўся ваннай і душам. І што заўтра не будзе Паўла Пятровіча...

— Я думаю не пра гэта.— Ён зноў усміхнуўся. Губы ўздрыгнулі, вочы звузіліся, і ў іх стары Марцін убачыў застаялы сум.

— Пайшлі ў хату,— сказаў ён цвёрда і сам пайшоў першы — па сцежцы паўз плот, убітай да глеевай сінявы. Ішоў не азіраючыся: ідзе за ім старшыня ці не ідзе — упэўнены, што ідзе. Толькі цяпер, ідучы ўслед за старым, старшыня ўбачыў, што плечы ў таго згорбленыя. Так горбіць людзей толькі старасць. Старасць і бяда. Старшыня не думаў пра тое, чаму гэта раптам ён ідзе за гэтым старым з прыгорбленымі плячыма. Яму сказалі, і ён ідзе. То заўсёды загадваў ён, і людзі рабілі тое, што ён загадваў, а гэта яму сказалі ісці ў хату, і ён ідзе... Ці, можа, ён даўно чакаў такой каманды? Можа, яму даўно хацелася такога простага голасу, які загадаў бы яму ісці некуды і рабіць нешта. Як некалі, у дзяцінстве, загадваў бацька... Як гэта добра, калі за цябе нехта думае.

Стары адчыніў веснічкі, пачакаў, калі ў іх пройдзе старшыня, зачыніў, пайшоў у хату.

Першае, што адразу забрала ўвагу старшыні, як толькі зайшлі ў хату, быў фотаздымак, вялікі, сантыметраў, можа, трыццаць на сарок, за шклом, ён вісеў на сцяне. На фотаздымку быў маладжавы, можа, нават надта маладжавы чалавек — здавалася, што яго шчокі і прыпрыпухлыя губы яшчэ не ведаюць, што такое халодны метал брытвы.

Гэта быў Марцінаў сын, Іван Ігнатавіч пазнаў яго адразу: летась падвозіў на машыне. Ён ехаў на машыне, а

яны з дачушкай ішлі пеша. Гады два дачушцы. Ён тады звярнуў увагу на яго твар: такі тонкі і такі далікатны. І зараз успомнілася, як падсаджваў ён дачушку ў машыну. Узяў пад пашкі яе, сукеначка задралася, паказаліся жоўтыя трусікі, загарэлыя, пераціснутыя гумкай, поўныя ножкі. Іван Ігнатавіч адвярнуўся, быццам убачыў нешта такое, што не павінен быў бачыць... І цяпер у душы Івана Ігнатавіча варухнулася нешта вельмі цёплае...

І першую чарку выпілі моўчкі, як за нешта агульнае, абодвум добра вядомае, пра што не трэба гаварыць, але што звязала іх, зрадніла. Яны толькі паглядзелі адзін аднаму ў вочы, кіўнулі галовамі і выпілі.

— Жонка паехала ў горад, на колькі дзён застаўся дома адзін,— сказаў Марцін, каб растлумачыць чалавеку, чаму ў хаце няма гаспадыні. Старшыня ўсё гэтак жа моўчкі кіўнуў галавой...

— Вось гляджу я на цябе, старшыня, і не разумею. І сын мой быў, прыязджаў... Таксама. Не разумею я вас. Не разумею, як так можна...

— Пра што вы?

— Толькі ты не прытварайся... Ты перад Міхайлам, перад Мамонам можаш прытварацца, а перада мною не трэба... Міхайла — прайдоха... Папусціся — ураз праглыне... і касцей не выплюне. Не глядзі, што худы, што заўсёды кволіцца... Ён усё жыццё кволіцца. Мы па дзвесце грамаў на працадзень мелі, а ён у санаторый ездзіў, лячыўся... І кожан год ездзе... Ты беражыся яго. Ты шмат яму волі даў. Старшыні прыходзяць і праходзяць, а бухгалтары застаюцца... Ды я не пра гэта... Я пра вас, маладых. Вы проці веку ідзяце, у вас усё наперадзе...— Ён

прыціх, прыслухаўся. На вуліцы пачуўся гул матора — спакойны, роўны...— Ага, ён, Максімаў, прыехаў... На «Жыгулях»... Не шкадуеце вы сябе, не любіце. Ну, злодзей, дапусцім. Ён няхай баіцца, ён тоіцца, яму трэба баяцца. А чаго табе баяцца?.. Не глядзі так на мяне... Я сыну гэта гаварыў... Дзівакі вы... Вось ты пяць год ужэ ў нас старшынёй. Пяць, праўда? І за гэтыя пяць год ці быў ты хоць на адным вяселлі? Ці паскакаў, як чалавек? Ці пагуляў? Не быў? Не быў... А чаму?.. Няма калі? Гэта праўда, работы шмат... І чым далей — яе будзе болей, бо чым далей — чалавеку ўсё меней застаецца жыць на зямлі. Ды не ў гэтым бяда. Час заўсёды знойдзецца... Ты баішся.... Сябе баішся, людзей баішся... А чаго людзей баяцца?..

Іван Ігнатавіч з цікаўнасцю пазіраў на Марціна, на яго цёмны, забурэлы твар, у яго маленькія, быццам сплюснутыя абцугамі па краях трохкутнікі вачэй. І дзівіўся: той гаварыў праўду. Не ўсю праўду, а праўду...

— Баішся, што нехта нешта скажа, нехта нешта падумае... Хай гавораць, хай думаюць. Людзі павінны і гаварыць, і думаць. А то што б гэта за людзі былі? Не трэба хавацца. Ад людзей не схаваешся, а ад сябе і падаўна... У сабак ёсць пераходная пара — калі шчанюк ужо гатоў стаць сабакам, але яшчэ не стаў ім. Перш чым стаць сабакам, ён павінен «пераесці чарвяка». У гэты час, мусіць, ідуць змены ў арганізме. Шчанюку і кволіцца, і яда не йдзе, і злы ён робіцца. Пакуль ён не пераджуе гэтага свайго чарвяка... А як пераеў — ідзе і на папраўку, і ў рост...

— Пры чым тут сабака? — Іван Ігнатавіч спрабаваў зразумець старога, спрабаваў пераключыцца на тое, пра што той гаварыў, але ўсё роўна сам быў са сваімі думкамі...

— А пры тым... Такая пара бывае ў кожнага чалавека... Толькі ў адных яна праходзіць скора, а ёсць такія, што яна расцягваецца на ўсё жыццё... Вы не ўмееце проста гаварыць з людзьмі. Вы правай рукой дастаіцё левае вуха. Заместа таго каб сказаць тое, што трэба, вы гаворыце шмат пустога. Я пра гэта гаварыў сыну. А ён даказваў, што, моў, век такі. Век інфармацыі. Людзі не паспяваюць пераварваць яе. А я кажу — усё гэта г-но. Людзі пераварацъ усё, што трэба. Толькі яны павінны ведаць, ш т о трэба... А ты — век інфармацыі.

— Я не гаварыў пра інфармацыю...

— Ага, ты пра торф гаварыў. Ты гаварыў толькі пра торф і болей ні пра што,— Марцін ужо злаваўся, і губы яго дрыжалі. Ён пазіраў на старшыню і быццам не бачыў яго.

— А вы б хацелі, каб я не гаварыў ні пра торф — хай цягнуць, хто куды хоча, ні пра бульбу, ні пра салому, га? Вы б так хацелі? — Іван Ігнатавіч непрыкметна пачаў злавацца і сам: Марцін замахнуўся на тое, дзе старшыня не даваў нікому спуску. Не даваў і не думаў даваць.

Стары перасмыкнуў губамі, трохкутнічкі вачэй сталі яшчэ меншыя. Як крышталікі лёду, яны блішчалі з-пад навіслых броваў...

— Я гэтага не хачу. Я гаварыў пра чарвяка, якога кожан павінен пераесці...

На дварэ быў вечар, чарната абступіла вокны. Старшыня зірнуў на гадзіннік. Марцін перахапіў позірк старшыні... Наліў чаркі.

— Ну, дзякуй, старшыня, што зайшоў... Мне і так цяжка, а аднаму было б яшчэ цяжэй... Я казаў, што жонка паехала ў горад... Ага, паехала. А я застаўся адзін... І во зайшоў ты... Сёння якраз сорак дзён, як яго не стала. Сына не стала. І я спраўляю сарачыны. Некаму трэба было ехаць у горад, памагаць. Паехала яна, мяне тут пакінула... Трэба было і мне ехаць, нікуды б не дзеліся гэтыя свінні і куры.— Ён пайшоў у другі пакой, прынёс другі фотаздымак.

Сын сядзеў на пні, абапёршы твар на левую далонь... Тонкія рысы твару. Нешта вельмі напружанае, трывожнае было напісана на яго твары... Нават не на твары — у вачах, у паглядзе. Не то перажыты страх, не то чаканне страху. Нават калі б ніхто нічога не гаварыў пра яго, было відаць, што гэтага чалавека чакае нешта трагічнае. І ён сам ведае пра гэта... Можа, нават думаў пра гэта ў тое імгненне, калі шчоўкнуў фотаапарат. Старшыня адчуў, як спіне стала зябка і нехта сціснуў сэрца.

— Што ў яго?

— Грып, пасля грыпу ацёк лёгкіх... Аб адным месяцы згарэў. Ён працаваў інжынерам, вядучым інжынерам... На тым жа заводзе, дзе выпускаюць машыны, на якой прывезлі мне торф. Ні дня, ні ночы не ведаў... І гэты грып... на нагах перахадзіў... Усё смяяўся, суцяшаў мяне: не бойся, бацька, мы да ста год дажывём. Дажыў... І фатаграфію любіў... Ага... А гэта ён дома, тут, у нашым лесе... Туды, за Язэпаў груд. Я сам яго здымаў летась.

Яго фотаапаратам... Ён мяне колькі разоў зняў, потым ласіцу сустрэлі, яе зняў — якраз натрапілася нам па дарозе... Можаце глянуць...

Яны зайшлі ў другі пакой. Усе сцены былі завешаны фотаздымкамі — вялізнымі, як карціны... Лес, раніца, сонца ледзь прабіваецца праз галовы хвой... Ласіца на паляне, пыса мокрая, блішчаць кропелькі вады, вушы чуйна наструнены... Лось-самец. Здаровыя мускулістыя грудзі, рогі ляжаць на спіне, разяпленая храпа з раздутымі ноздрамі і высалапленым языком... З языка ў траву збягае павадок сліны... Ён толькі што бег, крышыў маладу асіннік сваімі вострымі капытамі і магутным целам і раптам стаў, спынены нейкай нечаканасцю, гатовы ў любое імгненне рвануцца наперад — насустрач сваёй ці чужой смерці... І зноў сын — на пні... Той жа мудра-трагічны погляд.

— Ён сам навёў апарат і сказаў мне, дзе стаць, адкуль здымаць. Спачатку сонца было, яно сляпіла, і мы падаждалі, каб яно схавалася за хмару... Я не думаў, што нешта можа выйсці. Ажно выйшла... Ён сам і рабіў іх — у яго цэлая лабараторыя дома была. У ваннай... Падобны на мяне, праўда?..

Цяжка было ўлавіць падабенства паміж гэтым грубым, быццам высечаным з шэрага каменю тварам старога і далікатным худым тварам яго сына... Можа, хіба вочы... І губы, трошкі губы...

— Падобны,— сказаў старшыня.

Выйшлі на вуліцу, моўчкі пацiснулі рукі. Старшыня павярнуўся, каб ісці, і тады Марцін ускінуў рукой, быццам успомніў:

— Ага, каб не забыцца... пра торф. Ты не думай нічога, не ламі галаву... Гэта была машына адтуль, з яго работы. Хлопцы вазілі недалёка торф, успомнілі, што ён адсюль родам, што тут мы жывём, заехалі.

Старшыня зморшчыўся, махнуў рукой.

Іван Ігнатавіч прайшоў міма цёмных карпусоў фермы, спусціўся ў лагчыну, на мост. Стаяў, абапершыся на парэнчы, пазіраў уніз, дзе сальным асфальтавым бляскам час ад часу загаралася рака і адкуль цягнула стылым холадам. Потым пайшоў далей па дарозе, але, не даходзячы да сяла, павярнуў налева.

Перад ім ляжала вялізнае, як мора, чорнае поле, і здавалася, што яно, як мора, недзе наперадзе горбіцца аграмаднай паўсферай. Цяжка было азначыць пэўна, дзе канчаецца поле і пачынаецца неба,— нешта цёмна-шэрае свіцілася на гэтай далёкай няпэўнай мяжы. Іван Ігнатавіч ведаў, што гэта толькі здаецца, быццам зямля тут пукатая, яна тут роўная, і ноч і цёмнае неба вінаваты ў гэтым падмане, але разам з тым гэты няпэўны круг наперадзе быццам пацвярджаў усім вядомую ісціну, што зямля мае форму шара і што яна не такая і вялікая, як здаецца напачатку, а сам ты не такі маленькі, каб не чуць сваёй сілы над ёй, і здавалася, варта прайсці трохі — і ўбачыш нешта невядомае, што знаходзіцца па той бок сферы.

Іван Ігнатавіч услухоўваўся, яму хацелася пачуць хоць які-небудзь голас — ці то птушкі, ці так каго-не-

будзь, голас, які разбурыў бы гэтую глухую цішу. Але вакол было ціха і маўкліва, як у сне.

Іван Ігнатавіч доўга стаяў, слухаючы самога сябе, цяжка варухнуў губамі — яны не слухаліся, сказаў уголас:

— І хто гэта выдумаў, быццам усё пачынаецца вясной?..

1975

ІГНАТ СЦЯПАНАВІЧ ВАПШЧЭТКІ

Сядзіш дома — здаецца, усё ідзе роўна і гладка, аж нудна робіцца, асабліва зімой, а варта з'ехаць куды на колькі дзён, і пачынаецца. Прыязджаў Валера да старэйшай сястры, паглядзець, як яны тут — даўно нічога не пісалі,— а заадно разведаць пра радыётэхнічны інстытут, як гэта, каб паступіць. Толькі тыдзень усяго і мінуў, як з сяла, накупляў розных дапаможнікаў і сам ужо нібы настроіўся на паступленне, на перадстартавы мандраж, і на́ табе, ужо на самым вакзале сустрэў Алёшу, і той, як пра нешта будзённае, ляпнуў: «А ці ведаеш ты, што твой Вапшчэткі даўся...» Ляпнуў і спакойна пайшоў сваёй дарогай.

Вапшчэткі, ён жа Ігнат Сцяпанавіч, быў далёкай раднёй па матчынай лініі, хоць справа зусім не ў радні. Валеру кальнулі не столькі словы пра яго смерць, як тое, як пра гэта было сказана, і як гэта ўсё аказваецца проста на гэтым свеце — тут жыў, тут няма.

Яны працавалі разам на млыне. Ігнат Сцяпанавіч

«начальнікам», «камендантам» — так ён любіў сябе называць, Валера — вучнем.

Валера бачыў яго перад самай паездкай. «Ты, вапшчэткі, зазірні ў магазін запчастак, мне казаў Сцяпан Яўменаў, там процітуманныя фары ёсць, вазьмі са дзве мне для матацыкла. Я б яшчэ адну зелінгераўскую брытву ўзяў, каб дзе натрапіў, ды, пэўна, у цябе з часам будзе туга. Скажу, гэ́та ў мяне трыццаць тры гады, а калі навядзеш, па шчацэ ідзе, як па атаве». Усё гэта Ігнат Сцяпанавіч гаварыў у сваёй хаце і гаварыў так, быццам збіраўся пражыць яшчэ па крайняй меры гадоў з пяцьдзесят, хоць самому было ўжо за семдзесят.

Вядома, усе людзі смертныя, а асабліва ў такіх позніх гадах, аднак Алёшавы словы марозам абдалі Валеру. Так з закамянелым сэрцам ён і праседзеў усю дарогу ў аўтобусе, не даўшы ахвоты вылезці ні разу нават расправіць ногі.

У канец пасёлка, дзе стаяла хата Ігната Сцяпанавіча, а трохі далей і іхняя, Валера ўваходзіў з павольнасцю, з якой ідуць на хаўтуры. Павярнуў з-за частаколу на прамое, а ад калодзежа да свайго двара, як ні ў чым не бывала, чэша сам Ігнат Сцяпанавіч: куфайка расшпілена, і кашуля расшпілена — відна валасатая грудзіна, у руках — два вядры з вадой, у шчарбатым роце — піпка. Убачыў Валеру, заўсміхаўся шырокай усмешкай:

— Вапшчэткі, трэба было даць сігнал тэлеграфам ці другім якім спосабам наказаць, я б пад'ехаў на матацыкле. Ён, скажу табе, і па снезе валачэ, як звер.

«Звер» — гэта трохсільны драндулет Мінскага велазавода, самая першая мадэль, якую цяпер наўрад ці ўба-

чыш дзе-небудзь нават у музеі. Ігнат Сцяпанавіч зрабіў для яго прычэп на веласіпедных колах і што толькі не ўхітраўся цягаць на ім — дровы, мяхі з мукой і цэментам, скрынкі з гусямі і парасятамі, нават жэрдзе. Але не было нічога страшнейшага на свеце, чым бачыць, як Ігнат Сцяпанавіч вязе з дальняй дзялянкі сена. Разагнаўшы свой мотафургон у ляску (там дарога ішла ўніз), ён вырываўся на роўнае і, набіраючы ўсё большую хуткасць і сеючы за сабой ашмоцце сена, як тарпеда, нёсся да сяла. Здавалася, няма такой сілы, якая магла б спыніць гэтую шалёную тарпеду, у галаве якой, сагнуўшыся ў тры пагібелі, дабравольным смяротнікам сядзеў Ігнат Сцяпанавіч. Палохаючы да смерці сонных курэй і сабак, Ігнат Сцяпанавіч праносіўся міма свайго двара і аднаму яму вядомай сілай спыняў свой мотафургон дзе-небудзь ля трэцяй ці чацвёртай хаты. Потым доўга адчапляў прычэп і, упрогшыся ў яго сам, дабаўляў сена дамоў...

Валера глядзіць на Ігната Сцяпанавіча, стараючыся знайсці адгадку дурной задачы, якую падкінуў сёння на вакзале Алёша, і радасна, без крыўды на таго, думае: «Боўдзіла ты, Алёша, такое боўдзіла...»

У Ігната Сцяпанавіча вялікая галава, даўгія рэдкія валасы. Зубы некалі былі буйныя, шырокія, але даўно павыкрышваліся, засталося мо якіх з сем на ўвесь шырокі рот. Часам здаецца, што яму з гэтымі нямногімі зубамі можа нават ямчэй, чым калі б іх быў поўны рот. Куды б ён тады са сваёй піпкай? А гэта ўшчаміў сабе ў шчэрбіну, і хай вісіць: можна разяўляць рот як хочаш, можна гаварыць з чалавекам, можна плюнуць, калі за-

хочацца, не баючыся, што піпкаываліцца. Ігнат Сцяпанавіч нават зазор зрабіў у муштуку, каб дзяржалася між зубоў... Так і ходзіць з піпкай у роце цэлы дзень, смокча, як суслу, пакуль не ўбачыць, што ў ёй даўно ўсё выгарэла. Тады дастае піпку з рота, бярэ шыла, доўга калупаецца, вычышчаючы нагар і попел, зноў набівае тытунём — ён і цяпер, хоць кругом засілле магазіннай махоркі і папярос, садзіць яго на гародзе за хлевам,— раскурвае, заціскае ў шчэрбіну. Піпка і цяпер тырчыць у роце для прыліку — ні дыму, ні паху.

Валера ставіць на снег чамадан, Ігнат Сцяпанавіч ставіць вёдры, і шэрае неба плаўна і прыгожа калышацца ў вадзе. Нейкі час моўчкі стаяць адзін проці другога, радуюцца сустрэчы, быццам даўно ўжо страцілі надзею на яе.

— Я думаў, дзядзька, што ты ўсё ж з'ездзіў у раён, зубы ўставіў,— нарэшце знаходзіць што сказаць Валера.

— Яно, вапшчэткі, і з гэтымі зубамі жыць можна, абы было што есці,— апраўдваецца Ігнат Сцяпанавіч.— У раён ехаць — гэта цэлы дзень сцерці. І добра шчэ, калі ўправішся. Ды сказаць, я і сам вытачыў бы іх і ўставіў — падхадзяшчага металу няма.

Ігнат Сцяпанавіч гаворыць гэта сур'ёзна, як пра даўно абдуманае, а сам пазірае за Валерава плячо ў канец пасёлка, дзе шырокім белым клінам роўна ляжыць заснежанае спакойнае поле. Нешта сумнае, як даўняе няздзейсненае жаданне, шэрым туманам сцелецца ў яго вачах. Валера не сумняваецца, што Ігнат Сцяпанавіч і праўда ўзяўся б за гэту мудроную справу — вытачыць

і ўставіць сабе зубы,— абы знайшоўся «падхадзяшчы» метал. Якія б ужо былі зубы і як бы ён іх устаўляў — гэта іншае...

— Дык што, дзядзька, можа, лазню зварганім?

— А яно і не грэх будзе. Пасля прастуды нешта ў грудзёх асела. Пакуль ты ездзіў па сталіцах, дык я лічы нешто пабываў там,— Ігнат Сцяпанавіч ківае ўгору, на неба.— Брат, хвароба ўваходзіць грамамі, а выганяць яе трэба кілаграмамі. Ты ведаеш, разагрэўся, выбегаўшы за дзіком ухаластую кіламетраў з дваццаць, хапіў з прагнасці вады з лёдам. І што я яе там глынуў, і, здаецца, не надта халодная была, а знайшла свайго мікроба. Доктар кажа: запаленне лёгкіх. А прызнаюся: кабанчык лоўкі быў, пудоў на шаснаццаць, і я лічы што ўзяў яго, ды сабака падвёў, падла, дамоў збег. Я табе скажу, дзік жартаў не разумее, на чыстым з ім лепей не сустракацца, ён на порах ідзе, як снарад, з пяцідзесяці метраў другога выстралу не паспееш зрабіць. Добра, калі б'еш з засады, а калі на адкрытым, беражыся, беражыся і бойся... Вунь Ман быў, памятаеш, з Ядранай Слабодкі, яго брат з аўстрыякамі ваяваў у Галіцыі яшчэ ў тую вайну, ужо тады тэлефаністам быў пры штабе. Разумны мужык, немцы расстралялі за нішто гэтай вайной. Нехта падаткнуў, што ён з партызанамі звязаны, а хто не быў звязаны? Зрабілі вобыск. Акрамя ружжа шчэ і пісталет знайшлі, у хляве пад гноем быў схаваны... Ружжо — гэта зразумела, што за паляўнічы без ружжа, а вось пісталет... Чаму не здаў?.. Яны гэтага не любілі... Дык пайшлі мы на паляванне, я тады саўсім малады быў, выследзілі мы кабанчыка. Кабанчык не кабанчык,

а сякач добры, пудоў на дваццаць тры, іклы што грабільны, па паўметру кожны, яму надаела вадзіць нас па лесе — пайшоў цераз поле ў малады сасоннік. Ман следам за ім, мы траха адсталі. І сасонніку таго няшмат, лапік, можа, з мае соткі. Абышоў Ман кругом: не відно, каб дзік куды выйшаў, няйначай залёг. Вярнуўся Ман назад, на след, ідзе, прыглядаецца, аж бачыць: нешта цямнее ў кусту. Цямнее і шаволіцца, чухкае. На каго ты чухкаеш?! Злажыўся ён ды як чухне! Біў пад левую лапатку, і стралок быў добры, а не паспеў і вокам зміргнуць, як чуе, што некуды едзе — задам наперад. Дзік даў яму між ног і папёр. Метраў сорак правёз, пакуль той не ссунуўся ў снег, а дзік як ішоў, так і пайшоў далей... Тут якраз і мы падаспелі. Ман яшчэ ўсхапіўся з гарачкі, пажартаваў: «Во праехаў дык праехаў!» — і тут жа зваліўся. Сякач як зачапіў іклам нагу — распаласаваў ад ступні да пахвіны. Схапілі мы яго на рукі ды на сані, у бальніцу, ледзь уратавалі. Я табе кажу, дзіка проста так не возьмеш. Але я ведаю, дзе ён абітае, хай трошкі падрасце, ды і я папраўлюся — зашчамлю яго... Хочаш, пойдзем разам, у мяне запасное ружжо ёсць, а? — глядзіць Ігнат Сцяпанавіч Валеру ў вочы.

— Не-е, які з мяне паляўнічы. Я лепей лазню арганізую.

— Вапшчэткі, ты праўду кажаш. Здароўе таксама трэба пільнаваць... Распальвай, а там, можа, і бацька пад'едзе — павезлі сёння скаціну на камбінат, то хай бы і ён косці пагрэў.

Лазня ў Ігната Сцяпанавіча невялічкая, новая, стаіць яна ў садзе, воддаль ад хлява і хаты, і праз нейкую гадзіну з высокага азбеставага коміна яе паплыў угору, як нехаця, асцярожны дымок. Дровы гарэлі добра, але пакуль нагрэецца вада ды каменне, ёсць час, каб пасядзець у цяпле хаты, пагаварыць. І яны сядзяць: Ігнат Сцяпанавіч бліжэй да печы, яму холадна, Валера трохі далей, адкінуўшы галаву да высокай точанай спінкі крэсла, заплюшчыўшы вочы.

— Вапшчэткі, калі глядзець збоку, то можа здацца, што чалавечае жыццё — гэта няшмат болей, як сума парадоксаў, а яно не зусім так. Я табе скажу: няма нічога страшнага на гэтым свеце. Трэба толькі мець цярпенне і ўпартасць па-дурному не лезці на вастраўё. Дайжа тады, калі неба табе здалося з аўчынку і няма скарынкі хлеба, каб з'есці. Бо ў кожнага заўсёды ў запасе застаецца смерць, як у таго салдата маршальскі знак. А гэта ўжо сур'ёзна, бо смерць нічога не хоча пакідаць самому чалавеку. Хіба што камень у галавах ды гурбачок зямлі. Ды і зноў жа таму, што некалі ўсё гэта возьмецца травой і мохам. Смерць, як жонка, не любіць дзяліцца, яна хоча камандаваць аднаасобна, і перахітрыць яе цяжка.

— Ото звязаў разам... смерць... жонка... камандзір. Табой накамандуеш,— падае голас цётка Марына, і Ігнат Сцяпанавіч здзіўлена паварочвае галаву ў яе бок, быццам толькі цяпер заўважае, што ў хаце акрамя яго і Валеры ёсць яшчэ чалавек і гэты чалавек — яго жонка. Цётчына рэпліка, аднак, на нейкую хвіліну перапыняе дзядзьку, але не на столькі, каб не пусціць далей.—

Да прыкладу, я табе скажу, што гэта вайна застала мяне ля Беластока. Мы прынялі бой, і нам трэба было адступаць. Я быў пры гармаце, чацвёрты нумар, а яе разбіла. Нікуды не дзенешся, адступаць дык адступаць. Ішлі на Гродна, разам з бежанцамі. Вайна — заўсёды вайна, тут без смерці немагчыма. І раптам нас пераганяе машына, палутарка. Бачу, у кузаве Мацвей Міранові, з Цераболі. Яго хата стаяла недалёка з краю, а бацька яго ў дваццатым, як палякі стаялі на Бярозе, быў у войску. Вельмі адчайны быў мужчына, адчайны і храбры. Дык з сынам яго, Мацвеем, трапілі мы ў адну часць, ён пры штабе, а я ля гарматы... Усё ж землякі. Я сам ужо ледзь валакуся. І гарачыня, і ўтома, і не спалі двое сутак. Пазнаў я машыну, крычу: «Мацвей, пачакай!» Пазірае ён на мяне і не пазнае. Ухапіўся я за борт, дык ён прыкладам па пальцах, як не патрушчыў. «Нельга,— крычыць,— ваеннае імушчаства вязу». А сам, бачу, як азвярэў. Я і адпусціў рукі, што тут гаварыць, імушчаства дык імушчаства. Едзь, маць тваю так. А тут нямецкія самалёты над дарогай адзін за адным, толькі і шукаеш якую-небудзь ямку, каб схавацца. Адседзішся і далей. У салдата свая задача — ваяваць. І што ты думаеш, кіламетраў праз пятнаццаць бачым: ляжыць на баку машына, сейф раскарожаны, каўбы выпушчаны, і вецер паперы ганяе — ведамасці нейкія. Прамое пападанне бомбы. Ад Мацвея адно мокрае месца. Я так скажу: страх заўсёды бяжыць паперадзе чалавека, толькі не трэба яго далёка адпускаць ад сябе, прападзеш, як муха. Во які парадокс.— Ігнат Сцяпанавіч цмокае мокрымі гу-

бамі, пускае дым з рота, пазіраючы ўгору, у нейкую сваю далёкую цемнату.

— Сам ты парадокс, быў ім увесь век і памрэш ім. Схадзіў бы каровам сена ўкінуў, а то сядзіш, як сугней,— зноў умешваецца высокім голасам цётка Марына, грукае вёдрамі, бунтуе спакойны, элегічны настрой Ігната Сцяпанавіча.

Ігнат Сцяпанавіч не мяняе паставы, як сядзеў на крэсле, так і сядзіць, нават галавы не паварочвае, толькі ўвесь напружваецца, губы сціскаюцца ў нерухомую ўсмешку. Трэба ведаць Ігната Сцяпанавіча, каб разумець, што гэта ўсмешка можа перайсці ў сухі смех ці ўзарвацца лаянкай. За доўгія гады жыцця разам цётка Марына гэта добра вывучыла.

— Ну, падумай, Валера, нашто нам тры каровы? Нашто? Хіба мы ўдваіх з'ядзім тое малако, што яны даюць? Ды нас бы параспірала. Колькі нам яго трэба? Во, бачыш, свінням выліваю,— і яна са злосцю перакульвае гладыш над вядром.— Кажу, давай прададзім дзвюх, пакінем адну, маладзейшую. Нам і яе — уга! як хопіць... Дык не...

Па сённяшнім дні, калі мала хто хоча дзяржаць і адну карову, упартае жаданне Ігната Сцяпанавіча мець іх поўны хлеў цяжка зразумець. Прадаваў бы яшчэ малако ці якім іншым чынам стараўся шукаць ад іх прыбытак, дык не.

— Сена я накасіў, хопіць да тройцы...— нібы тлумачыць Ігнат Сцяпанавіч, але такім тонам, каб адсеч хвост гаворцы, звесці на жарт. Яму яўна не хочацца ўлазіць у яе глыбей.

— Дык жа каб толькі каровы... Яшчэ ж свіння, кныр, гусі, куры,— адчуўшы маўклівую падмогу, ідзе ў наступленне цётка Марына.— І ўсё на мае рукі. А сабакі, сабакі яшчэ...

Ігнат Сцяпанавіч задумваецца.

— Мой бацька лічыўся нядрэнным гаспадаром... У яго аж дзевяць кароў было. Ні ў кога на радыус воласці не было столькі...

— Толькі і гонару было, што лічыўся. А зімой кубак малака дзіцяці, бывала, не знойдзеш, не кажу пра масла, яго дык і зусім не бачылі...

— Вапшчэткі, тады другая ўстаноўка жыцця была... Людзі сядзелі на гаспадарцы. Але яны ўмелі радавацца. Няма бядней чалавека, які не ўмее радавацца. Памятаю, быў тытунь «Стамболі», «Місаксудзі»... Бацька ездзіў у Бабруйск і адразу браў паўфунта, ён любіў «Стамболі». А ў суботу апранаў касторавы касцюм, ехаў у царкву... І я тады прывучыўся курыць. Можа, і рана было, але надта смачна было пачынаць.

— Гаворыць, сядзелі на гаспадарцы... А ты не сядзіш? Ды ты ляжыш на ёй...— Балючае заўсёды баліць, і гэта добра чуецца ў голасе цёткі Марыны.

— Ты, вапшчэткі, карміла б свінней,— гаворыць Ігнат Сцяпанавіч, зноў-такі не паварочваючы галавы, але ў голасе ўжо чуюцца грубейшыя ноткі.— Дапусцім, возьмем мяне... Я працую на точцы, млын у мяне. І вучанік у мяне, да прыкладу, ён, Валера. Я захварэў, а вучаніка ўзялі сена вазіць. І млын стаў. Зноў жа, я наліў камень, хацеў змяніць паўпрыцы, і во на — хвароба. Хто за мяне гэта зробіць? То-та. І прыязджае сам старшыня, про-

сіць: Ігнат Сцяпанавіч, памажы. Як тут быць? Я бяру матацыкл і еду...

— А ты тут хоць разарвіся. Развёў гамарню. Адна рыкае, другі вішчыць, трэці пішчыць...

— Як я магу не паехаць? Сам старшыня папрасіў. У яго на плячах цэлы сельсавет. І зноў жа, кажу, точка стаіць. А там — свінарнікі, кароўнікі... Ігнат Сцяпанавіч, памажы... Ці, дапусцім, жніво. Тут усё гарыць, хапаць трэба, пакуль можна. У калгасе майстэрні, там пяць чалавек, а ён прыязджае да мяне: Ігнат Сцяпанавіч... І ўслед за ім гоняць прычэп, камбайн... Борт паламалі, матавіла паляцела...

— Ён цябе вывучыў лепей, чым ты сам сябе. Ведае: папрасі цябе, дык ты ў нітку выцягнешся, а зробіш. Дня мала, дык ты ноччу, пры лямпачцы. У хляве неба праз латы глядзіцца, а ён чорту лысаму — точа, пілуе, стругае...

— Вапшчэткі, не чорту лысаму. Раз старшыня даў разнарадку і ноччу людзей пасылае, значца, іначай нельга. А хлеў перакрыю, шыфер імеецца...

— Ён ужо счарнеў, шыфер твой, за тры гады.

— Ты, вапшчэткі, дасі мне з чалавекам пагаварыць?! — нарэшце ўзрываецца Ігнат Сцяпанавіч, крута паварочваецца на крэсле, быццам наважыўся ўстаць, нават падымае ногі ў валёнках і гупае імі аб падлогу.

Цётка Марына хапае вёдры і, таўхануўшы нагой дзверы, выходзіць у сенцы. Хата нейкі час расчынена, і холад лянівым белым мядзведзем коціцца па падлозе. Валера ўстае, каб зачыніць дзверы, а заадно і паглядзець, што там у лазні.

У печцы ўсё паспела выгараць, рухлівыя язычкі полымя снуюць над вуголлем, ліжуць яго, абдымаюць. Як заварожаны, забыўшыся, чаго прыйшоў, Валера пазірае на гэта дзіва, думае пра Ігната Сцяпанавіча. Жыве ён, як дуб у полі: ва ўсіх на віду і ўсе вятры чэшуць языкі свае аб яго сукі.

З вайны Ігнат Сцяпанавіч вярнуўся пад канец сорак шостага года і адразу ж, не даўшы адпачыць сабе і аднаго дня, пачаў ладзіць прыбудоўку да стопкі. Прыбудоўка стала прасторнай майстэрняй на два акенцы, з верстаком, наждаком і тачыльным станком. На паліцах і палічках, круках і кручках уздоўж сцен занялі сваё месца рубанкі, гэблікі, малаткі, цесакі, долаты, свярдзёлкі... Была пара, калі людзям вельмі трэба былі самапрадкі, і Ігнат Сцяпанавіч пачаў рабіць іх. Заказаў было шмат, і працы шмат, і Ігнат Сцяпанавіч пілаваў, габляваў, тачыў з раніцы да позняй ночы. Скора яго самапрадкі пралі ніткі ў кожнай ліпніцкай хаце, і не толькі ліпніцкай. Ішоў час, у людзей большала грошай, а на прылаўках магазінаў палатна і паркалю, заказаў на самапрадкі рабілася ўсё меней. І тады, пацясніўшы сталярную братву, ля акна прыбудоўкі стаў такарны станок з электрычным прывадам, пад століў загарэлася «пяцісотка». Замест мяккіх і пахучых драўляных стружак на двор усё часцей выкідваліся тонкія і вострыя металічныя стружкі. Прыйшла пара другіх заказаў — на рамонт гармонікаў, ружжаў, швейных машынак, веласіпедаў, матацыклаў, і двор Ігната Сцяпанавіча пачаў нагадваць стаянку для матацыклаў ля раймага.

Якраз тады прывезлі ў сельпо матацыклы Мінскага

велазавода, і Ігнат Сцяпанавіч забраў адзін сабе. «Вапшчэткі, машына не ўступае заграмнічным маркам»,— упарта сцвярджаў ён, калі хто-небудзь заводзіў гаворку пра тое, што матацыкл надта трашчыць і не дае спаць не толькі сабакам, але і людзям.

У Ігната Сцяпанавіча было тры дачкі і адзін сын. Дочкі раз'ехаліся, павыходзілі замуж, паабсейваліся дзяцьмі. Сын таксама не ўседзеў дома: пабываў на Поўначы, у Казахстане, паспеў два разы ажаніцца, а гады тры назад раптам вярнуўся дамоў. Вярнуўся, каб тут памерці.

У першую ж сустрэчу пасля вяртання, калі сын зайшоў праведаць бацькоў, Ігнат Сцяпанавіч пільна пагледзеў на яго схуднелы твар і сказаў:

— Позна ж ты вярнуўся, сынок...

— Можа, яшчэ не позна,— жаласна ўсміхнуўся той і пачаў паспешліва выкалупваць з пачка папяросу.

— Позна,— сумна і ціха паўтарыў Ігнат Сцяпанавіч.

— Ты заўсёды знойдзеш, чым парадаваць дзіця,— накінулася на яго цётка Марына, і Ігнат Сцяпанавіч усміхнуўся вінавата, быццам збіраўся заплакаць. Кожны, хто бачыў бы іх у гэту хвіліну, нават не ведаючы, што гэта бацька і сын, па адной усмешцы сказаў бы, што гэта так.

На двары была зіма, ляжаў малады снег, ад яго на свеце было светла і ціха, і гэтак жа нязвычна ціха стала ў хаце. А летам сына паклалі ў бальніцу. Ляжаў ён там нядоўга, можа, з месяц.

Колькі разоў цётка Марына спрабавала падступіцца

да Ігната Сцяпанавіча, каб з'ездзіў адведаць сына. І ўсякі раз Ігнат Сцяпанавіч адказваў:

— Трэба было раней шкадаваць.

І сваім спакоем, і гэтымі словамі ён яшчэ раз намякаў на тое, што калі б не сама цётка Марына, то, можа, сын нікуды б і не з'язджаў з дому, можа б, і здароўчы быў. Першая сынава жонка была свая, вясковая, але не прыглянулася яна цётцы Марыне, і праз два гады сын кінуў яе і збег на Поўнач, а адтуль у Казахстан. Там і сустрэў ён сваю другую жонку, яна таксама была з Беларусі, з суседняй вёскі, куды яны і вярнуліся цяпер з траімі дзяцьмі.

Умеў Ігнат Сцяпанавіч трымаць душу сваю на замку, і мала хто ведаў пра тое, што ён шмат і балюча думае пра сына і што ён ездзіў да яго ў бальніцу. Прыехаў на матацыкле, паставіў яго ў двары знаёмага мужыка, а сам з паляўнічай торбай у руцэ пайшоў у бальніцу.

Пара ўжо бралася пад восень, быў надвячорак, і здавалася, што прырода зрабіла асноўныя дзённыя работы і гатова ісці на спачын, каб заўтра пачаць жыць новымі клопатамі.

Бальніца была ў канцы сяла, у маладым бярэзніку. Было тут яшчэ цішэй, чым у пасёлку, і Ігнат Сцяпанавіч думаў пра тое, што тут вельмі сумна нічога не рабіць. Сына ён знайшоў на адной з дашчаных лавак, якія былі раскіданы па ўсім бярэзніку, каб хворыя, выйшаўшы на прагулку, мелі дзе прысесці.

— Ну, дык як ты тут? — спытаў Ігнат Сцяпанавіч і ўсміхнуўся, шырока расцягнуўшы губы.

— А нічога,— адказаў сын, мелькам зірнуўшы на

бацьку, быццам яны даўно ўжо сядзелі на гэтай лаўцы і бацька некуды адлучаўся на колькі хвілін, а гэта вярнуўся.— Бачыш, як тут ціха,— дадаў ён, і губы яго тарганулiся, паспрабаваўшы ўсміхнуцца, хоць сам ён быў недзе далёка, быццам услухоўваўся, стараючыся пачуць далёкую музыку.

— Вапшчэткі, яно так,— пагадзіўся Ігнат Сцяпанавіч і недыпламатычна спытаў: — Ты што гэта, сур'ёзна надумаў паміраць?

— Мне ўжо, тата, не засталося часу болей ні пра што думаць.— Ён даўно не гаварыў слова «тата», але сказаў яго лёгка, як дзіця, і Ігнат Сцяпанавіч уздрыгнуў плячыма.

— Тады давай вып'ем,— Ігнат Сцяпанавіч палез у паляўнічую торбу.

— Мне нельга, у мяне жывот. А ты выпі.

— Яно і мне няможна, я на транспарце, але ладна... Я прывёз табе пячэння, каўбасы...

— А каўбуха свайго не прывёз?

Ігнат Сцяпанавіч заміргаў:

— Я не хацеў, каб маці ведала, што я паехаў да цябе. І ты ёй не кажы, што я быў...

— Усё ваюеце? — спытаў сын і зноў як пра нешта вельмі далёкае.

Ігнат Сцяпанавіч нічога не сказаў, выліў палову «чацвяртушкі» ў шклянку, выпіў, пасядзеў трохі, пераліў у шклянку астачу і яе выпіў.

— Хачу папрасіць цябе аб адным, тата: памажы Лідзе дагледзець дзяцей. Ёй адной цяжка будзе падняць іх.

— Добра. А маці я скажу, каб каўбуха прывезла.

На тым і рассталіся.

Праз тыдзень сын памёр.

Ігнат Сцяпанавіч сам зрабіў труну, завёз яе ў бальніцу, сам прывёз сына дамоў — да дзяцей і жонкі.

Ні на хаўтурах, ні на могілках ніхто не бачыў слёз на вачах у Ігната Сцяпанавіча.

«Каменны чалавек з жалезным сэрцам»,— ціха жалілася бабам цётка Марына.

Назаўтра пасля пахавання Ігнат Сцяпанавіч узяў ружжо і з раніцы сышоў з дому. Вярнуўся позна вечарам, нічога не забіўшы. Так было і на наступны дзень. Цётка пачала ўжо трывожыцца за яго самога, але на трэці дзень ён устаў у пяць гадзін, як гэта рабіў заўсёды, і пайшоў у прыбудоўку. Цётка цішком прайшла за ім, зазірнула ў акенца: Ігнат Сцяпанавіч зацята чысціў гэблікам нейкую дошку. Цётка ўздыхнула з палёгкаю.

У хаце цёмна ўжо, толькі адзінокім воўчым вокам блішчыць аганёк ад піпкі — і то калі Ігнат Сцяпанавіч зацягваецца, тады ўспышка на імгненне асвятляе яго твар, столь, сцены, абабітыя вырабленымі цялячымі скуркамі дзверы.

Не першы раз Валера сядзіць з Ігнатам Сцяпанавічам, не запальваючы святла, і цемната абступае іх, але сёння трывога, што з'явілася на вакзале ў Мінску, не дае спакою адчуваць сябе лёгка, як гэта было заўсёды. І хоць прычынай яе была няпраўда — вось ён, Ігнат Сцяпанавіч, сядзіць сабе, байкі баіць,— трывога не прахо-

дзіць. Можа, вінавата яшчэ і цемната, і гэта «воўчае вока» — піпка.

— А то надумаў я пайсці на ваўкоў. І, можа, не так сам надумаў, як паджучыў мяне Прыжок Антон,— радасным голасам, як пра тое, калі б яму пашанцавала раптам выйграць па латарэі легкавую машыну, гаворыць Ігнат Сцяпанавіч. Валеру прыемна здзіўляе не сам голас, а тое, што Ігнат Сцяпанавіч загаварыў пра ваўкоў — як бы ўслед за яго думкамі.— Не, не той, што жыў за могілкамі, у двары яго яшчэ валун ляжаў счэсаны, на ім добра было пляшку віна выпіць, а з Мікасаўкі, ён сам хоць і ружжа ў руках дзяржаць не ўмеў, бо і дзяржаць не было чым, быў без вялікага пальца на левай руцэ, а правай і саўсім не меў, адарвала ў малатарні. Так і жыў чатырохпалы — ні даць, ні ўзяць, ні ўкрасці... Прыходзіць гэта Прыжок увечары, а зіма халодная была, якраз самая піліпаўка: «Чаго ты с..ку на печы грэеш, ваўкі скора вуглы ў хаце паабгрызаюць»,— гаворыць. І праўда, той зімой яны раз'ятрыліся, як на пагібель, у святога Карпа з Асінаўкі з ланцугом сабаку павялі. І сабака быў слаўны, не пад кожны стол падлазіў, на волі дык і двум ваўкам не даваўся, а аднаго сам браў спакойна, і не чуў Карп нічога, а назаўтра ланцуг з нашыйнікам за тры кіламетры знайшоў, у штылі, аж ля Бронікавай гары, во як... А Аркадзеву аўчарку, яшчэ ад немцаў засталася і прыбілася да двара, ну гэтага Аркадзі, з Дулеб, яго бацька некалі парабкаваў у Мажанскага, узялі пад акном. Пакуль паспеў штаны нацягнуць, дык і касцей не пакінулі, і клочча не сабраў.

Я табе кажу, воўк, як раззлуецца, страшней любога звера, мядзведзя страшней.

А ў Прыжка якраз свіння тыдні два як апарасілася, чортведама што з парасятамі рабіць — такі холад. У хаце дзяржаў, каб не памерзлі. Кажа, возьмем заўтра ў мяшок кабанчыка і пойдзем, падманім іх, шэльмаў, можа, каторага і звалім, глядзіш, і трыста рублёў заробім, гэта шчэ на тыя грошы, за трыста, кажа, і кабанчыка не шкода, каб яе чорт убрыкнуў, свінню гэту, выбрала калі парасіцца...»

На тым і парашылі: ён заўтра бярэ парася, ідзе да мяне, а ад мяне ўжо разам туды, пад выжары. У мяне якраз трохстволка была, шаснаццаты калібр, цэнтральны бой, зайца за сто метраў даставала.— Ігнат Сцяпанавіч цмокае губамі, заплюшчвае вочы, суцішваецца. Можа, ён заснуў — з ім і такое бывае. Валера нейкі час чакае: ці не пачуецца голас зноў — не, не чуваць, і ціха выходзіць з хаты.

Выгортвае вуголле з печкі, выносіць на двор, залівае вадой. Доўга пазірае ў печку, дзе дагараюць, губляючы іскры, пераліваючыся рдзяна-блакітна-сінімі агенькамі, сабраныя ў кучу астатнія вугольчыкі, залівае і іх, чакае, пакуль ачахне, выйдзе мокры дух, аблівае вадой палок, лаўкі, яны курацца шызай парай, налівае гарачай вады ў дзежачку — запарыць венікі, ускідвае кубак вады на каменне — абмыць яго, абагрэць палок. Ідзе дамоў, бярэ бялізну, мыла. Бацькі ўсё яшчэ няма. Заходзіць па Ігната Сцяпанавіча. Той спіць, схіліўшы галаву на плячо, але, як толькі Валера заходзіць, адразу падае голас:

— Назаўтра я насек волава, накачаў карцечы, шэсць

патронаў з карцеччу, чатыры з куляй, не лічу ніжняга ствала, у мяне тры патроны і для яго было — гэта калі па два патроны на галаву — шэсць смела можна ўлажыць. Толькі прыцьмела, заяўляецца Прыжок з мяшком за плячыма, а ў ім на дне шаволіцца нешта жывое. Кажа, самага лепшага кабанчыка ўзяў. І праўда, вішчыць у мяшку нехта ціхенька, але галасок звонкі. Я яму, кажа, за лыч пяцельку зашмаргнуў, каб голас быў вясялейшы...

Валера садзіцца — даслухаць, што было далей.

— Ідзём мы, снег рыпіць пад нагамі, ды кабанчык жаласна канючыць. Антон узяў яго на рукі, як дзіця, той прыгрэўся і аціх. А мароз до-обры, у носе малодзіць. Пакуль дайшлі да балотца, трохі праяснела. Ёсць такая пара зімой, у піліпаўку: на звязку дня і ночы раптам сцямнее, шэрае на вочы крадзецца, а пасля выясніцца, і зноў відна, чыста ўдзень. У мяне на нагах буркі ў бахілах — вайскоўцы заязджалі, аж тры скаты адразу прапаролі, трэба было камеры падлатаць, дык яны мне браковую, з чырвонай гумы, пакінулі, чатыры пары бахіл выйшла, моцная гума была,— у Антона — лапці.

Выбралі мы дзве елкі лявей балотца, паўз дарогу ў раён, метраў пятнаццаць адна ад адной, я залез на адну, Антон на другую, кабанчыка пакінуў пад елкай, толькі вяроўку ад мяшка ў руках трымае. Скажу, месца выбралі мы добрае, праглядаецца кругом: і балотца, і гала, і выхад з выжараў. Воўк — звер мудры, ніколі не ўгадаеш, адкуль ён да цябе з'явіцца. Баронь бог стаць з падветранага боку, за кілометр чуе чалавечы дух, а порах яшчэ далей. Але тут нам усё прыяла: вечар ціхі, ні

вецярка, ні голасу — быццам усё застыла, у зямлю ўмерзла. Нават сабакі ў сяле перасталі абзывацца. Умасціўся я на елцы: пад нагамі два тоўстыя сукі, задам абапіраюся яшчэ на адзін сук — каб і сектар абстрэлу быў і каб злажыцца можна было, біць дык біць. Ішлі — чуўся мароз, а сцішыліся на суках, ён пад кажух палез. І парсючок холад чуе, «гі» ды «гі». Злажыў гэта я рукі і асцярожна, для разведкі, падаў голас: моў, адстаў ад сваіх, дзе вы?

Ніхто не адазваўся, я гэтага і чакаў, воўк рэдка калі абзываецца на першы зоў. Ён ідзе на яго, а не абзываецца. Сабакі толькі заякаталі ў сяле, іх я купіў адразу, лічы, за медны грош. Счакаў трохі, пакуль усё ўляглося, злажыў рукі трубой, захапіў паветра і павёў — спачатку ціхенька, нібы з-пад карча, а там шырай, на ўсе грудзі, але зноў жа з сумам такім, з тугой, з голасам, і вышай, вышай, а пасля ўніз, на спад і зноў жа зацята, роспачна, быццам застаўся адзін на ўсім белым свеце — ні радні табе, ні долі.

Я табе скажу, ваўкі надта прыгожа выюць, яны быццам плачуць самі па сабе, можа, таму і валасы ў чалавека на галаве ўстаюць дыбам, бо ён разумее плач гэты. Бывае, яшчэ баба ў роспачы так загалосіць, тады не толькі валасы ўстаюць, сэрца пераварочваецца. Зноў узнялі гвалт сабакі і доўга не сціхалі, а як улёгся брэх, пачуўся голас ваўка, гэта быў ён, я яго пазнаю з сотні галасоў. «Ну,— шапчу Антону,— падшавельвай свайго парсючка», а сам стаў цвярдзей на суках, каб не палянецу далоў, калі трэба будзе страляць.

І тут пачуўся яшчэ адзін воўчы голас, зусім блізка і

за спіной. Вось табе і маеш, чакалі гасцей з аднаго боку, а яны з другога. І парсючок захадзіўся ў мяшку, колькі тае жывёліны, а, відаць, пачуў звера, паміраць каму ахвота. Я асцярожна паварочваю галаву, паглядзець, дзе ён, доўгачаканы, і ствол вяду за сабой. Бачу, цень на снезе, здаецца, блізка, і прыкінуў: метраў дзвесце, страляць не будзеш. Глянуў лявей — там яшчэ адзін цень, далей яшчэ... Сем штук налічыў. Паселі паўкругам, галовы пазадзіралі ўгору, быццам на зоркі дзівяцца, і бліжэй не падыходзяць, і не адступаюць. Потым пачалі перабягаць з месца на месца, гыркаць адзін на аднаго, але без злосці, быццам перагаворваюцца між сабой. Выходзіць, не мы іх, а яны ўзялі нас з Прыжком у абцугі і не збіраюцца выпускаць.

А тут, браце, і мароз цісне, чую, ногі дзервянець пачынаюць, рукі зябнуць, метал, ён і праз рукаўку дастае, а тут правая голая, на курку... І Антон галасіць пачынае: «Братачка Ігнат, давай выбірацца, а то яны зусім замарозяць нас...» Выбірацца-то выбірацца, але куды: ад сяла яны адрэзалі нас. Думаю, дай-ка стрэлю з раз, забіць не заб'ю, а пужну трохі, можа, разбягуцца, тады і пойдзем.

Стрэліў, і як пугай па вадзе шлёгнуў: забегалі яны, замітусіліся, а адступаць не хочуць і круг не звужаюць.

Скажу табе, тут і да мяне страх пачаў падкрадацца. Добра гаварыць пра ваўкоў, седзячы на печы, а ўбачыўшы іх перад сабой такім падраздзяленнем... Яно-то канешне, трохстволка ў мяне слаўная, і б'ю я без промаху, качку на ляту за пяцьдзесят метраў здымаю, а Залескі Казік падкінуў быў угору шапку на спор, метраў за

трыццаць,— на рэшата пабіў, болей і не ўздзеў на галаву, але тут другое... Ды яшчэ і Прыжок ные, каб ведаў, не браў бы з сабой: «Братачка Ігнат, я ўжо ногі паадмарожваў, што Тэклі скажу, давай нешта думаць. Няма рукі, ладна, як жа без ног...» Думай не думай, а трэба прарывацца. Антон просіцца: «Ты, Ігнат, прарывайся першы, а я за табой, бо яны ў адну секунду разбяруць мае косці».

Спусціліся мы на зямлю, патупалі трохі, каб ногі адышлі, на рукі пахукалі. Кажу Антону, трэба кідаць парсючка, пакуль ваўкі разбяруцца з ім, мы і ўцячом.

Што ты! Мяне, кажа, Тэкля на парог не пусціць. Я ўжо вярнуся ці не, ладна, а калі заўтра парасяці не далічыцца, зжыве са свету. Страх перад жонкай бывае горшы за вайну, што ты паробіш. Кажу, ну і памірай разам з парсюком сваім, толькі не адставай ад мяне, бо яны ўмэнт раздзеляць цябе. Рушыў я наперад, куркі на ўзводзе, адзін ствол з карцеччу, два з кулямі, быць не можа, каб не прарваліся. Ідзём проста на іх строй, такая, ведаеш, псіхічная атака, а яны сядзяць, як ёлупы, толькі вочы бліскаюць зялёнымі іскрамі.

Метраў пяцьдзесят ідзём — яны ні з месца, як папрымярзалі. У мяне хоць і ружжо ў руках, а валасы дубка бяруцца. Падпусцілі яны нас метраў на сто, потым нехаця — прыг-прыг у бакі — і зноў сядзяць, як ганаровы караул з двух бакоў, во як.

Падыходзім да сяла, Прыжок просіцца: пачакай. Ну што ж, цяпер можна і пачакаць. Сталі, пачаў я закурваць, ён працягвае мне пляшку: «Вазьмі глыні. Гэта ж браў з сабой, думаў, заб'ём якога злыдня ды за яго

грэшную душу вып'ем, аж не давялося...» Бяру я пляшку, а там на самым дне і засталося: ён пакуль сядзеў на елцы, як не ўсё выжлуктаў. А я-та думаю, чаго ён усё шаволіцца, месца ніяк сабе не знойдзе.— Ігнат Сцяпанавіч доўга смяецца ціхім дзіцячым смехам, нібы сам з сабою, зноў заціхае. Мусіць, зноў недзе там, у сваёй памяці, якая так беражна захавала ўсё, дзе і што было з ім — добрае і дрэннае, вясёлае і цяжкое. Хаця паслухаеш яго, то цяжкога, здаецца, у яго і не было — усё проста і ясна, як у сне.

— Пара ісці,— ціха, быццам у нечым вінаваты, гаворыць Валера, і Ігнат Сцяпанавіч борздзенька ўстае, уздзявае кажух на плечы.

— Вапшчэткі, жыццё — штука надта мудроная і, мусіць, ніколі не здоўжыцца,— гаворыць ён ужо на дварэ.— Дапусцім, жонка кажа: чаго ты на млын бяжыш? А куды мне бегчы? Бабу і то пакуль вывучыш, а то ж цехніка. Не памерла шчэ машыніна мама, дзякаваць богу, а да машыны не кожнага падпусціш. Тут таксама талент трэба. Лёнік мой, дапусцім, светлую галаву меў і рукі не чужыя, пасля пятага класа запрог трактар, і не абы-які — ЧТЗ,— ды бабы зглумілі жыццё. Здароўе загубіў на гэтых пераездах. Што ты хочаш, тысячы кіламетраў... Зноў жа, ты хлопец чэпкі, скора наложышся рабіць усё як трэба. Тут, брат, калі што вартае трапіць, пакуль не абгрызеш, як сабака костку, не выпускай. І правільна зрабіў, што кніжак набраў — вучыцца трэба. Канчай інстытут ды вяртайся. Сам бачыш, што выходзіць у нас: майстэрні ёсць, станкі, «лятучкі», а працаваць не надта каму ёсць, во ў чым механіка. Людзі

рвуцца ў горад, а не разумеюць, што волі там меней, прастору няма. Душы воля трэба.

Распранаецца Ігнат Сцяпанавіч павольна, быццам павольнасць — гэта таксама часцінка нейкага вельмі важнага рытуалу. Валера гаворыць, каб Ігнат Сцяпанавіч лажыўся на палок: «Я з вас хваробу буду выганяць. Кілаграмамі буду выганяць». Ігнат Сцяпанавіч паслухмяна выцягваецца на палку, кладзе галаву на рукі. Цела ў яго сухое, жылістае, косці ды бугаркі мускулаў. Цяпер яно выдае нашмат меншым, чым калі было ў адзежы. Валера ўскідвае паўкубка вады на камяні, чакае, пакуль дух, шугануўшы белым у сцяну процi печкі, зойме і палок, асцярожна праводзіць распараным венікам па спіне, нагах Ігната Сцяпанавіча, ускідвае яшчэ паўкубка. Дух хапае за вушы, сушыць у носе.

— Вапшчэткі, можна пачынаць,— падае голас Ігнат Сцяпанавіч, і Валера ўзмахвае венікам. Дух і венік робяць сваё — Ігнат Сцяпанавіч задаволена мармыча, охкае, уздыхае, варочаецца, падстаўляючы то адзін, то другі бок.— Паддай яшчэ,— просіць ён, і Валера кідае на камяні новую порцыю вады. Духу шмат, ён хлупіць у глотцы, Валера ўжо не ўзмахвае венікам, а лёгенька гладзіць, масажыруе цела Ігната Сцяпанавіча.

— Ото-то здорава, ото добра... А цяпер пакрапі халоднай вадзіцай,— просіцца ён, і Валера пырскае халоднай вадой, потым зноў бярэцца за венік...

— Валерачка, ты ж там глядзі, не замары майго дзеда,— чуецца за дзвярыма голас цёткі Марыны.— Я тут бялізну прынесла і кіслага малака. І на холадзе доўга не сядзіце, адразу ідзіце ў хату...

— Усё будзе, як вы кажаце,— адказвае Валера, і цётка Марына пакідае іх адных.

— Вапшчэткі, я табе скажу, жонка хоць баба і языкатая, але заўсёды ў пару прыходзіць,— гаворыць Ігнат Сцяпанавіч, і ў яго голасе чутна непрыхаваная задаволенасць.

Потым яны аддыхваюцца голыя ў прылазніку, п'юць набгом з гладыша густое кіслае малако, ідуць мыцца. Валера памагае Ігнату Сцяпанавічу — намыльвае, шаруе венікам, мачалкай спіну, грудзі, рукі, і Ігнат Сцяпанавіч пакорліва прымае гэту дапамогу, паказваючы сваёй пакорлівасцю нешта дзіцячае, слабае. Апрануўшыся, сядзяць у прылазніку. Ігнат Сцяпанавіч дастае піпку.

— Вапшчэткі, скажу табе, калі што ўесца ў косці, то надоўга. Недарма столяр, паміраючы, казаў: усім усё дарую — і добрае, і дрэннае,— адно яловаму суку і на тым свеце ніколі не дарую. Не мог наравістага характару суку даравапь, бо той усё жыццё ўпоперак яму стаяў. На гордага чалавека шмат хлеба трэба, ды і па хлебе, але кожны хоча, каб пра яго ведалі. Як там у каго выходзіла, гэта ўжо іншае, тут трэба мець сілу смеласці не даць дурной ахвоце і людзям затаптаць сябе... Памятаеш Караля — высачыня такая была, недзе два метры, і сіла па росце, а гонару яшчэ болей. Прыходзіць ён у кузню, а там паўсяла сабралася, якраз лета было, ды дождж работу сарваў. А Максім нагрэў брусок металу — сякеру збіраўся выкаваць. Ён як быццам і не надта яркі брусок, а тэмпература ўсярэдзіне высокая. Нехта і скажы Каралю: «А вот не возьмеш у рукі, пабаішся».— «Давай на спор».— «Давай». На літру залажыліся. Узяў

Кароль у руку распалены брусок, перакінуў у другую, гуляе гэтак з жалезінай, як з мячыкам. Рукі ў яго вялікія, у мазалях, ведама, чалавек рабочы, яно і не страшна. І як ён зяўнуў — выпусціў брусок. Выпусціць-то выпусціў, а быў у ботах з шырокімі халявамі. Брусок і слізгануў па штаніне ў халяву. Усе смяюцца: во фокуснік, брусок схаваў, а яму не да смеху, боты былі на босую нагу ўзбуты; жонка — лярва такая, анучы ніколі не знойдзеш. І Кароль, замест таго каб скарэй нагу выцягнуць з бота, кінуўся плячыма на зямлю, задраў ногі ўгору, трасе, каб брусок вытрасці. Вытрас, але брусок не на зямлю пайшоў, а па голай назе, у штаны. Ты ведаеш, паўнагі спаліў, пакуль выкінуў. А літру, вапшчэткі, выйграў...

Ігнат Сцяпанавіч прыхінае галаву да сцяны, заплюшчвае вочы. Валера таксама прысланяецца да сцяны і адразу нібы правальваецца ў сон. Нешта дзіўнае накочвае на яго, быццам ён пераносіцца ў другі час, калі быў зусім маленькі, а бабуля гаварыла яму пра людзей і пра чалавечую душу. Што чалавек жыве, пакуль ёсць у ім душа. А варта толькі пасварыцца з душой, як яна пакідае цела, і чалавек памірае... Як ад штуршка, Валера прачынаецца. Ігнат Сцяпанавіч напружанымі пільнымі вачыма пазірае на яго, быццам рашае для сябе нейкую вельмі важную задачу. Потым нібы спахопліваецца:

— Во, бач, таксама звёў вочы і сніцца: падыходзіць як бы Ігнат Яблонскіх, мы з ім некалі ў Бабруйску на столяраў вучыліся, рэдкай рукі столяр быў, але вайна яго крэпка пакачала, ён недзе адразу і памёр; дык быц-

цам падыходзіць ён і пытае: «Ці гэта ты, Ігнат, ці так сабе хто?..» Хацеў я прыгрунуць яго трохі: хіба ты сляпы, сваіх не пазнаеш,— ды перадумаў. «Не, кажу, не я». Ён і пайшоў кульгаючы, у яго дзве скразныя раны былі ў правую нагу. Выходзіць, даў мне адсрочку, і я прачнуўся... Ага, дык, вапшчэткі, чаго мы сядзім, не ідзём у хату? Там, пэўна, і вячэра гатова, а можа, жонка і яшчэ што знойдзе...

І яны ідуць на мароз.

1968

МАРУТА І ЗІНА

Позні зімовы вечар. За цёмнымі шыбамі, зацягнутымі слюдзянымі наплывамі лёду, глухі шоргат і шапаценне. Быццам хто сыпане ў вокны пяском і чакае нечага, яшчэ сыпане і зноў чакае... Потым пачынае варочацца, усё роўна як намагаецца ўстаць, сапе, цяжка ўздыхае...

Гэта снег і вецер. Яны як пабраталіся, як наняліся напамінаць, што на дварэ сіберна і няўцешна.

У хаце стаіць густы цёплы дух. Востра б'е ў нос свежай кроўю і вантробамі. Толькі што кончыла гарэць печка, і цяпер атухае, абрастаючы шызым пылам, вуголле, пастрэльвае іскрамі. Пад столлю яркім сліпучым бляскам свеціць лямпачка.

Марута сёння закалола кабана, і ўсё, што можна прыспасобіць пад свежыну, занята і закідана ёю. Шырокая лаўка, што заўсёды стаіць ля парога, пасунута на сярэдзіну і завалена салам, мясам, пасечанымі касцямі.

На стале, на голых дошках, ляжаць сцегнякі, ногі, стаіць, натапырыўшы чорныя храшчы вушэй, свіная галава.

Нават крайняе ад дзвярэй акно не пустуе: на ім чы-

гунок з кроўю. Ля коміна, прывязаны за юшку, сушыцца надзьмуты посік...

Унесці з двара ў хату кабана і разабраць Марута ўправілася яшчэ завідна. Праўда, памагаў сусед, аднаногі Лявон, дзякаваць яму. Ён і смаліў яго, і разбіраў, і сала пакроіў, і косці пасек. Парадчыць жа ўсё — пасаліць, злажыць у кубел — пакінуў самой.

— Паціху разбярэшся тут, спяшыць няма куды,— сказаў, выпіўшы і закусіўшы як трэба, і развітаўся.

А яна мала што і ўправілася зрабіць. Добра, што хоць Зіна прыбегла, мяса падсобіць крышыць.

Сама Марута ў сіняй мультановай кофце з шырокімі, закасанымі за локці рукавамі ўселася ля печкі, на старым нізенькім табурэціку. Шырока, па-мужчынску расставіўшы ногі ў бліскучых гумавых ботах і як бы ўсміхаючыся нечаму сухімі губамі, яна на канцы высокага ўслона шкрабе кішкі. Нешта святочнае, прасветлена-радаснае праглядвае ў яе мажной упэўненай постаці, у нетаропкіх эканомных рухах вялікіх, зеленавата-белых ад кішэчнага сала і густой слізі рук.

Зіна сядзіць на другім канцы ўслона. Гэта поўная працавітая дзеўка гадоў васемнаццаці. Жоўтыя, колеру спелага аўса валасы яе заплецены ў касу, светлыя бровы прыўзняты ўгару і выказваюць здзіўленне круглага белага твару, і ўся яна выдае нейкай мяккай, добрай, як недапечаны велікодны пірог. Звыклым запавоненым рухам, нават не пазіраючы, куды выпроствае руку, бярэ цёплыя кавалкі мяса з вялікай сіняй міскі, што стаіць на ўслоне між ёй і Марутай, шлёпае іх на днушку і скоранька рэжа. «Чы-чы-чы, чы-чы-чы!» — лёг-

ка, з тугім картавым трэскам чыкае яе быстры востры нож.

Занятыя працай, жанчыны маўчаць, чутно толькі пастукванне нажоў ды неспакойнае шапаценне за вокнамі.

Глянуць на іх збоку, то можна падумаць, што і гаворкі між імі ніякай не можа быць,— так яны спяшаюцца, так улягаюць у работу.

Але вось Зіна як быццам натыкаецца на нейкую нябачную перашкоду, перастае рэзаць, выпростваецца, утаропіўшы вочы ў адчыненыя дзверцы печкі. Там, ля самага краю, у белым попеле распаленым драбком золата бліпічыць чырвона-малінавы вугольчык. Ён як быццам не ляжыць на месцы, як быццам увесь час варушыцца, пераліваючыся рознымі яркімі колерамі. Застылымі круглымі вачыма, як заваражаная, Зіна пазірае на яго, але па нерухомаму спакойнаму твару яе відаць, што яна, мусіць, і не бачыць яго, мусіць, проста аб нечым глыбока задумалася. Раптам яна ўздрыгвае, як бы скідвае здранцвенне, ссоўвае пакрышанае мяса з днушкі ў таз, пераводзіць вочы на Маруту.

— Цётка Марута, пагляньце, я не дробна крышу?

Марута бярэ рукі на прыпол, заглядвае ў таз.

— А добра, як пакрышыш, так і добра. Гэта ж каўбух, не каўбасы... Усё пройдзе — і дробна, і буйна...

— Вы кажыце, калі не так. Мамка дык не любіць, калі ў каўбуху мяса дробна пакрышана...

— Не думай нічога, Зіначка, якраз добра...

Зіна зноў арудуе нажом: «Чы-чы-чы, чы-чы-чы!» Марута пазірае на яе. Відаць, што яна хоча спытаць нешта ў Зіны, і не адважваецца. Лёгкая дрыготка прабягае па

яе вуснах, яны торгаюцца, як ад уколу, збіраюцца ў вузел, потым паціхеньку расслабляюцца... Яна пытае:

— А дзе ж цяпер твой мужык? Як жа ты цяпер?..

— А хто яго ведае... Як прагнаў тата, дык і не заяўляўся,— груба, адрывіста гаворыць Зіна, але ў голасе не злосць, не раздражнёнасць, а нейкая млявая абыякавасць.— Быў недалёка. На тым тыдні на трэцюю брыгаду прыязджаў на сваёй «лятучцы», а да нас не зайшоў. Мусіць, баіцца, каб не ўсыпалі.— Яна пачынае смяяцца, закінуўшы галаву, паказваючы шырокія здаровыя зубы.

Марута маўчыць, прыплюснуўшы вочы, быццам дрэмле. Яна не бачыць, як з нажа, які яна трымае ў руцэ, спаўзаюць і шлёпаюцца на падлогу, пырскаючы на ногі, мутныя кроплі.

— Ну, вы ж паслухайце, цётка, хіба ж можна так,— сур'ёзна і з жалем працягвае Зіна.— Так бажыўся, так кляўся... Перад вяселлем дык і з хаты не вылазіў. Кожны вечар прыязджаў. Іду з работы і ведаю, што ён ужо ў нас, з татам гамоняць. Усё пра паліціку... І мне якіх толькі слоў не нагаварыў. А ў самога дзве жонкі. Адна ў Бабруйску, а другая яшчэ недзе...

— Вот такіх дурняў і шукае, каго за слова купіць можна,— нібы ачынаецца, прыўзнімае галаву Марута.

— І зноў жа... Да вяселля дык макам рассыпаўся... Ты і такая, ты і гэтакая... Як на руках не насіў... А пасля вяселля... на які гэта... на трэці дзень было... Сядзім мы ў сенцах вечарам... Мамка, тата, ён... Мы з мамкай бульбу абіраем. Пайшлі, кажа, спаць, заўтра ўставаць рана. Яму трэба было ехаць у раён. Сказаў і пайшоў у

другую хату. Мы там спалі на печы. Хата не агледжана, на ложку холадна, а на печы добра, цёпла.

Кончылі мы абіраць бульбу, і я пайшла за ім. Узлезла на печ, дык ён, ні слова не гаворачы, як дзьмухне мне ў вуха. Бач, зазлаваў, што не пайшла з ім адразу, не паслухалася яго. Я думала, і ўліпну ў комін. Дні чатыры пасля галавой не магла павярнуць. Дык я ўголас. Прыбягае тата — босы, у споднiках,— ён ужо спаць лажыўся. У руцэ папружка матляецца. «А ну марш з маёй хаты!» — на Гогу. Я сяджу на печы, раву, а самой смешна.

Тата стаіць сярод хаты, маленькі, натапыраны, ну, яй-богу, певень, а Гога як злез, дык як ні ўдвая вышэй за яго. Я думала, біцца будуць. Але Гога паслухаўся. І пайшоў. Праўда, развітаўся, руку ўсім даў — і тату, і мамцы, і мне... Пасля таго і не заходзіў болей.

— Не пашанцавала табе з гэтым замужжам. Не паспела выйсці — і ўжо аўдавела. Толькі ты не бяры да сэрца. Усё яшчэ наперадзе — і харошае, і благое...

— А ён дык смешны такі, цікавы...— Зіна быццам не чуе спагады ў голасе Маруты, усміхаецца бліскучымі, як шклянымі, вачыма.— Гаварыў, што, як пажэнімся, адразу пераедзем жыць у Бабруйск. Там у яго дом свой, сад, гарод. Кажа, ты на работу хадзіць не будзеш. Будзеш дома гаспадарыць... Я дык і не верыла, што ён жанаты, пакуль першая жонка не прыехала.

— Бабруйская?

— Ага... Якраз на другі дзень, як тата прагнаў яго. З хлопчыкам прыехала. Гады тры яму. Акуратненькі, чысценькі, у касцюмчыку. Броўкі тыя — якія яны ў яго

яшчэ! — а ўжо чорныя-чорныя, вочкі вялікія, вірлацянькія. Ну, выліты Гога...

— Пакуль малыя, дзеці ўсе харошыя, усе прыгожыя. А вырастуць... Ага... Дык во, даўно збіраюся спытаць у цябе і ўсё забываюся. Гога, гэта што, дражняць яго ці імя такое?..

— Не, імя такое.— Круглы Зінін твар расплываецца ва ўсмешцы.— І мне спачатку неяк прыкра было. Ну, што гэта, думаю, за імя — Гога? А потым прывыкла — і добра. Гога, Георгі. Жоржа...

Гаворка перапыняецца. Марута з нейкай рашучай паспешлівасцю кідае на ўслон кішку, шморгае па ёй нажом. Не разлічыла сілы — адшчыкнула канец. Выкідае ўсю кішку, бярэцца за другую.

Зіна таксама цягнецца рукой у міску. Праз колькі хвілін зноў падае голас:

— Я думаю, цётка, каб у суд на яго падаць. Мы ж яму і кашулю к вяселлю купілі, і касцюм... То хай бы хоць за гэта заплаціў... Хай бы хоць сказаў што... Хай бы сказаў, што не любіць, дык і то лягчэй было б. А то паехаў — і ўсё... Як і не было нічога...

— Чорт з ім, Зіначка, і з гэтымі грашамі. Перахрысціся ды атрасі рукі. Скажы дзякуй, што і так добра выкруцілася, радуйся, што дзіцяці ў цябе яшчэ няма... Будзе шчэ на тваім вяку шчасце, не бойся. Знойдзецца чалавек, што і табе палюбіцца, і ты яму любая будзеш. А то шчасце... На трэці дзень пасля вяселля галавой аб печ... Ужо мой які звераваты быў, а на мяне руку падняць баяўся...

— А чаму ж вы, цётка, не пусцілі яго, як вярнуўся?

Гавораць жа, што ён дужа прасіўся...— Зіна пазірае на Маруту, чакае.

— Прасіўся. І не адзін раз... Ды я адправіла яго туды, дзе ўвесь гэты час быў. Як кінуў адну з двума на руках, тады не прасіўся. Вільнуў хвастом і прапаў, як і не бацька ўсё роўна. Сэрца тады не балела. А цяпер, як хлопцы павырасталі, успомніў. Успомніў сваю кроў, сабачы бацька...

Зноў стукаюць нажы, і зноў гэты стукат перапыняе Зінін голас:

— А я ўсё ж хачу схадзіць да пракурора. Што ён параіць? Можа, хоць рублёў пяцьдзесят вернем...

Марута маўчыць — зацята шоргае нажом. Яна не заўважае, што пырскі з-пад нажа ляцяць не толькі на падлогу, а і на прыпол, на рукавы кофты. Галаву яна ўзнімае толькі тады, калі Зіна зноў пытаецца:

— Цётка Марута, пагляньце: я не дробна крышу?

— Ладна, Зіначка, як пакрышыш, так і будзе...— адказала Марута.

...Даўно перасталі страляць іскры ў печцы. Перагарэў на попел і рассыпаўся драбок золата — чырвоны вугалёк. Толькі за вокнамі не сціхаюць шоргат і шапаценне, і нехта цяжка варочаецца, быццам намагаецца ўстаць і ніяк не можа...

1968

БАРВОВЫЯ СУМЁТЫ

(Палеская балада)

На граніцы цяперашніх Салігорскага і Лунінецкага раёнаў, недалёка ад таго месца, дзе нешырокая Вольфа ўпадае ў быструю і прыгожую Лань, стаіць невялікая, двароў на трыццаць, вёска. Нават не вёска — пасёлак. Моцныя, з сасновых бярвенняў, дамы: сцены адных паспелі пацямнець, другія захавалі і залацісты бляск чыста абчэсанага дрэва, і прыемны здаровы пах разагрэтай на сонцы смалы. Зімой і летам не заціхае там жывое цюканне тапароў.

Вёска мае адну вуліцу і шмат — можа, столькі, колькі і ўсяго двароў,— завулкаў, кожны з якіх, як правіла, мае самастойны выхад у лес. Лес, малады сасоннік і алешнік з частай прымешкай маладых дубоў, акружае вёску з усіх бакоў, і вольныя гаспадары яго — дзікі і казулі — мірацца са свойскай жывёлай, а зімовымі халадамі нярэдка і самі прыходзяць у вёску, бліжэй да чалавечага жытла. Дзікі адважваюцца і на большае — «браканьернічаюць», і часам хатнія свінні прыводзяць

парасят з нязвыклымі палосамі ўздоўж спіны. Але за такія вольнасці людзі на іх асабліва не наракаюць, толькі пакідаюць за сабой права смяяцца і жартаваць.

Ні выгляд гэтай звычайнай палескай вёскі, ні спакойнае, някідкае жыццё яе жыхароў — калгаснікаў калгаса «Партызанскі край» — з іх штодзённымі радасцямі і турботамі не выдаюць страшнай трагедыі, якая разгулялася тут халоднай зімой 1943 года. Пра гэту трагедыю расказваюць яе сведкі, якім пашчаслівіла астацца жывымі. Яны расказваюць і пра подзвіг Івана і Міхала Цубаў — двух старэйшых жыхароў гэтай вёскі, імем якіх яна нядаўна пачала называцца. Калі адбываліся згаданыя падзеі, назва ў вёскі была другая — Навіна.

...Пра тое, што немцы пачалі блакаду, ведалі ўсе. Аб гэтым гаварылі партызаны, адыходзячы ў глыб лясоў і балот.

— Трэба,— гаварылі яны,— капаць зямлянкі на астравах, у лозах, куды немцы не дабяруцца і дзе можна будзе пераседзець навалу жанчынам, дзецям, старым.

Але ўсё думалася, што напасць абміне, пройдзе стараной і не зачэпіць гэты маленькі, затулены лесам і адрэзаны балотам ад бойкіх дарог куток.

Думаў пра гэта ненадзейнае шчасце і Іван Цуба. Але аднойчы, на сярэдзіне падслепаватага зімовага дня, калі ён разам з усёй немалой сям'ёй сеў абедаць, у хату ўбег жончын брат.

— Вы што расселіся, як на вяселлі! Абедаеце? Немцы ідуць з Грычынавіч. Зараз тут будуць! — Ён моцна

крычаў, размахваў рукамі, а твар яго быў перапалоханы, белы, і рука, у якой была пуга, дрыжала.

— Не крычы, чалавеча, прысядзь... Грычынавічы — гэта яшчэ не Навіна,— сказаў Іван, і ўсе — і жанчыны, і дзеці — прыціхлі.

Пачулася глухое тарахценне кулямёта. Адна чарга, другая. Зноў чарга, як быццам бліжэй, але ўсё яшчэ далёка — недзе за лесам.

— Во, чуеце? Я ледзь уцёк ад іх. Думаў, канец ужо, не паспею... А яны ідуць і горнуць падчыстую. Што аблава на ваўкоў. У Пузічах вунь усіх — жанок, старых, дзяцей — сагналі ў абору, заперлі, аблілі бензінам і падпалілі.

— Пузічы спалілі?

— Спалілі... І людзей... Збірайцеся хутчэй ды ка мне на сані, а то позна будзе!..

Па вуліцы, хто пешкі, хто на конях, ужо спяшаліся людзі. З боку Грычынавіч далятала страляніна.

— Ну, то паспяшайма,— устаў і Іван.— Апранайцеся добра. Падушкі бярыце, посцілкі. Хто ведае, да чаго вернемся.

У хаце пачалася мітусня. Нехта адсунуў услон, загрымеў чыгунок з прыпечка.

І вось ужо вынесена і ўскінута тое-сёе з вопраткі, што ўпохапкі паспелі ўзяць, пасаджаны ў сані дзеці. Сваяк забег апошні раз у хату, памагчы, але ўбачыў, што Іван не спяшаецца.

— Іван, а ты што?

— Я зараз...— Іван акідваў хату, быццам шукаў нешта і не мог успомніць, дзе яго, гэта «нешта», знайсці.

— Ты што надумаў?

— Гавяду выганю з хлева... Не пакідаць жа яе немцам,— сказаў стары злосна і ўзняў галаву.— Гавяду выганю. А вы паспяшайце. Падавайцеся ў Вербы. Туды карнікі хваробу сунуцца, пабаяцца... А я зараз... толькі валоў выпушчу...

Страляніна тым часам прыціхла, і стары Цуба падумаў, што, можа, карнікі ўжо не пойдуць у Навіну. Вярнуўся ў хату, зачыніў дзверы.

— Выстудзіць усё цяпло.— Запхнуў нагой пад палок хлебніцу, спыніўся сярод хаты, паківаў галавой: — Паглумілі... жанок, старых, дзяцей...— Убачыў пад сталом нож, падняў.— Забыліся... Чым жа хлеб рэзаць будуць?

І толькі калі недзе блізка, ля Панскага алешніку, разанула доўгая кулямётная чарга, ён нібы ачомаўся, кінуўся з хаты да хлява. Ірвануў на сябе вароты, адчыніў закутак і замахнуўся лазіной на валоў:

— А ну, пайшлі! Пайшлі! Ну!..

Ужо на двары ўбачыў, што і брат Міхал на сваім двары і таксама бяжыць да хлява.

— Міхал, немцы! — крыкнуў Іван.

Міхал павярнуў галаву, хацеў нешта сказаць і ўбачыў, як недалёка ў прагале ад дарогі на Грычынавічы мільганула некалькі цёмных постацей, і зараз жа адтуль паласнула аўтаматная чарга. Такія ж постаці перабягалі справа і злева ад прагалу, агіналі канец пасёлка. І тады Міхал павярнуўся тварам да пасёлка, закрычаў што было голасу:

— Людзі, уцякайце! Карнікі!

Голас у Міхала быў моцны, басавіты. У Навіне смяяліся: калі Міхал шэпча ў адным канцы вёскі, у другім чутно ўсё. І цяпер, у гэтай калатнечы, голас не падвёў старога — густа разлёгся над наваколлем, і людзі пачулі яго.

Некалькі постацей — гэта былі нямецкія салдаты ў чорных шынялях — кінуліся з хмызу на двор, схапілі яго за рукі і цераз гарод павялі да стажка сена. Там, ля стажка, на пратаптанай самім Міхалам і партызанамі сцежцы — сена скублі і валам, і коням,— акружаны салдатамі, стаяў высокі хударлявы афіцэр. Адзін з салдатаў, што прыцягнулі Міхала, стаў нешта хутка гаварыць яму. Афіцэр слухаў, увесь час варушачы тонкімі губамі, потым павярнуўся да Міхала і спытаў па-руску:

— Ты знаеш, дзе ест партызан?

Міхал маўчаў.

Афіцэр акінуў позіркам сівую галаву старога з даўно нястрыжанымі валасамі — шапка недзе згубілася, пакуль валаклі салдаты,— шырокія плечы, якім было цесна пад грубай саматканай світкай, расхрыстаную на грудзях кашулю, і нервова смыкнуў губамі.

— Дзе ест партызан?

— Не ведаю,— адказаў Міхал.

— Ты паказвай нам дарогу, дзе ест партызан! — раптам закрычаў афіцэр, коратка размахнуўся і ўдарыў Міхала ў твар.— Паказвай, своляш, дзе ест партызан! — Афіцэр другі раз ударыў Міхала.

І тады стары рвануўся да кала, што тырчаў з-пад снегу.

— Ах ты, гад!

Ён паспеў выхапіць кол, замахнуцца, але не паспеў ударыць: сухі стрэл палажыў яго на снег.

Іван, які стаіўся ля хлява, бачыў, як афіцэр нагнуўся над Міхалам — мусіць, хацеў пераканацца, ці жывы той,— як потым выпрастаўся і ніяк не мог усунуць пісталет у кабуру.

Стаяць было небяспечна. Трэба брацца ў хмыз. Чамусьці незвычайна доўгімі здаліся сцяна хлява, стопачка, прабежка да першай яліны. І раптам пачулася:

— Хальт!

Той жа самы афіцэр запытаў у Івана:

— Дзе ест партызан?

Нечакана для немцаў стары сказаў:

— Я павяду вас...

Адышоўшы крокаў за дзвесце ад вёскі, Іван азірнуўся. Убачыў, як, выцягнуўшыся вужакай, услед за ім з Навіны выпаўзала доўгая калона фашыстаў. Многа саней, на якіх сядзелі салдаты, афіцэры. У чорнай форме, з аўтаматамі, кулямётамі. Многа ішло пешшу. Недзе ўсярэдзіне калоны коні цяжка валаклі некалькі гармат. Над вёскай узвышаўся знаёмы дуб. Ён стаяў у Івана на двары, глуха шумеў у непагоду, лагодна шалясцеў лістотай сонечнымі днямі.

І яшчэ Іван убачыў сваю хату пад шырокай саламянай страхой, а на страсе — невялікую цёмную пляму. Пляма хутка расла, шырылася — у неба ўздымаўся чорны дым. Ужо займаліся і суседскія хаты.

Тады стары павярнуўся і пайшоў па снежнай дарозе. Не бачыў ён, як над вёскай устала чорнае воблака, як тое воблака пачалі лізаць знізу доўгія языкі полымя.

Не чуў, як раўлі, шалеючы, запёртыя ў хлявах валы і каровы. Думаў ён цяпер пра другое.

Праз кіламетр ад Навіны, як толькі мінеш грэблю, стаяць хаты. Што, калі там і цяпер сядзіць хто-небудзь, схаваўся ад холаду? Хаця не, не павінны. Хаты недалёка ад партызанскага аэрадрома, а партызаны ведалі, што пачынаецца блакада, гаварылі, каб усе ішлі ў лес. Павінны былі папярэдзіць і гэтых, у хатах...

Але куды ісці? На Хорастава? Там аэрадром, лагер... А можа, партызаны не паспелі вывезці параненых?.. Не, на Хорастава нельга. Астаецца адна дарога — сюды, паўз гэтыя хаты. Здаецца, у хатах нікога няма... Дзверы расчынены.

Некалькі салдат з аўтаматамі напагатове кінуліся ў цёмныя праёмы дзвярэй. Але зараз жа выскачылі назад.

Зноў за спіной тупат ног, рыпяць палазы, і недзе ў лесе трашчыць сарока. Яна, мусіць, бачыць увесь гэты атрад. А Івану ўспомніліся другая сарока і другі дзень...

Было гэта перад самай вайной, на пачатку лета. Удвух з унукам, чатырохгадовым жэўжыкам, яны выйшлі ў балота, каб нарэзаць лазы на кош, і, мусіць, апынуліся недалёка ад гнязда. Сарока ўзняла такі галас, што яны вымушаны былі шукаць новае месца. Але і тады сарока не адстала ад іх, прычапілася — смала, няйначай.

— Ну, чаго табе трашчаць? Ніхто чапаць цябе не думае,— нязлосна бурчаў Іван.

А ўнук дапытваўся:

— Дзеду, а чаму сарока трохі белая, а трохі чорная?

— Пытаеш, чаму ў сарокі белыя бокі і чорны хвост? — павесялеў дзед. І расказаў унуку ні то казку, ні то выдумку, якую некалі чуў.

Калі сарока была маленькая, яна была ўся белая: і галава, і крылы, і хвост. Яна яшчэ не ўмела лятаць і ўвесь час сядзела ў гняздзе. Бацькі прыносілі ёй жучкоў, мошак розных і наказвалі, каб не вылазіла з гнязда. А то там, на зямлі, і ваўкі ходзяць, і сабакі бегаюць, і ліса можа падпільнаваць. Адзін раз, калі бацькі доўга не прылятал, маленькая сарока не вытрывала, выскачыла з гнязда. Вельмі ж хацелася ёй паглядзець, што робіцца на белым свеце. Толькі яна стала на ногі, а тут з-за куста — воўк. Вялікі, зубаты. Сарока спалохалася ды ўцякаць. А воўк за ёй. Сарока за куст, і воўк туды, сарока на купіну — і не даскочыла, сілы мала было. А кругом купіны дрыгва была, гразь. Яна і ўвалілася ў гразь і давай крыльцамі махаць, каб выбрацца. А гразь ліпкая, чорная... Добра, што прыляцелі бацькі, памаглі ёй выбрацца. Але з таго часу сарока і засталася чорна-белай — запэцкалася...

— А воўк? — дапытваўся ўнук.

— А воўк? А воўк пастрашыўся лезці ў дрыгву і ўцёк.

— Дзеду, пакажы, як воўк плача.

Іван прыклаў згорнутыя ў трубку далоні і зацягнуў:

— У-у-у!

Здавалася, што гэта вые сапраўдны воўк — так працяжна, заложна і паныла цягнуў ён,— і здавалася, што ўслед за рэхам, таксама працяжным і вусцішным, па-

чуецца другі голас — голас сапраўднага воўка. Але адказу не было. І тады ўнук зноў пацерабіў за рукаў:

— А цяпер весела пагукай, дзеду.

І Іван загукаў: «Ого-го-го!» — і звонкае рэха падхапіла яго голас, панесла па лесе, узмацняючы і рассыпаючы.

Успомніўшы той дзень, Іван быццам успомніў і свой голас — зычны, бадзёры, і рэха — маладое і смяшлівае, якое быццам падраблялася пад яго голас, перадражнівала і, як кругі па вадзе, разыходзілася па лесе, усё больш слабеючы і слабеючы. І яму здалося, што ён і зараз пачуў гэта рэха, толькі яно цяпер было нейкае глухое. Можа, таму, што зіма.

Стары прыслухаўся і сапраўды пачуў голас, пачуў, нягледзячы на скрып снегу пад нагамі. Ён азірнуўся на сваіх канваіраў і ўбачыў, што яны таксама ўслухоўваюцца. І тады ў яго з'явілася думка, што гэта нехта з Буцынава ці Патапава ўцякае ад немцаў і кліча сваіх... Кліча, не ведаючы, што сам наводзіць на след, што сам ідзе да фашыстаў...

Афіцэр падаў каманду, і трое салдат кінуліся ў лес.

Калона спынілася.

Нарэшце салдаты вярнуліся. Прывялі перапалоханых жанчын з клункамі.

— Дзе ест партызан? — спытаў у жанчын афіцэр.

Тыя заматалі галовамі: «Не ведаем нічога».

Афіцэр махнуў рукой: няхай ідуць з калонай.

На развілцы дарог, ля невысокага дубка, на белым снезе ляжаў забіты чалавек. Іван зірнуў на яго твар, думаў — можа, пазнае. Не, незнаёмы... Тады павярнуў

на вузкую дарогу, на якой не было ніводнага следу. Ведаў, што за ім паверне і гэты даўгі страшны хвост.

Даўно ўжо скончылася дарога. Даўно фашысцкі атрад, пятляючы, ідзе па нешырокіх прагалах, умінаючы зляжалы снег. Іван ідзе наперадзе атрада, але чуе ўсё, што робіцца за яго спіной. Бач, ужо гарматы не цягнуць... Сілы не хапіла, выпшыкаліся... І коней пакінулі... Пяшочкам ідуць. Расцягнуліся ледзь не на вярсту... Даўгі ланцужок... Вось бы Захаравіча цяпер з яго хлопцамі... Ды разануць добра...

Старому ўспаміналася свая дарога, чамусьці асветленая цяпер яркімі фарбамі. Спачатку па ёй ішлі яны ўдвух — з братам Міхалам, потым — пажаніўшыся — учатырох, з жонкамі. А там, калі пайшлі дзеці і ўнукі,— цэлай грамадой.

Трыццаць год аддалі панам Заманскім. Трыццаць год — не трыццаць дзён... Пасвілі скаціну, аралі чужое поле, валілі чужы лес... І не ведалі зімы, каб лёгка было з хлебам, не чулі слова людскага, ласкі чалавечай.

Сем год судзіліся з панамі за зямлю. Пехатой хадзілі ў Лунінец, у Брэст. Сотні вёрст у лапцях ды анучах... І дамагліся свайго: зямлю адсудзілі... Ды што гэты шматок зямлі... Волі, волі не было. Паны дыхнуць не давалі: лес панскі, луг панскі, балота панскае. Дзе ні ступіў — панскае. А раз ступіў — плаці штраф. Здавалася — гэта навек, назаўсёды. Але вось пайшла пагалоска, што ў лясах пачалі арганізоўвацца партызанскія атрады. Са сваіх мясцовых людзей. Атрады трэслі маёнткі найбольш заядлых паноў, пускалі іх з дымам.

Дасужыя людзі гаварылі, нібыта ў адным з іх бачы-

лі пляменніка жонкі — Васіля Каржа. Гаварылі, ды ці мала што гавораць. Але аднойчы ўночы пачуўся асцярожны стук у шыбу. Іван паўглядаўся ў цемру за акном, але нічога ўбачыць не мог.

— Хто там? — спытаўся ціха.

— Дзядзька Іван, адчыні,— данёсся прыглушаны голас.

— Васіль?.. Адкуль ты?.. Увесь мокры...— ужо ўпусціўшы ў хату пляменніка і шукаючы ў пяколку вуголля, каб раздзьмуць агонь, пытаўся стары.

Устала жонка.

— Агню не запальвайце... І лес вочы мае,— перасцярог госць.— Як нашы — бацька, маці?..

— Забрала дэфензіва. Нехта давёў, быццам ты быў разам з тымі, што варшаўскі поезд супынілі... Ну, той, што вёз новага ваяводу, Даўнаровіча...

У хаце Васіль доўга не затрымаўся. Узяў з сабой хлеба, сала, расказаў, як прымусілі Даўнаровіча танцаваць на вачах у сваіх жаўнераў, і знік, быццам прапаў у цемры...

І цёмна было на дварэ, а ўсё ж нехта ўгледзеў, давёў паліцыі. Івана павалаклі ў пастарунак.

— Сваяк Васіль да цябе не наведваўся? Папаску ты яму не даваў? Дзесятка плётак! Есцэ дзесятка! Двадзесце пенць!

Здаецца, і цяпер пякуць тыя «двадзесце пенць»... Пякуць... Не так балюча было, як крыўдна...

Успомніўся Міхал. Вясёлы, гарачы Міхал, які, не зважаючы на свае семдзесят год, быў мо самы дужэйшы чалавек ва ўсім Хорастаўскім сельсавеце. Ды і ці толь-

кі ў Хорастаўскім! Гэта ж ён неяк пад канец паншчыны, ужо ў трыццатыя гады, купіў у краме жалезны плуг і, радуючыся, што ўрэшце прыдбаў свой, жартуючы, на плячы прынёс дамоў — за цэлых дваццаць вёрст. Потым праходу не давалі яму з гэтым жартам.

І быў яшчэ адзін дзень — пагодлівы вераснёўскі дзень з лёгкай срабрыстай павуцінай і першым жураўліным курлыканнем, які не мог забыць Іван. Яны з Міхалам нечага былі тады ў Хораставе. Ужо збіраліся ісці дамоў, у Навіну, як прыбег нейкі хлапчук і крыкнуў:

— Саветы прыйшлі! Чырвоная Армія!

Крыкнуў і пабег далей, а яны як стаялі, так і кінуліся да пастарунка. І там сапраўды ўбачылі сваіх... І Міхал, які ніколі ў сваім жыцці не танцаваў — не да гэтага было,— кінуўся ў танцы, там, ля пастарунка...

Думаў, успамінаў Іван і сунуўся наперад — усё ў той жа глыбокі, па пахі, снег, дай божа, каб яму канца не было.

Усё больш і больш стаў нервавацца афіцэр. Дзе партызаны? Чаму няма? Столькі часу ідуць, а ніводнага партызана няма...

Пачалося балота. Снег укрыў яго, засыпаў карчы, зараўняў яміны, схаваў ад чалавечага вока чорную кашу, якая рэдкай зімой бралася мёртвай карой лёду. Высокія каравыя вольхі зябка і густа тырчалі на белай пасцелі. Між імі ледзь бачна гарбаціліся купіны сухой асакі і моху.

Пераскокваючы з адной купіны на другую, часта правальваючыся па пояс у снег, усё далей і далей ад людных мясцін, ад партызанскіх стаянак, да нешырокай

плыткай Лані вёў карнікаў Іван. Тонкая ледзяная кара не вытрымлівала цяжару ўзброеных да зубоў салдат, яны правальваліся, вылазілі з гразі, каб праз некалькі дзесяткаў крокаў праваліцца і зноў таптаць густую чорную кашу.

Стары спяшаўся. Ён ведаў, што яму засталося вельмі мала. Кароткі зімовы дзень павінен хутка перайсці ў вечар. На Палессі гэта адбываецца амаль непрыкметна. Балота робіцца глухое, дзікае, толькі вольхі гайдаюцца пад ветрам ды суха шархаціць асака. Потым раптоўна, як чорны мяшок, на зямлю ападзе цемра.

Афіцэр ірвануў старога за плячо:

— Дзе партызан? Дзе?

І тады Іван павярнуўся да яго і, не хаваючы нянавісці, загаварыў:

— Вы хацелі, каб я завёў вас да партызан? Вы хацелі, каб я паказаў месцы, дзе хаваюцца людзі? Вы хацелі паліць, страляць, вешаць. Я завёў вас... завёў у балота — і вы адсюль не выйдзеце... Вы не знайшлі партызан... а яны вас знойдуць! Яны знойдуць вас!..

Стрэл абарваў голас старога. Потым карнікі паклалі на снег заложнікаў (а іх за дарогу сабралася каля дзесяці чалавек) і далі па іх некалькі чэргаў з аўтаматаў. Прынеслі сена, нацерушылі зверху на людзей і падпалілі. Разлік быў просты: жывы не вытрымае агню, заварушыцца. Але ніхто не паварушыўся. І толькі тады, як карнікі рушылі далей, трое з «мёртвых» усталі і, як прывіды, ледзь перастаўляючы ногі, пайшлі шукаць людзей.

Цэлую ноч над балотам, над сцішанай Ланню кру-

ціла завіруха. Цэлую ноч карнікі пускалі сігнальныя ракеты, прасілі падмогі. Але ракеты не маглі ўзняцца ўгору: збітыя моцным ветрам, яны вярталіся на зямлю і дагаралі ў снежных сумётах. А пад раніцу, калі ў шэрым мроіве сталі праглядацца выбеленыя інеем ствалы дрэў, падаспелі партызаны.

Пачаўся кароткі і жорсткі бой.

Калі ён скончыўся, на невялікай выспе, недалёка ад берага Лані, партызаны знайшлі Івана Цубу. Ён ляжаў на зямлі, шырока раскінуўшы вялікія, дужыя рукі...

1967

ЗМЕСТ

Кудравец А.

К 88 На балоце скрыпелі драчы: Апавяданні. [Для ст. шк. узросту / [Маст. В. Валынец].— Мн.; Маст. літ., 1979.— 288 с., іл.

Ранняя ўзмужнеласць хлапчукоў цяжкіх пасляваенных гадоў, пошукі самастойнага шляху, барацьба за дабрату, за праўду — пра гэта апавяданні зборніка.

К $\frac{70803-040}{M\ 302(05)-79}$ 150—79 Бел 2

Анатолий Павлович Кудравец

НА БОЛОТЕ СКРИПЕЛИ ДРАЧИ

Рассказы

Для старшего школьного возраста

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»

На белорусском языке

Рэдактар У. Б. Ідэльсон. Мастацкі рэдактар В. І. Кліменка. Тэхнічны рэдактар С. А. Абрамчук. Карэктары Е. У. Дзмітрыенка, Л. С. Мануленка.

ІБ № 362

Здадзена ў набор 31.10.78. Падп. да друку 15.02.79. АТ 01054. Фармат 70×108 1/32. Папера друк. № 1. Гарнітура літаратурная. Друк высокі. Ум. друк. арк. 12,60. Ул.-выд. арк. 11,06. Тыраж 14 000 экз. Зак. 1652. Цана 55 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, Паркавая магістраль, 11.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.